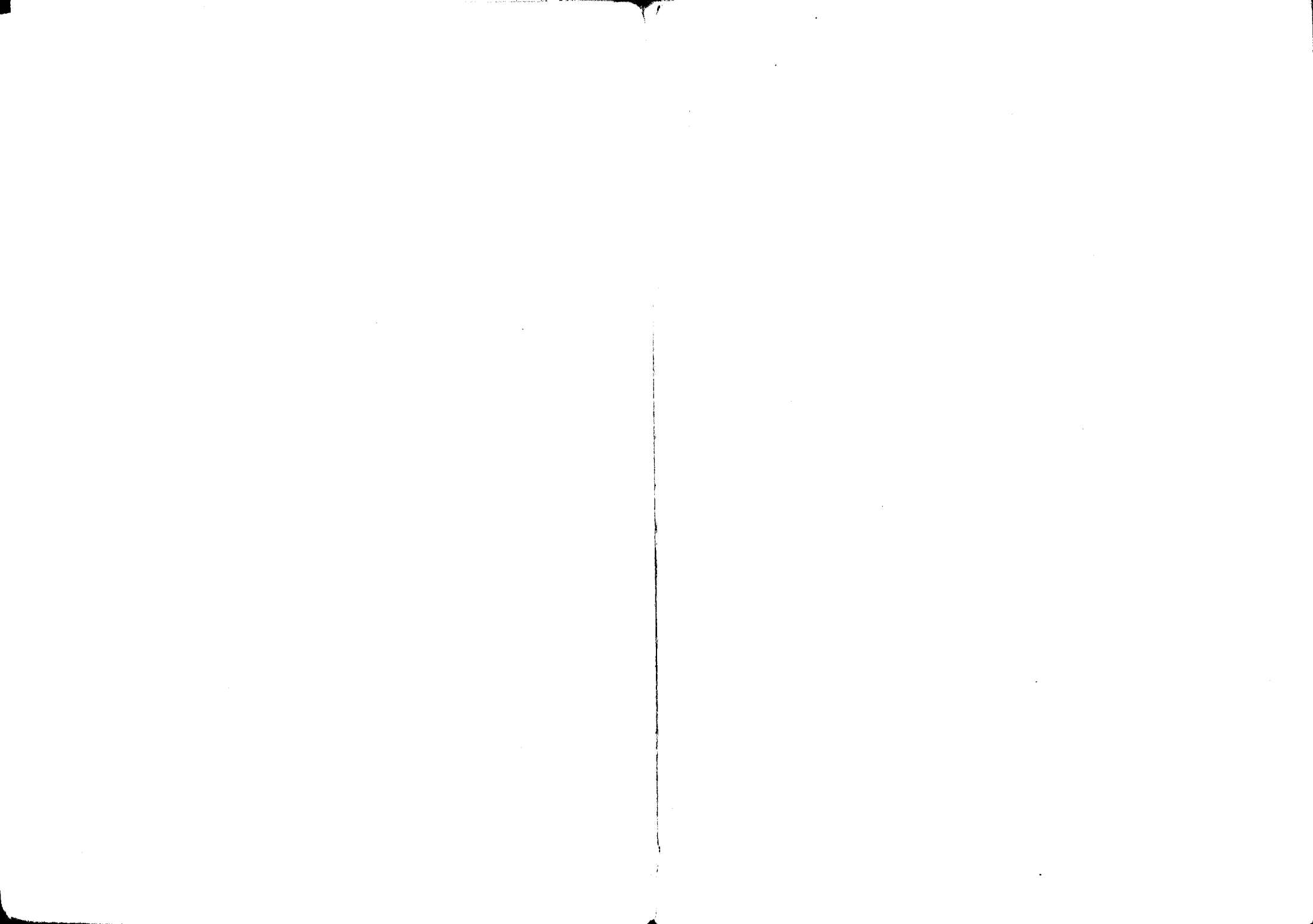

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

10

Ústav československých a světových dějin ČSAV

PRAHA 1986

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

10

Ústav československých a světových dějin ČSAV

PRAHA 1986

ŘÍDÍ REDAKČNÍ KOLEKTIV:

PhDr. LUBOMÍR SLEZÁK, CSc. (vedoucí), RNDr. LUDVÍK KOPAČKA, CSc.

RNDr. LUDMILA FIALOVÁ, CSc.

ÚVODEM

Desáté číslo zpráv Komise pro historickou demografii je členěno do třech oddílů. Oddíl Studie je uveden prací sovětských demografů, podávající přehledný obraz o rozsahu a úrovni současné historické demografie v Sovětském svazu. Další příspěvky jsou výsledkem historickodemografických výzkumů našich badatelů a zachycují problematiku v časovém úseku posledních šesti století. Bibliografie obsahuje tituly posledních čtyř let. V oddílu Recenze a zprávy jsou zhodnoceny základní práce, vydané u nás i v zahraničí z oblasti historické demografie a oddíl Kronika je věnován vzpomínce na Adolfa Zemana, předního historika našich měst v období pozdního feudalismu.

Veškeré připomínky, respektive náměty a příspěvky pro další čísla zasílejte na adresu: Komise pro historickou demografii, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2.

ВСТУПЛЕНИЕ

Десятый номер Сообщений Комиссии по исторической демографии состоит из трех разделов. В разделе статьи приведена работа советских демографов, содержащая наглядную картину масштабов и уровня современной исторической демографии в СССР. Последующие статьи являются результатом историко-демографических исследований наших ученых и отражают проблематику в широком хронологическом охвате последних шести веков. Библиография содержит названия публикаций, вышедших в свет в течение последних четырех лет. В разделе Рецензии и сообщения дается оценка фундаментальным работам, вышедшим в Чехословакии и за рубежом в области исторической демографии и раздел Хроника посвящен воспоминаниям о Адольфе Земане, виднейшем историке наших городов в период позднего феодализма.

Ваши замечания, предложения и письменные работы для следующих номеров просим присылать по адресу: Комиссия по исторической демографии, Институт чехословацкой и мировой истории ЧСАН, ул. Вышеградска, д. 49, 128 26 Прага 2, Чехословакия.

INTRODUCTION

The tenth volume of the Bulletin of Commission for Historical Demography is divided into three sections. The section Papers is introduced by the work of Soviet demographers giving a well-arranged picture on the extent and level of the present historical demography in the USSR. Further contributions are the result of the historical-demographic research of our research workers and express the problems of the last six centuries in a wide time catch. The bibliography contains the items of the last four years. The section Reviews and news evaluates the basic papers which were published in our country and abroad concerning the field of historical demography. The section Chronicle is dedicated to the reminiscence of Adolf Zeman who was a prominent historian of our towns during the late feudalism period.

Any comments or themes and contributions for the next copies send kindly to the following address: Kmise pro historickou demografií, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2, Czechoslovakia.

STUDIE

N. E. Bekmachanovová - H. E. Palli

NĚKTERÉ ASPEKTY SOUČASNÉHO VÝVOJE HISTORICKÉ DEMOGRAFIE V SSSR

Historiografie historické demografie není zatím rozsáhlá. Je zastoupena monografií D. K. Šelestova, studii a historickými oddíly historickodemografických děl.^{1/} Tyto práce sledují dynamiku vývoje výzkumů historické demografie jak celého SSSR, tak jeho jednotlivých částí, podávají objektivní charakteristiku jejich zaměření a úrovně, naznačují aktuální a perspektivní problémy výzkumu, poukazují na rozdíly v názorech na jednotlivé otázky, podávají kritiku buržoazní historiografie.

Současný rozvoj sovětské historické demografie je spojen s koncem padesátých a zvláště s polovinou šedesátých let. Je to období, kdy byla rozpracována teoretická marxisticko-leninská metodologie výzkumu problematiky historické demografie. Bylo připraveno předchozím rozvojem sovětské historické a demografické vědy, jejichž vzájemné vztahy se začaly rodit v prvních desetiletích po Říjnu. K historickodemografickému výzkumu v tomto období značně přispěli M. S. Averbuch, S. A. Novosel'skij, G. A. Batkis, S. G. Strunilin, M. V. Ptucha, E. Z. Volkov, P. I. Kurkin.

Historickodemografické údaje jsou obsaženy v dílech B. D. Grekova, S. V. Bachrušina, M. N. Tichomirova, P. P. Smirnova, S. B. Veselovského, B. A. Rybakova, V. I. Šunkova

a N. M. Družinina.

V padesátých letech se objevily první práce A. G. Rašina^{2/} o historické demografii Ruska v 19. a na počátku 20. století. Autor studoval teritoriální rozložení a celkový počet obyvatelstva, změny v porodnosti, úmrtnosti v početním růstu obyvatelstva, sociální a profesní strukturu obyvatelstva velkých měst Ruska.

Vynikající sovětský historik a geograf V. K. Jacunskij^{3/} učinil mnoho pro rozvoj historické demografie evropské části Ruska v 19. a 20. století a uměl rovněž vzbudit zájem sovětských historiků a demografů o tuto historickou disciplínu.

Sovětská vědci pracují na zpřesnění teoretického zdůvodnění historické demografie jako samostatné vědní disciplíny.^{4/} Právě jim patří priorita v definování předmětu historické demografie. Shodli se na společném názoru, že všestranný historickodemografický výzkum není možný bez studia historie obyvatelstva vcelku. Problémy, které vznikají na rozhraní historiografie a demografie, je nutné vzájemně propojovat. Postupně se upřesňuje předmět historické demografie, úloha demografických a historických věd při formulování předmětu historické demografie a také časové omezení tohoto výzkumu. Bylo stanoveno, že historická demografie studuje populaci v její historické retrospektivě, přičemž se plně podřizuje úkolům, které řeší demografie při studiu soudobé problematiky. Nejsou opomenuty ani vzájemné vztahy historické demografie a příbuzných historických disciplín /historické geografie, historické kartografie, historické etnografie atd./.

Dnešní historická demografie studuje široký okruh otázek. V úzké souslednosti s historickými procesy sleduje vývoj počtu obyvatelstva, jeho skladbu, rozmístění, hustotu zalidnění a teritoriální mobilitu. Zvláště cenný je výzkum vývoje jednotlivých jevů v určitém časovém průřezu. Významnou úlohu v určování budoucí tematiky výzkumu, v teoretickém zobecnění problematiky historické demografie a jejího časového vymezení mají Vsesvazové semináře historické demografie. V 60. letech

byla při Ústavu historie AV SSSR založena Problémová komise pro historickou demografii. Na základě této komise byla na počátku osmdesátých let založena při Oddělení společenských věd AV SSSR Vědecká rada historické geografie, historické demografie a vlastivědy. Předsedou Vědecké rady se stal Ju. A. Poljakov, člen korespondent AV SSSR. Komise a Vědecká rada uspořádaly čtyři všesvazové semináře o historické demografii. První seminář se konal v Tallinu /roku 1974/, Druhý seminář v Rize /1977/, Třetí seminář v Omsku /1979/, Čtvrtý seminář v Kišíněvě /1982/. V rámci seminářů pracovaly sekce předrevolučního období a sovětského období. Většina referátů se zabývala historickou demografií obyvatelstva předrevolučního Ruska. Avšak od semináře k semináři se zvyšuje počet referátů zaměřených k historické demografii sovětského období. Referáty přednesené na seminářích byly vydány též ve sbornících též a referátů.^{5/}

Jednotu procesu demografické historie od nejstarších dob až do současnosti dokládají paleodemografické práce. Archeologové a paleoantropologové vydali řadu monografií a statí o problémech demografie pravěkého obyvatelstva různých částí SSSR.^{6/}

V šedesátých letech se zvyšuje počet historickodemografických studií, rozšiřuje se jejich tematika i pramenná základna.

Monografie V. M. Kabuzana^{7/} se zabývá problematikou studia pramenů historické demografie Ruska v 18. a v první polovině 19. století. Autor v ní podává hlubokou vědeckou analýzu daňových seznamů obyvatelstva, církevních a administrativně policejních soupisů obyvatelstva Ruska, rozbor úplnosti a přesnosti těchto pramenů. Studuje rovněž migrace obyvatelstva v předrevolučním Rusku, zabývá se otázkami rozmístění obyvatelstva s pestrá etnickou strukturou.

K poznání pramenné základny pro výzkum historické demografie národů předrevolučního Ruska přispěly práce Ja. E. Boddarského, I. D. Kovalčenko, B. V. Tichonova, N. E. Bekmacha-

novové, H.E. Palliho, Ju.Ja. Rybakova, R.K. Brambeho, R.N. Pul-lata.^{8/} Studují úplnost a přesnost pramenů, rozpracovávají me-
todiku výzkumu, podávají hlubokou vědeckou charakteristiku ši-
rokého okruhu dokumentů administrativně správní a církevní po-
vahy /všeobecných soupisů kočovníků, průběžných a administra-
tivně policejních registrů, berních knih, církevních matrik,
"gakových revizí", inkvizičních protokolů a personálních knih,
průmyslové a pasové statistiky, knih jasad a šnur.^{9/}

V uvedených studiích jsou prameny rozděleny podle témat,
podle oblastí, jsou rozlišeny specifické prameny pro východní
a západní oblasti předrevolučního Ruska.

Tak například zcela specifické druhy pramenů existují pro
Kazachstán a Střední Asii, kde společně s usedlým obyvatel-
stvem žili kočovníci a polokočovníci; jsou to soupisy kočov-
níků a knihy jasad a šnur. Práce s těmito prameny vyžaduje
zvláštní metodiku. Přitom je nutné poznamenat, že v pracích a
příručkách nauky o pramenech SSSR pro 18. až 20. století nejsou
popisovány žádné prameny vztahující se ke kočovníkům. Rovněž v
nich neexistuje ani analýza specifčnosti materiálů, které jsou
k dispozici pro Povolží, oblast Kavkazu a pro Sibiř, jež by si
všimla činnosti institucí případně organizací sociálně ekono-
mické a demografické statistiky.

Základní prameny, které lze použít při studiu historie
obyvatelstva Pobaltí, se zachovaly od druhé poloviny 17.sto-
letí. Patří k nim akta revizí /tzv. inkviziční protokoly z
osmdesátých let 17.století/, "gakové revize" z let 1712-1774,
revize duší z let 1782 až 1858, církevní matriky (druhá polo-
vina 17.století až 1939/, sčítání obyvatelstva /roku 1881,
1897 atd./, personální knihy (od 18.století do roku 1939/. Od
dvacátých let 20. století se vedla civilní evidence přirozené
měny obyvatelstva a rovněž mechanického pohybu.

V Estonsku a Lotyšsku se zachovaly církevní matriky z mno-
ha farností od počátku 17.století. Od 18.století se zachovaly
téměř tři čtvrtiny všech matrik, od 19.století téměř všechny.
Pro řadu farností se zachovaly personální knihy /analogické

"status animarum"/ od 18. století a téměř pro všechny farnosti
od třicátých let 19.století. Pro léta 1782 až 1858 se pro se-
verní Estonsko /Estland/ zachovaly všechny sčítací archy pod-
daných /soupisy obyvatelstva/, pro jižní Estonsko a Lotyšsko
se zachovala jen jejich část. Pro Livonsko a Estland existují
speciální "gakové revize" z let 1712 až 1774, které obsahují
počet obyvatel každé zemědělské usedlosti. Ačkoliv složitá a
neustálená struktura estonských jmen působila značné obtíže
při zpracování tohoto materiálu ze 17. a 18. století /na eston-
ském a lotyšském venkově obdrželo obyvatelstvo příjmení až ve
třicátých letech 19.století/, podařilo se vypracovat způsob
identifikace osob a rodin a vytvořit základní předpoklady pro
vědecké zpracování těchto rozsáhlých fondů. V Estonsku byla
z těchto pramenů provedena pro několik farností rekonstrukce
rodin. Uvedené zpracování materiálu umožnilo mnohostranně
charakterizovat demografické procesy a otevřelo cestu výzkumu
procesů reprodukce obyvatelstva.^{10/}

Ju. A. Poljakov a V. Z. Drobížev se jako první věnují prob-
lematice historické demografie sovětské společnosti. Upozor-
ňují nejen na její prvořadou důležitost, ale i na specifčnost
pramenné základny, podávají kritickou analýzu všech dokumentů
demografické statistiky sovětského období. Zvláště cenné jsou
práce věnované obyvatelstvu Ruska za VŘSR a po ní.^{11/}

Zajímavá je metodika studia plodnosti, úmrtnosti a při-
rozeného přírůstku obyvatelstva Ruska na konci 19. a na po-
čátku 20. století, která je uvedena v kolektivním sborníku
vydaném v roce 1977.^{12/} Údaje o historické demografii jsou
uvedeny rovněž v učebnicích demografie^{13/} a zahrnují časové
období od nejstarších dob až do současnosti. Demografické pro-
cesy za kapitalismu a zákonitosti vývoje obyvatelstva za so-
cialismu se studují diferencovaně.

K osvětlení etnických dějin národů SSSR^{14/} uvádí jak
teoretické otázky, tak rozsáhlý demografický materiál pro 19.

a 20. století historickoetnografická literatura. Z iniciativy Etnografického ústavu AV SSSR^{15/} se zpracovává historickoetnografický atlas SSSR. Studium této problematiky je založeno na rozsáhlém komplexu etnografického, historického a archeologického materiálu. Společně s otázkami etnoekonomických a kulturních kontaktů se studuje rovněž jejich aspekt demografický a kartografické vyjádření historickoetnografických údajů.

V kolektivní monografii o etnických procesech v SSSR jsou kriticky zhodnoceny materiály o etnické skladbě a o vývoji počtu obyvatelstva Ruska ze sčítání lidu z roku 1897.^{16/}

Autorský kolektiv řady "Národy světa"^{17/} zpracoval cenné studie, v nichž jsou zdůrazněny teoretické otázky týkající se klasifikace a definice etnické skladby obyvatelstva jak předrevolučního Ruska, tak i SSSR. Na základě širokého okruhu pramenů byly sestaveny mapy, které zobrazují skutečnou etnickou situaci před VŘSR a po ní. Údaje o počtu a rozložení mnohonárodnostního obyvatelstva Ruska a SSSR jsou velmi zajímavé.

Objevují se rovněž historickodemografické studie Ja. E. Bodarského a A. I. Kopaneva^{18/} o obyvatelstvu Ruska v 16. až 20. století, o jeho počtu, rozmístění a sociální skladbě.

Sociálnědemografický aspekt obsahuje i monografie E. G. Istominové a statě věnované monografií rolnictva a dělnické třídy předrevolučního Ruska.^{19/}

Postupně se přesouvá akcent z výzkumu obyvatelstva evropské části Ruska na další oblasti státu. Problémy historické demografie se začínají studovat ve svazových a autonomních republikách.

Objevuje se řada studií o historii obyvatelstva Sibiře a Dálného východu v předrevolučním období /V. V. Pokšiševskij, Z. P. Bojaršinová, N. A. Tomilov, F. T. Valejev, A. D. Kolesnikov, V. A. Alexandrov, M. M. Gromyko/^{20/} Tyto práce studují národnostně heterogenní obyvatelstvo Sibiře, etapy formování ruského osídlení oblastí, jeho migrace, přirozený přírůstek.

V monografiích E. I. Družininové, V. M. Kabuzana a dalších je charakterizováno obyvatelstvo Ukrajiny a Zakarpatska jak v předrevolučním, tak v sovětském období.^{21/}

Detailně je zpracován vývoj obyvatelstva Moldávie v monografiích V. S. Zelenčuka a V. M. Kabuzana.^{22/}

Teprve v posledním desetiletí věnuje sovětská historiografie pozornost problematice etnické statistiky Kavkazu, Povolží a Střední Asie v předrevolučním období.^{23/} Ve specializovaných monografiích a studiích se objevily kapitoly věnované národům Ruska od 17. do počátku 20. století. Rovněž v přehledných dílech se uvádějí data ze sčítání obyvatelstva v letech 1897, 1916 a 1917. Avšak v dějinách svazových republik /Kazachstánu, Tádžikistánu, Uzbekistánu, Kirgízie, Turkmenie, Ázerbajdžánu, Arménie, Gruzie, Baškirie, Tatarské AO apod./ je statistický materiál o velikosti a etnické skladbě obyvatelstva zastoupen jen sporadicky. Ve specializovaných dílech věnovaných studiu obyvatelstva Ruska obvykle nebývají souhrnné údaje o počtu obyvatelstva jak před sčítáním lidu v roce 1897, tak i po něm, v předvečer VŘSR. A ačkoliv jsou údaje censu z roku 1897 používány v mnoha pracech, používají se bez souvislosti s jinými statistickými prameny a bez jejich nutné kritiky, prakticky se nevyužívá sčítání lidu z let 1916 a 1917. V roce 1925 publikoval I. I. Zarubin práci, v níž na základě sčítání lidu z roku 1917 stanovil počet, národnostní strukturu a rozložení obyvatelstva Turkestánu.

Ve třicátých a čtyřicátých letech se etnická statistika a historická demografie Kazachstánu a Střední Asie nestudovaly.

V posledních desetiletích začal výzkum mnohonárodnostního obyvatelstva Kazachstánu a Střední Asie od 18. do počátku 20. st. v dílech V. M. Kabuzana, S. I. Bruka, N. E. Bekmachanovové, V. M. Floskicha, B. V. Tichonova, N. Aleksejenka, M. S. Mukanova.^{24/} Práce uvedených a dalších badatelů studují jak původní obyvatelstvo (kazašské, kirgizské, uzbecké, karakalpacké, tádžické, turkmenské/, tak národnostně heterogenní

kozácké, zemědělské a městské obyvatelstvo Kazachstánu a Střední Asie a sousedních oblastí západní Sibiře, Altaje a Povolží. V těchto pracech se analyzuje úplnost a hodnověrnost statistických pramenů, které jsou k dispozici od 18. do počátku 20. století /administrativně policejní a církevní evidence obyvatelstva, soupisy/.

Pouze fragmentárně a v souvislosti se zpracováním problematiky politické a sociálně ekonomické historie Kazachstánu, Střední Asie, Sibiře, Kavkazu a Povolží se sovětští historikové zabývali také otázkami historické demografie epochy kapitalismu. Prameny tohoto období se s výjimkou populačního censu v roce 1897 nestudovaly a nerozvíjela se metodika práce s prameny demografické statistiky, což vedlo k jejich nekritickému používání. Nebyly brány v potaz ani otázky způsobu evidence a třídění údajů, nestudovaly se rovněž otázky administrativního rozdělení oblastí a spisového materiálu. Tuto problematiku řeší statě B. V. Tichonova, V. M. Kabuzana, L. S. Gaponenka, S. I. Bruka, N. E. Bekmachanovové, v nichž je obsažen materiál o obyvatelstvu SSSR v období kapitalismu.^{25/}

V kolektivní studii o ekonomice Kazachů na přelomu 19. a 20. století^{26/} vzbuzuje zvláštní zájem rozpracování demografického materiálu ze sčítání lidu 1897 podle oblasti Kazachstánu. V práci je statistický materiál shrnut bez jakékoli kritické analýzy do tabulek, v nichž je obsažena početní velikost a etnická skladba obyvatelstva v roce 1897. Autoři vědecky nezpracovaly nové demografické prameny, což způsobilo, že uvedená část kolektivní práce má charakter výběru. Neanalyzují demografické procesy za léta 1897 až 1917, ačkoli převážná část pramenů byla publikována nebo se zachovala v archívech. To vše způsobilo, že jednotlivé závěry studie nejsou plně přesvědčivé.

Cenný materiál o rozmístění a počtu Kirgizů ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století je obsažen v pracech V. M. Ploskicha.^{27/}

V pobaltských republikách nezačal rozvoj historickodemografického výzkumu ve všech republikách ve stejné době. V Estonské SSR byly tímto směrem učiněny první kroky v šedesátých letech, v Lotyšsku v sedmdesátých letech a v Litvě zůstávají historickodemografické práce pouze sporadické. V sedmdesátých letech a na počátku let osmdesátých byly v Estonsku vydány četné historickodemografické studie; v Lotyšsku pokračují v tomto směru práce velmi aktivně od počátku osmdesátých let. Pobalští vědci hráli významnou roli při organizaci historickodemografického výzkumu v celém SSSR.

Jedním z prvních úkolů badatelů bylo definovat obecný vývoj počtu obyvatelstva a obecné charakteristiky přirozeného pohybu obyvatelstva. Přehled vývoje obyvatelstva a základních tendencí jeho přirozené měny v období 1782 až 1858 v Severním Estonsku podává monografie S. Vahtreho,^{28/} v období 1726 až 1774 v Severním Estonsku a v letech 1711 až 1816 v Jižním Estonsku podávají statě H. Ligiho.^{29/} Vývoj městského obyvatelstva Estonska od 18. století do roku 1940 studoval R. Pullat.^{30/}

Tyto studie dokládají, že po tzv. severní válce /v Pobaltí se válčilo v letech 1700 až 1710/ a po epidemii moru v letech 1710 - 1711 počet obyvatelstva prudce poklesl /až na 40 % stavu v roce 1685/. Následovalo období rychlého růstu obyvatelstva /1712 až 1780/, a to jak díky vysoké úrovni přirozeného přírůstku, tak částečně i díky imigraci, takže v roce 1782 byl počet obyvatelstva Estonska značně vyšší než na konci 17. století. Na konci 18. století a na počátku 19. století se tempo růstu obyvatelstva podstatně snížilo a po krátkodobém zvýšení přírůstku v letech 1816 až 1834 posléze opět pokleslo /na 3 - 4 % za rok/.

Estonsko zůstávalo dlouho agrární zemí, podíl městského obyvatelstva činil v 17. a 18. století 5 - 6 %. S výjimkou Tallinu byla města převážně malá. Rychlý růst městského obyvatelstva začal ve druhé polovině 19. století. V roce 1863 žilo v Estonsku ve městech 8,8 % obyvatelstva, v roce 1897 již

18,4 %. Zvýšení počtu městského obyvatelstva nastalo v převážné míře díky mechanickému přírůstku. Protože se města zvětšovala především díky imigraci z venkova, zvyšoval se v nich podíl Estonců.

Obecné rysy reprodukce obyvatelstva Estonska v 18. a 19. století jsou více méně známy, ačkoli mnohé otázky je třeba ještě zkoumat. Zjistilo se, že ve druhé polovině 17. století a v prvních desetiletích 18. století se hrubá míra porodnosti pohybovala kolem 40 ‰, sňatků bylo 9 - 10 na 1000 obyvatel a úmrtnost v "normálních letech" činila 30 - 35 úmrtí na tisíc obyvatel. Avšak pro toto období byly charakteristické demografické krize. Byla to doba hladomoru /1695 - 1697/ a epidemie moru /1710 - 1711/. Byla zjištěna úroveň manželské plodnosti podle věku. Poznamenejme, že charakteristickým rysem Estonska byla výrazná sezónnost v uzavírání sňatků; dvě třetiny a více všech sňatků uzavíraných ve venkovských farnostech se uskutečnily za dva /listopad-prosinec/ či tři /listopad-leden/ měsíce.

Bylo zjištěno, že v letech 1712 až 1782 se hrubá míra porodnosti v Estonsku pohybovala rovněž kolem 40 ‰, hrubá míra úmrtnosti kolem 25 ‰ a sňatečnost činila 9 sňatků na 1000 obyvatel.

V letech 1780 až 1850 lze pozorovat přechod k nižšímu přírůstku obyvatelstva. Mírně se snižuje úroveň porodnosti a úroveň úmrtnosti se zvyšuje. V některých letech byl dokonce úbytek obyvatelstva přirozenou měnou.

V druhé polovině 19. století a na počátku 20. století začíná v Estonsku přechod k plánování velikosti rodiny. Lze pozorovat nový charakteristický jev této doby, kterým byla značná emigrace Estonců do jiných částí Ruského impéria /do Petrohradu, na východ od Čudského jezera, na Sibiř, na Kavkaz atd./ a do zahraničí. V této době velmi vzrostlo městské obyvatelstvo Estonska.

V Estonsku byla v posledním desetiletí věnována značná pozornost studiu domácností a rodiny.^{31/} Na strukturu domác-

ností zemědělského obyvatelstva Estonska měly velký vliv sociální a ekonomické podmínky příslušného období. Estonsko se nalézalo v zóně, kde od 17. do poloviny 19. století panoval robotní systém. Ve struktuře poddanských domácností a poddanských usedlostí však existovaly velké rozdíly mezi Severním a Jižním Estonskem. Bylo zjištěno, že rolnická usedlost mívala často velmi složitou strukturu: mohla být tzv. zákupní nebo nezákupní usedlostí. V Severním a Jižním Estonsku byli v mnohých usedlostech /50,5 ‰/ podruzi, a to jak s rodinami, tak svobodní.

V podmínkách rozvoje kapitalismu v druhé polovině 19. století nastal přechod k peněžní směně a tím k masovému vykupování dvorů; zákupních usedlostí postupně ubývalo. Avšak i potom existovaly v Jižním Estonsku usedlosti nezákupní ("lostrejberské"/. Spolu s výkupem usedlostí došlo i ke změnám ve struktuře domácností. Postupně klesal podíl hospodářství s podruhy: téměř přestaly existovat usedlosti s podružskými rodinami. Postupně stoupal podíl selských hospodářství, kde žila pouze jedna rodina - rodina hospodáře.

V Lotyšsku je relativně dobře prostudován vývoj obyvatelstva a jeho přirozené měny v Rize v letech 1782 až 1858^{32/} a ve Vidzemu v první polovině 18. století.^{33/} Stejně jako v Estonsku také v Lotyšsku válečné události a mor v letech 1709 až 1711 vedly k prudkému poklesu počtu obyvatelstva. V průběhu 18. a 19. století obyvatelstvo Lotyšska rychle rostlo.

Města byla v Lotyšsku až do 19. století malá. Národnostní struktura Lotyšska byla pestřejší, Lotyši tvořili v průměru 75 ‰ obyvatelstva.

Rodinu a domácnosti v Lotyšsku studovali L.S.Jefremovová, Dz.Liepina a A.Plakans.^{34/} Struktura domácností byla v Lotyšsku velmi blízká situaci v Jižním Estonsku. I v Lotyšsku existovala zákupní držba a nezakoupení rolníci /"lostrejberci"/, žijící na selských usedlostech. Avšak domácnosti byly v Lotyšsku ještě větší než v Jižním Estonsku a domácností, tvořených několika

rodinami, bylo více. Přitom počet osob byl v jedné domácnosti v Kuronsku mnohem větší než v Jižním Livonsku. Vývoj domácností v podmínkách rozvoje kapitalismu, jak je podán v monografii L. S. Jefremovové, vedl k rozpadu domácností složených z mnoha rodin a k postupnému přechodu k jednodušší struktuře.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let udělali pobaltské vědci velký kus práce při rozpracovávání metodiky výzkumu a při zpracování nových druhů pramenů. Kontakty pobaltských badatelů zabývajících se historickou demografií s kolegy z dalších sovětských republik i se zahraničím se rozšířily. Tyto okolnosti připravily půdu pro další rozvoj historické demografie v Pobaltí a pro řešení nových, komplexních otázek při výzkumu historie obyvatelstva.

Obsáhlá literatura existuje k problematice vnitřních i zahraničních migrací v předrevolučním Rusku i v SSSR. Obzvláště podrobně je studováno osídlování Sibíře, Střední Asie, Kavkazu, Kazachstánu a Dálného východu obyvatelstvem ruského, ukrajinského a běloruského původu na konci 19. a na počátku 20. století. Pozornost byla věnována rovněž přesídlení Ujgurů a Dunganů z Východního Turkestanu do Kazachstánu a Střední Asie na konci 19. století. Převážná část těchto studií je omezena buď chronologicky nebo teritoriálně.^{35/}

Na základě materiálu sčítání lidu 1897 a pasové statistiky studoval B. V. Tichonov^{36/} hlavní směry migrací, shrnul celkovou bilanci stěhování obyvatelstva, vytypoval oblasti původu přesídlenců, zkoumal odchod nezemědělského obyvatelstva z vesnic do měst a migrace nezemědělských dělníků. V příloze podává úplný souhrn soustavně uspořádaných a zpracovaných statistických pramenů k mechanickému pohybu v druhé polovině 19. století, rozpracovává v ní novou metodiku výzkumu vnitřního stěhování obyvatelstva Ruska.

Ve výzkumu historické demografie obyvatelstva předrevolučního Ruska i SSSR se důsledně postupuje podle marxistickoleninské metodologie, zdůvodňují se podmíněnosti demografic-

kých procesů, jejich závislost na politických, sociálních a ekonomických podmínkách. Z výzkumů vyplývá důležitý závěr, že v důsledku připojení řady národů k Rusku roste národnostní heterogenita jeho obyvatelstva, aktivně pokračuje usídlování kočovníků a polokočovníků a zvyšuje se podíl městského obyvatelstva. Určil se rovněž absolutní i relativní počet příslušníků jednotlivých národů Ruska a SSSR. Byla dokázána nesprávnost téze, se kterou vystoupila předrevoluční historiografie a jež přešla i do soudobé historiografie buržoazní, podle níž národy Sibíře, Povolží a Kazachstánu vymírají. Sovětští badatelé, kteří se opírají o široký okruh pramenů, dnes prokázali, že se růst původního obyvatelstva v uvedených oblastech do roku 1917 nezastavil. Rychlý růst nového obyvatelstva /výsledek vnitřních i vnějších migrací/ byl provázen stálým, i když nevelkým přírůstkem původního obyvatelstva.

Zájem o studium procesu vzniku mnohonárodnostního obyvatelstva SSSR byl jak v minulosti tak i dnes sporadický, nezahrnuje systematicky celý stát, všechny regiony, všechny národy. V současnosti se v SSSR zvyšuje podíl občanů, kteří nepatří k původnímu obyvatelstvu příslušných svazových a autonomních republik. Přitom je důležitý výzkum tempa růstu jak původního obyvatelstva, tak nových osídlenců.

Pokud jde o národy SSSR, není zatím dostatečně prostudována jejich početnost za sovětské vlády, kdy probíhaly: masové usazování kočovníků, kolektivizace zemědělství, industrializace, výstavba socialistické a rozvinuté socialistické společnosti. Využívá se dosud málo sčítání lidu z let 1916, 1917, 1926 a 1939, fondů Ústředního statistického úřadu, jejichž podstatná část nebyla zahrnuta do všesvazové sbírky pramenů z populačních censů, a rovněž demografické statistiky.

Aktuálním zůstává studium složení rodiny jednotlivých národů SSSR. Zvláště ve východních oblastech zůstává tradičně

mnohodětná rodina, ale v řadě oblastí jsou náznaky přechodu od mnohodětné rodiny ke střední a málodětné.

Bylo zjištěno, že se za sovětské vlády podstatně změnila politická, sociální a ekonomická podstata migrací obyvatelstva, které se staly důležitým prostředkem socialistické integrace a vzájemné pomoci národů SSSR; přispívají k jejich sjednocení, urychlují ekonomický a kulturní rozvoj národů, zvláště těch, které v předrevolučním období neprošly kapitalistickým stádiem vývoje. Byl definován rozsah migrací, počet migrantů, jejich národnostní struktura, oblast původu, teritoriální rozložení přesídlenců, sociální a ekonomické příčiny jednotlivých migrací.

Obdobně jako v případě studia počtu obyvatelstva a jeho přirozené měny ani migrace ve svazových a autonomních republikách nejsou dostatečně probádány. Jestliže se přitom respektovalo členění migrací na vnitřní a vnější, netýkal se výzkum všech dobových znaků. V případě, že se u kočovníků a polokočovníků sledovaly sezónní migrace, pak se u usedlého obyvatelstva nesledovaly migrace nevratné, občasné, sezónní či kyvadlové. Nestudovaly se spontánní, neorganizované a organizované migrace. Zvláště slabě jsou probádány zmíněné typy migrací pro východní oblasti SSSR. Zde jsou při hodnocení migračních procesů málo brány v úvahu sociální, profesní a etnické rozdíly a pohlaví migrantů. V přehledných historických dílech nejsou ještě zahrnuta data o historické demografii /mnohosvazkové dějiny svazových republik, učebnice pro všechny druhy škol, základní historické studie/. Tyto údaje buď chybí nebo jsou pouze fragmentální bez návaznosti na vývoj administrativního členění daného území. Je nutné obrátit pozornost ke studiu plánovitých migrací z centra do okrajových území státu podle toho, jak byly jednotlivé oblasti v různou dobu zahrnovány do všesvazového systému přesídlování. Nedostatečně se berou v úvahu demografické faktory, které ovlivňují migrace. Ne všichni badatelé akceptují demografické metody analýzy a kvanti-

tativní metody vyčíslení.

Bez ohledu na to, že sovětská historická věda učinila mnohé pro výzkum zákonitostí vzniku a vývoje měst za feudalismu, kapitalismu a socialismu,^{37/} není demografický aspekt této problematiky dostatečně rozpracován pro Sibiř, Kazachstán, Střední Asii a Kavkaz. Práce, které by studovaly městské obyvatelstvo podle oblastí, neexistují. V monografiích, které objasňují demografii jednotlivých měst, se používá různých metod zpracování statistických údajů o počtu a etnické skladbě obyvatelstva, o jeho mechanické i přirozené měně. Závěry týkající se národnostní struktury a přirozené měny obyvatelstva si začasť odporují a jsou málo hodnověrné. K řešení těchto problémů je nutné použít celý komplex demografických pramenů.

Pro mnohé oblasti SSSR jak pro předrevoluční období, tak pro období sovětské vlády je nevyhnutelné rozpracovat metodiku využívání pramenů základny pro studium historických procesů reprodukce obyvatelstva.

Vysoce aktuální jsou otázky historie rodiny i sňatečnosti, při jejichž řešení se historická demografie stýká s historickou psychologí a sociologí.

Historická demografie je těsně spjata s politickou, sociální a ekonomickou historií a její další rozpracování není možné bez znalostí evoluce státních hranic, administrativního členění, ekonomických zvláštností a sociální struktury feudální, kapitalistické a socialistické společnosti.

Historická demografie se musí účastnit na výzkumu medicínsko-biologických aspektů reprodukce obyvatelstva, což se zatím neděje dostatečně. Nedostatečný je rovněž výzkum historických zákonů demografického vývoje a historie populační politiky. Zejména v dokumentech XXV. a XXVI. sjezdu KSSS se klade velký důraz na efektivnost populační politiky. Práce, které by v historické retrospektivě studovaly populační politiku v různých společenskoekonomických formacích, však stále chybí.

Takové jsou hlavní problémy, kterým v současné etapě svého rozvoje čelí sovětská historická demografie a které již částečně řeší, takové jsou hlavní rysy tematiky a problémů soudobé sovětské historické demografie. Tento materiál je zároveň podkladem pro objektivní zhodnocení současné buržoazní historiografie zabývající se demografickými procesy v Rusku a SSSR.

Р о з п а т к у

- 1/ Шелестов Д.К. Демография: история и современность. М., 1983; tentýž История и современность /заметки об изучении исторической демографии/. In: Население мира: вчера, сегодня, завтра /Народонаселение. 31/. М., 1980; tentýž, История и демография. Вопросы истории, 1981, № 5; Поляков Ю.А. Население Советской России в 1917-1929 гг. /историография и источники/. In: Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981.
- 2/ Рагин А.Г. Формирование рабочего класса России. М., 1958 1. vydání, М., 1940/; tentýž Население России за 100 лет /1811-1913 гг./. М., 1956.
- 3/ Ядунский В.К. О некоторых отстающих участках нашей исторической науки. История СССР, 1959, № 3; tentýž Изменения в размещении населения Европейской России в 1824-1916 гг. История СССР 1957, 1; tentýž Роль миграции и высокого естественного прироста населения в заселении колонизованных районов России. In: Вопросы географии. sv. 83. М., 1970; tentýž Роль различий в уровне естественного прироста населения в географических сдвигах в размещении населения России в XIX - XX вв. In: Вопросы географии. sv. 83. М., 1970.
- 4/ Козлов В.И. Динамика численности народов. М., 1969; tentýž Этническая демография. М., 1977; Место демографии в системе наук. М., 1970; tentýž Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981; Население мира: вчера, сегодня, завтра /Народонаселение. 31/. М., 1980; Шелестов Д.К. Демография: История и современность. М., 1983; Боярский А.Я. Население и методы его изучения. М., 1975; Ким М.П., Данилова Л.В. Природное и социальное в историческом процессе. In: Общество и природа. Исторические этапы формирования взаимодействия. М., 1981.

- 5/ Проблемы исторической демографии СССР. Tallin. 1977; Численность и классовый состав населения России и СССР /XVI-XX/вв./. Tallin, 1979; Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980; Первый Всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы докладов. Tallin, 1974; Второй Всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы докладов. Riga, 1977; Третья республиканская научная конференция по историческому краеведению. Kijeu, 1984 (в украинском языке).
- 6/ Кошницев А.Г. Демография татарских могильников. Советская этнография, 1971, № 6; Криц С.И. Население территории Украины эпохи меди - бронзы. Kijeu, 1972; Алексеев В.П. Историческая антропология. М. 1979; tentýž Палеодемография СССР. Советская археология, 1972, № 1; Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-Ата, 1970; Байпаков К.М. О численности населения Илийской долины. In: В глубь веков. Алма-Ата, 1974; Яблонский Л.Т. К палеодемографии населения средневекового города Сарай Бабу. Советская этнография, 1980, № 1.
- 7/ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX в. М., 1971; tentýž Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. М., 1963; tentýž Демографическая статистика России в XVIII - первой половине XIX в. - Труды МГИИИ, 1963, № 17; Кабузан В.М., Пулат Р.Н. Обзор статистических источников о численности и составе городского населения России XVIII - начала XX в. - Известия АН ЭССР, 1975, т. 24. Серия общ. наук, № 2.
- 8/ Гусейнов А.М. Качество статистической информации о естественном движении населения Азербайджана на рубеже XIX-XX вв. In: Проблемы истории демографической мысли и критики буржуазных демографических концепций. Kijeu, 1979; Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии в последней четверти XVIII - 60-х

гг. XIX в. М., 1980; Водарский Я.Е. Население России в конце XVII - начале XVIII века. М., 1977; Рыбаков Д.Я. Промышленная статистика России XIX в. М., 1976.

- 9/ Poplatak vybíraný v kúžích od sibiřských domorodců (pozn. překl.)
- 10/ Palli, H. Eesti meetrikagaamatute töötlemise metodikast. - Ajaloolise demograafia probleemid Eestis. Tallin, 1973, lk; Палли Х. Методика использования метрик в историко-демографических исследованиях. История СССР, 1982, № 1; tentýž, Parish Registers and Revisions. Research Strategies in Estonian Historical Demography and Agrarian History. Social Science History. Vol. 7, № 3, 1983; tentýž, Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. Ajaloolise demograafia probleemid Eestis. Tallin, 1973; tentýž, Естественное движение сельского населения Эстонии /1650-1799/. Tallin, 1980; tentýž, Воспроизводство населения Эстонии в XVII-XIX вв. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. М., 1977; Hugenius, H. Estlands evenskarna. Demografiska studier. Lund. 1942.
- 11/ Поляков Д.А. Изменение социальной структуры в СССР. М., 1973; Дробижев В.З. Движение населения в СССР и социальный прогресс. М., 1974; Дробижев В.З., Поляков Д.А. Народонаселение СССР и история советского общества. Вопросы истории, 1974, № 4; Поляков Д.А., Киселев И.Н. Численность и национальный состав населения России в 1917 г. Вопросы Истории, 1980, № 6; Поляков Д.А., Киселев И.Н., Устинов В.А. К вопросу о методике определения численности и национального состава населения СССР в 1917-1926 гг. История СССР, 1981, № 2; Дробижев В.З. Организация учета естественного движения населения СССР в 1917-1926 гг. Вестник Московского университета. Серия "История", 1978, № 3; tentýž, Становление политики Советского государства в области естественного движения населения - tentýž, 1981, № 1; Поля-

- ков Д.А. Население Советской России в 1917-1920 гг. /историография и источники/. In: Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981; Урланис В.Ц. Динамика населения России накануне Октября. - Ученые записки кафедр ВЭИ, 1957, sv.2; tentýž, Динамика населения СССР за 50 лет. In: Население и народное благосостояние. М., 1968; Кваша А.Я. Динамика численности населения РСФСР за 50 лет. - Здравоохранение Российской Федерации, 1967, № 12.
- 12/ Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. М., 1977.
- 13/ Курс демографии. М., 1974; Основы теории народонаселения. М., 1973.
- 4/ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973; Бромлей Ю.В., Шкарлатан О.И. О соотношении предметных отраслей этнографии, истории и социологии. - Социологические исследования, 1978, № 4.
- 15/ Труды Института этнографии АН СССР. М., 1961, т. XXVIII.
- 16/ Современные этнические процессы в СССР. М. 1975.
- 17/ Народы мира. Этнографические очерки. М., 1960-1963, тт. I-II.
- 18/ Бодарский Я.Е. Население России за 400 лет /XVI - начало XX в./ М., 1973; tentýž, Население России в конце XVII - начале XVIII века. М., 1977; Копанев А.И. Население Русского государства в XVI в. - Исторические записки, 1959, т. 64; Хоцянов Л.К. Опыт изучения демографических сдвигов в сельском населении Московской и Рязанской области за истекшее столетие /1856-1960/. М., 1963.
- 19/ Истомина Э.Г. Водные пути России во второй половине XVIII - начале XIX века. М., 1982; Шепукова Н.М. Изменения удельного веса помещичьих крестьян в составе населения Европейской России в XVIII - первой половине XIX в. - Воп-

- росы истории, 1959, № 12.
- 20/ Покшишевский В.В. Заселение Сибири. Irkutsk, 1951; Воляршинова З.П. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. Томск, 1960; Сибирь в XVII-XVIII вв. Novosibirsk, 1962; Александров В.А. Русское население Сибири XVII - начала XVIII вв. М., 1964; Громко М.М. Западная Сибирь в XVIII в. Novosibirsk, 1965; Томилов Н.А. Современные этнические процессы среди сибирских татар. Томск, 1978; tentýž, Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI - первой четверти XIX в. Томск, 1981; Кабузан В.М. Как заселялся Дальний Восток. Chabarovsk, 1971; Валева Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX - начале XX вв. Казань, 1980; Культура и быт народов Бурятии. Ulan-Ude, 1965, sv. 4; Кабузан В.М., Троицкий С.М. Движение населения Сибири в XVIII в. In: Сибирь в XVII-XVIII вв. Novosibirsk, 1962; Колесников А.Д. Русское население Западной Сибири в XVIII - начале XIX в. Омск, 1973; Преображенский А.А. Урал и Западная Сибирь в конце XVI - начале XVIII в. М., 1972; Воробьев В.В. Формирование населения Восточной Сибири, Novosibirsk, 1975; Современные этнические процессы у народов Западной и Южной Сибири. Томск, 1981; Машанова Л.В. Некоторые сведения о демографии селенгинских бурят первой половины XIX в. In: Культура и быт народов Бурятии. Ulan-Ude, 1965, sv. 4.
- 21/ Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825 гг. М., 1970; Кабузан В.М. Заселение Новороссии /1719-1858/. М., 1976; Копчак В.П., Копчак С.И. Население Закарпатья за 100 лет. 1870-1970. Lvov, 1977; Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. - Исторические записки, 1950, т. 32; История городов и сел Украинской ССР. Kijev, 1967 - 1981 - 26 dílů; Тронько П.Т. Прошлое и настоящее Украины в истории ее городов и сел. - Вопросы истории, 1971, № 1; Перковский А.Л. Воспроизводство населения на Левобережной Украине в конце XVIII в. In: Материалы XV симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. Vologda, 1976.

- 22/ Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. Kišiněv, 1979; Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья в конце ХУП - первой половине XIX в. Kišiněv, 1974.
- 23/ Векмаханов Е.В. Присоединение Казахстана к России. М., 1957; Гадузов П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата, 1965; Карпышева Е.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976; Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX - начале XX в. Фрунзе, 1963; История Казахской ССР. 5 dílu, Алма-Ата, 1976-1980; История Киргизской ССР. 2 dílu, Фрунзе, 1968; История Узбекской ССР. 4 dílu, Таškent, 1968; Турсунов Н.О. Сложение и пути развития городского и сельского населения Северного Таджикистана XIX - начало XX вв. Дуšanбе, 1976; Атабаев В. Рост населения Туркменской ССР за годы Советской власти. - Учен. записки Туркменского университета, 1969, в. 52; Тэн К.П. Русское население Средней Азии во второй половине XIX - начале XX в. - История СССР, 1970, № 4; Алмакберова Н.М. Народонаселение дореволюционного Узбекистана. - Научные труды Ташкентского университета, 1971, в. 400; Татимов М.В. Развитие народонаселения и демографическая политика. Алма-Ата, 1978; Сифман Р.И. Рождаемость в се-ях Закавказья с начала XX в. до Великой Отечественной войны. - Ученые записки по статистике, 1966, т.10; Сидоров П.А. Численность, состав и динамика населения Чувашии с конца ХУШ в.- Ученые записки НИИ при СМ ЧАССР, 1962-1966, в. 21, 23, 31; Гарданов В.К. О расселении и численности адигейских народов в первой половине XIX в. Советская этнография, 1963, № 4.
- 24/ Абрамзон С.М. Киргизы и этногенетические и историко-культурные связи. Leningrad, 1971; Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата, 1974; Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе, 1973;

- Векмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии в последней четверти ХУШ - 60-х гг. XIX в. М., 1980; Этнические и историко-культурные связи тюркских народов СССР. Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной тюркологической конференции. Алма-Ата, 1976; Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1981.
- 25/ Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. Материалы сельскохозяйственной переписи 1916-1917 гг. как источники определения численности населения России накануне Октябрьской революции. История СССР, 1961, № 6, с. 97-115; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма /конец XIX в. - 1917 г./ - История СССР, 1980, № 3, с. 74-93; Векмаханова Н.Е., Кабузан В.М. Русское и украинское население Казахстана в эпоху капитализма. - Известия АН Казахской ССР. Серия обществ., 1983, № 2.
- 26/ Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. Алма-Ата 1980.
- 27/ Плоских В.М. Киргизия и Кокандское ханство. Фрунзе, 1977; Плоских В.М. Динамика численности населения Киргизской ССР за сто лет. Известия АН Киргизской ССР, 1966, № 1.
- 28/ Vahtre S. Eestimaal talurahvas hingeloenduste andmeid /1782-1858/. Ajaloolis-demograafilise uurimus. Tallin, 1973.
- 29/ Ligi H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandi lõpul. - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 316. Tartu, 1973, lk. 231-301; Ligi H. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711-1811. - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 371. Tartu, 1976, lk. 33-101.
- 30/ Pullat R. Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani. Tallin, 1972; Pullat R. Linnad kodanlikus Eestis. Ajaloolis-demograafilise käsitus. Tallin, 1978;

Пуллат Р. Городское население Эстонии с конца XVIII века до 1940 года. Историко-демографическое исследование. Tallin, 1976.

- 31/ Palli H. Perede struktuurist ja selle uurimisest. Vändra kihelkonna taluperede struktuur aastal 1683. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, kd. 23. Ühiskonnateadused. 1974, nr. 1; Kakk D., Uibu X. О социальной структуре и мобильности эстонского крестьянства в первой половине XIX века. Tallin, 1980; Palli H. Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries. - Family Forms in Historic Europe. Cambridge, 1983, p. 207-216; Kakk, J., Palli H., Uibu H. Peasant Family and Household in Estonia in the Eighteenth and the First Half of the Nineteenth Centuries. - Journal of Family History. Vol. 7, No 1, 1982.
- 32/ Brambe R. Rigas iedzīvotāju feodālisma perioda beigās 18. gs. beigās - 19. gs. pirma puse. Riga, 1982.
- 33/ Liepina Dz. Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. Riga, 1983.
- 34/ Ефремова Л.С. Латвийская крестьянская семья в Латгале 1860-1939. Riga, 1982; Liepina Dz. Vidzemes zemnieki un muiža 18. gs. pirmajā pusē. Riga, 1983, pp. 84-91; Flakans, A. Peasant farmsteads and households in the Baltic littoral, 1797. - Comparative Studies in Society and History. Vol. 17, No 1, 1975, p. 2-35.
- 35/ Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в Туркестане. М., 1958; Казахстан в канун Октября. Алма-Ата, 1968; Турсунбаев А.В. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата, 1950; Вяткин М.П. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Фрунзе, 1974; Кабиров М.Н. Переселение млихских уйгур в Семиречье. Алма-Ата, 1951; Сушамло М. Дунгане Семиречья. Дооктябрьский период /исторический очерк/. Фрунзе, 1959; Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке.

1860-1895 гг. М., 1956; Дахштейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса. Алма-Ата, 1978.

- 36/ Тихонов В.В. Переселения в России во второй половине XIX в. М., 1978; Галузо П.Г. Аграрные переселения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата, 1965.
- 37/ Галицкий В.Я. История города Пишпека 1878-1917. Фрунзе, 1980; Перковский А.Л. Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. - Вопросы истории, 1982, № 2; Пуллат Р.Н. Городское население буржуазной Эстонии. Tallin, 1973; tentýž, Городское население Эстонии с конца XVIII в. до 1940 г. Tallin, 1976; Вабалина Т.С. Динамика возрастнополового состава населения Петербурга-Ленинграда, - Доклады по географии населения. Leningrad, 1966, sv. 5; Кабо Е.О. К вопросу о естественном движении населения в пореформенной Москве. - Ученые записки по статистике, 1966, т. 10; Козлова Л.Л. Закономерности естественного движения населения Москвы за 50 лет Советской власти. К 50-летию советской статистики. М. 1969; Копанев А.И. Население Петербурга в первой половине XIX в. Москва - Leningrad, 1957.

Р е з ю м е

Н.Е. Векмаханова, Х.Э. Палли, Некоторые аспекты современного развития исторической демографии в СССР

Подобно другим странам, изучение демографической истории в Советском Союзе отличается длительной традицией, однако только с конца пятидесятых, в особенности с половины шестидесятых годов датируется систематическая разработка теории марксистской методологии исторической демографии. В последние годы советская историография достигла в области исторической демографии значительных успехов.

Исследования по исторической демографии в Советском Союзе были учрежденчески обеспечены в конце шестидесятых годов, когда при Институте истории СССР АН СССР была создана Проблемная комиссия по исторической демографии. В начале восьмидесятых годов исследованиями руководствует Научный совет по исторической демографии и краеведению, основанный при Отделении общественных наук АН СССР, председатель которого член-корреспондент АН СССР Я.А. Поляков. В результате деятельности Комиссии и Научного совета было проведено 4 Всесоюзных семинара по исторической демографии: в 1974 г. в Таллине, в 1977 г. в Риге, в 1979 г. в Омске и в 1982 г. в Кишиневе. Представленные на семинарах доклады были изданы в сборниках "Проблемы исторической демографии в СССР".

Советская историография занимается в настоящее время изучением широкого круга вопросов, среди которых важную роль играет дальнейшая разработка методологии исторической демографии, познание закономерностей воспроизводства населения в прошлом и его связи с историческим процессом. Исследования направлены также на выявление основных тенденций динамики населения, его биологической и социальной структуры не только с общегосударственного аспекта, но и с точки зрения отдельных регионов, мест, в широком хронологическом охвате, начиная с доисторических времен и кончая послевоенным периодом. Учитывая специфические условия истории населения Советского Союза, внимание уже традиционно сосредотачивается на исследование изменений расселения и на миграции, а также их влияние на социальную, экономическую и национальную структуру населения. За последнее время увеличивается количество статей, направленных на анализ естественного движения населения отдельных регионов и мест.

В заключение очерка намечены основные направления следующих исследований, исходящие из требований, предъявляемых советским обществом к историографии. Речь идет прежде всего о дальнейшей разработке теории и методологии исторической демо-

графии и критической оценке источников, используемых ею, однако подчеркивается также изучение исторической демографии давнего прошлого, в особенности анализ изменений, которыми советское общество прошло в 20 и 30 годы и после Великой Отечественной войны и, не в последнюю очередь, анализ демографической политики Советского Союза.

N.E.Bekmachanova, H.E.Palli, Some aspects of present development of historical demography in the USSR

Like in other countries, the study of the development of the population in the past has a long tradition in the USSR. However, only since the end of the fifties and mainly since the half of the sixties one may date a systematic elaboration of the theoretical Marxist methodology of historical demography. The Soviet historiography achieved during the following years a considerable success in the field of historical demography.

The historical demographic research in the USSR was institutionally secured at the end of the sixties when Problem Commission of Historical Demography was established at the Institut of History of the USSR /Academy of Sciences, USSR/. Since the beginning of the eighties is the research controlled by the Scientific Council of historical demography, historical geography and regional geography, constituted at the Department of Social Sciences of Academy of Sciences of the USSR, the chairman of which is Mr. J. A. Poljakov, Corresponding Member of the Academy of Sciences, USSR/. The Commission and the Scientific Council arranged already four historical demographic seminars: in 1974 in Tallin, in 1977 in Riga, in 1979 in Omsk and in 1982 in Kishinev. The papers lectured at these seminars were published in the compilation "Problems of Historical Demography in the USSR".

The Soviet historiography studies at present a wide complex of problems where the indispensable role belongs to the further elaboration of the methodology of the historical demography, understanding of the lawfulness of the population development in the past and its linkage to the historical process. The research is also directed towards apprehending the basic development tendencies of the number and distribution of the population and its biologic and social structure, either from the national point of view, either in individual regions and localities in a wide time catch since the prehistory till the time after the war. With regard to specific conditions of the development of the population in the USSR, a great interest is concentrated onto the research of changes in the distribution of the population, onto the migrations and their influence on the social, economical and national structure of the population. The number of papers raises at present which deal with the analysis of the natural change of the population in individual regions and localities.

The main directions of the further research are indicated at the conclusion of the contribution which issue from requirements given by the Soviet society to the historiography. It concerns mainly the further elaboration of the theory and methodology of the historical demography and the critical evaluation of used sources. At the same time emphasis is laid upon the study of the development of the population in the recent past, especially on the analysis of changes through which the Soviet society passed in the twenties and thirties and also after the Great Patriotic War, as well as on the analysis of the population policy of the USSR.

Historická demografie, 10/1986, s. 37-71

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1986

Eduard M a u r

MOROVÁ EPIDEMIE ROKU 1380 V ČECHÁCH

Studium mortality se u nás až dosud soustřeďovalo hlavně na shromažďování přímých zmínek pramenů, zvláště pramenů vyprávěcích, o jednotlivých demografických katastrofách. Ne vždy byly tyto zprávy kriticky prověřovány a jen výjimečně byly konfrontovány se širším evropským kontextem. Přímá svědectví písemných pramenů je však možno s užitkem doplnit o fakta zjištěná nepřímou metodou, která mimo jiné umožňují i určitou kvantifikaci velikosti populačních ztrát za jednotlivých epidemií a hladomorů, i když samozřejmě jen aproximativním způsobem. K tomuto účelu se lze v Čechách opřít zejména o dva prameny celozemského záběru, totiž o konfirmační knihy pražské arcidiecéze, evidující od roku 1354 obsazování kněžských obročí /s výjimkou Chebska a Chrudimska, které patřily do jiných diecézí/^{1/} a o provolací desky dvorské, dochované od roku 1380, do nichž byl zapisován majetek zemřelých šlechticů, jenž pro nedostatek dědiců spadl odúmrtím právem na krále.^{2/} Pokusil jsem se s využitím těchto pramenů prohloubit dosud známý obraz demografických krizí v údobí 1346 - 1419 o kvantitativní hlediska a zároveň vysledovat souvislosti s celoevropským průběhem morových epidemií po "černé smrti".

Výsledky tohoto studia, jež budou v úplnosti publikovány

na jiném místě,^{3/} ukazují, že v období 1348 - 1419 máme v Čechách bezpečně doloženy velké morové epidemie v letech 1349 až 1350, 1357 - 1360, 1362 - 1363, 1369 - 1371, 1380, 1390, 1403-1406, 1414-1415 a další zhoubné epidemie, způsobující veliké ztráty na obyvatelstvu, avšak obtížně identifikovatelné co do své povahy, v letech 1367, 1377 - 1378 a 1394 až 1395. Znamená to, že po zavlečení morové nákazy do Evropy v polovině 14. století přišla u nás s průměru každého devátého roku jedna vlna krizové mortality, která postihla velkou část Čech a trvala zpravidla i více let. Některá z neidentifikovatelných mortalit snad souvisela i s hladomorem. Bezpečně však jej u nás můžeme doložit jen jednou, v letech 1361 - 1362. Celkem přichází v zkoumaném období na 2 - 3 roky "normální" mortality jeden rok mortality krizové, což je poměr až neuvěřitelně nepříznivý.

Hlavním původcem demografických krizí této doby byl pravý mor, zavlečený do Evropy po několikasetleté přestávce roku 1347.^{4/} Většinu krizí lze identifikovat jako morová léta, a to nejen vzhledem k výši ztrát na obyvatelstvu, ale i k typicky sezónnímu průběhu mortalitní křivky /vrchol v létě, dočasné nebo trvalé vyhasnutí v zimě/ a zejména vzhledem k velmi těsné návaznosti na morové vlny periodicky se přelévající po roce 1347 celou Evropou. Celý předchozí hospodářský, sociální i kulturní vývoj našich i ostatních evropských zemí vytvořil pro hromadné šíření morové nákazy optimální předpoklady /dovršení procesu středověké kolonizace, koncentrace obyvatelstva ve městech, živější obchodní styky s cizinou, peregrinace studentů, pouti ap./.

Prvá evropská morová epidemie zasáhla České země až v letech 1349 - 1350, větší ztráty však způsobila zřejmě jen na jižní Moravě, zatímco vlastních Čech se asi dotkla jen málo. V dalším údobí až do husitské revoluce existovaly dva časové úseky mimořádně poznamenané katastrofickou mortalitou. Šlo jednak o léta 1357 - 1363, kdy byla demografická bilance

Čech nepříznivě ovlivněna šest let se opakujícími epidemiemi moru a současně i hladomorem, jednak o rok 1380, kdy byly České země zasaženy morovou epidemií zcela nebyvalé intenzity. A právě tomuto roku bych chtěl v následujícím příspěvku věnovat speciální pozornost.

Většina soudobých kronik se shoduje v tom, že velká epidemie roku 1380 začala u nás na jaře či v časném létě 1380. Některé uvádějí již počátek května,^{5/} jiné letnice /13.6./,^{6/} většina pak sv. Markétu /13.7./.^{7/} Zdá se však, že přinejmenším v červnu již byla epidemie v plném proudu. V pomuckém klášteře sice začalo houfné umírání až na sv. Petra a Pavla /29.6./,^{8/} ale již 2. června přerušil pražský arcijáhen Pavel z Janovic na více než dva roky vizitaci Rakovníka^{9/} a 16. června, v den, kdy se pravidelně scházely kněžské synody, vydali arcibiskupští vikáři za nepřítomného arcibiskupa Jana z Jenštejna nařízení zavádějící modlitby a procesí proti hladu, moru, válce a jiným ranám, a to až do svátku sv. Lukáše /18.10./, tj. do nejbližší další synody.^{10/} Všichni faráři měli organizovat každý pátek procesí kolem svých kostelů se zpěvem modliteb pro hříšníky, obvyklým zpěvem a sedmi žalmy, měli napomínat věřící k modlitbám a netrpět žádnou nedbalostí. Každý pátek měli se faráři i věřící rovněž postit, a to tak, že se měli spokojit s dvěma jídly denně. Modlitby a posty měly zmíněné rány boží odvrátit. Z uváděných ran máme ovšem prameny doložené roku 1380 jen mor. Zdá se tedy, že ostatní zla byla mechanicky přejata z textu obdobných starších synodálních statutů, neboť ani hlad, ani válku v tomto roce doloženy nemáme.^{11/}

Nově se proti starším statutům objevují v roce 1380 přísná nařízení děkanů, jak se chovat v případě onemocnění a úmrtí farářů. To samo již nasvědčuje, že epidemie řádící v tomto roce nabyla vskutku mimořádných rozměrů. Děkami měli dbát, aby kněží jejich obvodu v případě onemocnění se včasné vyzpovídali a přijali svátost oltářní. Současně si měli od

nich vyžádat soupis věcí patřících kostelu, nebo jej sami poříditi, aby se tyto věci v případě farářova úmrtí nepoztrácely. Kdyby k úmrtí vskutku došlo, měli inventář kostela vzít do úschovy, faráři vystrojiti řádný pohřeb za účasti kněžstva z okolí a postarat se, aby byly věřícím udělovány svátosti a aby pro ně byly pravidelně konány služby boží, dokud nebude farnost obsazena.

Synodální statuta z roku 1380, stejně jako obdobná statuta z jiných let, vesměs vůbec nebrala na vědomí, že nařizovaná "protimorová" opatření ve skutečnosti mohou vést k dalšímu šíření nákazy. Měla snad pozitivní důsledky sociálně psychologické v tom smyslu, že potlačovala hrůzný dojem z epidemie a zbavovala středověkého věřícího úzkosti před smrtí v hříchu. Z hlediska epidemiologického byla ovšem zhoubná.

Tak jako se prameny rozcházejí, pokud jde o počátek epidemie, nejsou jednotné, ani pokud jde o určení jejího konce. Některé vyprávěcí prameny uvádějí zcela neurčitě, že nákaza trvala do zimy,^{12/} podle jiných skončila na sv. Václava /28.9./^{13/} nebo na sv. Michala /29.9./,^{14/} v pomuckém klášteře dokonce již 8. září.^{15/} Z líčení kroniky Eneáše Sylvia lze vyvodit, že v Praze trval hlavní nápor moru čtyři měsíce, což by zhruba odpovídalo období červen-září.^{16/} Místy, zejména na Moravě, však epidemie zřejmě doznívala i po svatém Václavu.^{17/} Podle některých kronik se neomezovala jen na rok 1380, ale probíhala více let. Dvě nepřilíživě spolehlivé kroniky jí kladnou již do srpna 1379,^{18/} přičemž jí označují jako "třetí mor" v Čechách /první kladou do roku 1350, druhý do roku 1360/, nemluví však o roce 1380. Zato kronika kněze pražského z let 1374-1411 označuje za léta moru jak rok 1379 /výslewně při tom mluví o Praze/, tak i rok 1380.^{19/} Druhý pokračovatel Pulkařův /1310 - 1417/ naproti tomu jmenuje v souvislosti s morem léta 1380 a 1381.^{20/}

Tyto rozpory v pramenech lze uvést na pravou míru tím, že přihlédneme k datům uváděným konfirmačními knihami a povolá-

cími deskami. Konfirmační knihy zaznamenávají v roce 1379 jen 44 obsazení odumřelých far, což je běžný roční průměr. Bylo by tedy možno usuzovat, že výše uvedené prameny se mýlí, že roku 1379 dosud v Čechách k epidemii nedošlo, nebo že se objevily nanejvýš první příznaky. Spíše bychom se mohli domnívat, že epidemie trvala i v roce 1381. Konfirmační knihy nám tu bohužel mnoho nepomohou, jejich zápisy totiž končí 1. října 1380 a znovu začínají být vedeny až od 30. března 1383. Chybějící zápisy se zřejmě ztratily. Zato provolací knihy uvádějí vysoké počty odumřelí šlechtického majetku v letech 1381 - 1383. Ani to však není jednoznačný důkaz, neboť odumřelí byli vyvoláváni někdy se značným zpožděním. Něco však přece jen naznačuje fakt, že arcijáhenská vizitace středních Čech, přerušovaná roku 1380, byla zahájena až roku 1382. Navíc tu máme i určité souvislosti s průběhem moru v okolí Čech.

Epidemie, o které tu píšeme, se začala šířit roku 1378 z ohniska ve Švábsku a Hessensku. Roku 1379 jí máme doloženu v Augšpurku a Norimberku /zde je nazývána "grosser Sterb"/, roku 1380 pak zaplavila území kolem Štrasburku, Würzburku, Kasselu, Frankfurtu nad Mohanem, Amberku, Mnichova, Osterhofenu, Meiningenu, Salcburku, tedy německé kraje bezprostředně sousedící s Čechami. Také roku 1381 panovala v Německu velmi krutě. Máme jí v tom roce doloženu v Kolíně nad Rýnem, Mohuči, Vestfálsku, Basileji, Vídni a vůbec v Rakousích, tedy opět spíše v jižní části Německa, ale také v Brémách a v Lübecku. V následujícím roce zeslábla, stále jí však máme doloženu v Bavorsku, vedle toho i v Lünebursku. Roku 1383 opět zesílila, zejména na severu Německa /Magdeburk, Lübeck, Brémy, Brunšvik, Münster, ale též Hessensko/, vzdálila se již ale trvale od českých hranic. Roku 1384 je už zaznamenán jen ojedinělý výskyt v Erfurtu a v letech 1385 - 1386 byla na německém území zcela vyhláslá. V letech 1380 - 1382 navštívila morová nákaza rovněž Uhry, 1382 - 1385 Malopolsko, v letech 1379 - 1384 je doložena i na britských ostrovech a v letech 1381 - 1387

střídavě postihla i řadu měst na Iberském poloostrově. Značného rozsahu nabyla na území dnešní Francie a severní Itálie, zemí, s nimiž v té době existovaly intenzivní kontakty, zejména pokud jde o Itálii. Zde byl mor zcela neznám v letech 1378 - 1380, v následujícím roce se objevil ve Friaulsku a v Benátkách, tedy v sousedství alpských zemí, kde jej máme toho roku rovněž doložen. Největšího rozšíření však nabyl v Itálii v letech 1382 a 1383, v následujících pak už jen dohasínal. Roku 1382 jej známe z Benátek, Vicenzy, Padovy, Ferrary, Abbruz, Udine, ale též z Neapole, r. 1383 navštívil Sienu, Florencii, Pisu, Lucu, Bolognu, Milán, Veronu, Benátky, Piemont, Janov, Peruggiu, Orvietto, Akvileu, Pavii, Udine a Abruzzi. Pohled na mapu ukazuje, že tato velká epidemie se vskutku šířila od jedné země ke druhé a že v řadě míst a oblastí setrvala po několik let.^{21/} Její výskyt v Čechách roku 1381 je proto dosti pravděpodobný.

V západní a jižní Evropě ustupovala co do počtu obětí předchozím morovým vlnám, zejména "černé smrti" let 1347 - 1350. V Čechách však svou zhoubností zřejmě předčila vše, co tu dosud předtím bylo známo, a až do husitských válek nebyla co do rozsahu ztrát překonána. Naznačuje to i díkce soudobých či o něco mladších vyprávěcích pramenů. Řada drobných analistických děl 15. století, která z minulosti zachycují jen opravdu nejzávažnější události, zná v Čechách z jednotlivých morových epidemií právě jen tuto a málokteré analý či kroniky ji pomíjejí. V pramenech bývá nazývána pestilentia magna, maxima, saevissima, permaxima, qualis nunquam prius visa fuerat et audita, que fuit maior omnibus.^{22/}

Soudobé zprávy rovněž dokládají, že mor řádil ve všech částech Čech, hlavně však v Praze, že nešetřil žádného důstojenství, pohlaví ani věku, a že postihoval hlavně děti.^{23/} Máme však i přesnější údaje o počtu obětí. V pomuckém klášteře zemřelo podle očitého svědka od 29. června do 8. září 43 řeholníků /13 konvršů a 30 mnichů/ a v blízkém stejnojmenném

městečku bylo denně pohřbíváno až 30 osob.^{24/} V duchcovském klášteře dominikánek podlehl moru mezi 23. červencem a 23. srpnem na 15 sester, zatímco v předcházejícím i následujícím půlstoletí zaznamenalo klášterní nekrologium v průměru jeden pohřeb za 2 roky.^{25/} V Roudnici nad Labem bylo třeba za moru rozšířit klášterní hřbitov, nestačící pojmout oběti moru z řad prostého lidu.^{26/} Podle pozdní zprávy zaznamenané Eneášem Sylviem bylo roku 1380 pochováno ve farnosti u sv. Štěpána na Novém Městě pražském za čtyři měsíce přes tři tisíce obětí moru.^{27/} Sylvius psal sice se značným časovým odstupem, avšak měl v Praze dobré informátory, takže jeho údaj nelze přejít jako nevěrohodný. V listině pro městečko Manětín v západních Čechách vydané roku 1382 se tvrdí, že městečko ztratilo za epidemie většinu obyvatelstva, ve vsi Jeseníku na Moravě zůstávala ještě v říjnu 1383 část polí v důsledku moru pustá.^{28/}

Průběh a intenzitu mortalitní krize nám velmi hezky dokumentují i konfirmační knihy. Zápisy do nich ovšem nebyly obligatorní, a jsou tudíž neúplné. Jejich vnitřní kritika ukazuje, že se týkají asi poloviny změn v držení beneficí. Kromě toho odrážejí průběh epidemie s určitým zpožděním, které činilo snad 1 - 3 měsíce. I tak jsou však pramenem velmi cenným.

V sedmdesátých letech, v období příznivého demografického vývoje, se uvolňovaly měsíčně úmrtím plebána necelé čtyři fary, jejichž nové obsazení bylo evidováno v konfirmačních knihách. Podobný stav se udržoval i počátkem roku 1380. Ještě v červnu bylo zaznamenáno šest změn v důsledku úmrtí faráře, v červenci již dvanáct, v srpnu 42. To bylo měsíční maximum celého předchozího období, dosažené jen zcela výjimečně v říjnu roku 1363. Vzestup křivky úmrtí se však nezastavil, v září bylo obsazeno plných 76 odumřelých farností a jen v prvním dnu října sedm. V několika případech drželi nově potvrzení faráři svou nově nabytou faru jen několik týdnů a pak i oni podlehl morové nákaze jako jejich předchůdce. V jiných letech se s takovým jevem nesetkáváme. Z doby po 2. říjnu se nám zápisy ne-

dochovaly, můžeme však předpokládat, že počty nově obsazovaných "odumřelých" farností byly ještě několik měsíců vysoké, protože mor skončil koncem září, někde i později, a obsazování farností se jistě protahovalo. Bohužel nevíme, kolik činil celkový počet nově obsazených farností za rok 1380, ale i počet evidovaný v prvních třech čtvrtletích, tj. 157 farářů, 24 oltářníků a 3 představení klášterů a kapitul, tj. celkem 184 osoby je mimořádně velký, největší v celém zkoumaném období. Roku 1363, kdy rovněž řádil v Čechách mor, bylo sice obsazováno 193 odumřelých far a 19 dalších odumřelých beneficí, z těchto 193 far však bylo právě ve 4. čtvrtletí obsazeno 98. Podobně i v jiných morových letech byl největší počet nově obsazených "odumřelých" far soustředěn do posledních třech měsíců v roce. Lze předpokládat určitou analogii i roku 1380. Podle toho by celkový počet obětí z řad správců far evidovaných konfirmačními knihami činil asi 300. Ve skutečnosti však byl počet zemřelých příslušníků farního kleru - vzhledem k neúplnosti zápisů - ještě daleko větší, snad až dvojnásobný.

Mimořádnou úmrtnost na počátku osmdesátých let potvrzují i provolací desky dvorské. V nejstarším dochovaném svazku /1380 - 1394/ jsou bohužel zápisy z roku 1380 zlomkovité a ani rok 1381 není ještě úplný. Přesto dochované libri proclamatio-num zaznamenaly tento počet provolaných odumřelých:

1380 - 34
1381 - 182
1382 - 119
1383 - 113
1384 - 86

V následujícím desetiletí evidovaly již jen v průměru 59 odumřelých ročně. Pokud všechny odumřelí prohlášené v letech 1381 až 1384 pocházely z "morového" roku 1380, vzrostla mortalita šlechtických držitelů půdy 5,5 krát proti normálu. Tak tomu jistě nebylo, epidemie se snad opakovala i roku 1381, i tak jsou však čísla uváděná v provolacích deskách velmi vysoká.

V městských knihách se vysoká úmrtnost měšťanstva prozra-

zuje kumulací kšaftů a vzestupem počtu nově přijímaných měšťanů. Podle údajů publikovaných Teigem bylo v letech 1354 až 1373 ročně zapisováno do staroměstských knih v průměru 31 měšťanů, kterým bylo nově uděleno městské právo. Roku 1381 činil jejich počet 124, zatímco roku 1378 pouhých 9 osob.^{29/}

Morový rok 1380 se nepříznivě odrazil i v činnosti pražské univerzity. Hluboko poklesl počet imatrikulací studentů, promocií bakalářů i mistrů, hned v roce 1381 však byl výkyv kompenzován. Zdá se tedy, že alespoň v Praze se epidemie roku 1381 již neopakovala. Otázkou zůstává, zda tomu nebylo v některých českých městech jinak. Přesné počty imatrikulací a promocií v době kolem roku 1380 uvádí tabulka sestavená na základě údajů V. V. Tomka.^{30/}

Rok	Matrika juristů		Matrika artist.fakulty	
	imatrik. studentů	promoce bakalářů	p r o m o c e	
			bakalářů	mistrů
1375	118	-	84	24
1376	115	-	101	23
1377	100	8	87	17
1378	120	1	94	23
1379	65	8	101	21
1380	48	-	63	18
1381	173	2	107	17
1382	170	6	141	33
1383	120	9	189	25
1384	138	10	206	39
1385	186	12	234	34

Morová epidemie v roce 1380 hluboce zasáhla i do mocensko-správních poměrů ve městech a urychlila výměnu vládnoucích garnitur. Vyjdeme-li z údajů uváděných Tomkem, zjišťujeme např., že z osmnácti předních staroměstských měšťanů, kteří se v letech 1377 - 1379 podíleli na vedení města jako členové městské rady, se v letech osmdesátých objevuje v městské radě pouhých sedm. Existenci dalších máme sice doloženu majetkovými převody, avšak šest z původního počtu osmnáct, tedy celá jedna

třetina, po roce 1380 z pramenů vůbec mizí a je velmi pravděpodobné, že padli za oběť moru.^{31/} Vysoká úmrtnost ve městech jistě musela poznamenat i jejich vývoj národnostní. V této souvislosti je však nutno brát v úvahu demografický vývoj v delším časovém rozpětí, ne jen pouhý rok 1380. Podrobněji se proto dotýkám tohoto aspektu ve výše uvedené práci.

Demografa samozřejmě musí především zajímat, zda z uváděných čísel lze odvodit určité ukazatele, které by charakterizovaly celkovou úmrtnost obyvatelstva Čech v roce 1380. Východiskem našich úvah na dané téma je předpoklad uznávaný řadou autorů, že v "normálních" letech umíralo nejméně 3,5 % osob věkové skupiny, k níž patřil klerus, a že za morových epidemií byla úmrtnost světského kleru zhruba dvakrát vyšší než obecná úmrtnost obyvatelstva.^{32/} Vypustíme-li v období 1354-1419 léta demografických krizí, připadá na jeden "normální" rok zhruba 40 evidovaných úmrtí farního kleru nebo odúmrtí šlechtického majetku. Při počtu cca 2 000 farností a předpokládané neúplnosti zápisů /asi polovina chybí/ nám vychází úmrtnost kleru asi 4 % ročně, což odpovídá prvému výše uváděnému předpokladu. Roku 1380 umřelo z 2 000 farářů asi 600, což je ovšem jen hrubý odhad daný neúplností pramenů. Tomu by odpovídala úmrtnost farního kleru asi 30 %, a tudíž všeho obyvatelstva asi 15 %, což je o něco více než za známého hladomoru v letech 1771 - 1772 nebo za velkého moru roku 1680, avšak stále méně než předpokládaná úmrtnost obyvatelstva v některých zemích za "černé smrti" v polovině 14. století. Musíme mít ovšem na paměti, že morová epidemie roku 1380 nebyla v době předhusitské epidemií jedinou, že byla naopak jen jedním, byť i mimořádně velikým článkem v celém řetězu demografických krizí, jež zaplňovaly druhou polovinu 14. a počátek 15. století.

Zbývá ještě zamyslet se nad důsledky velkého moru v roce 1380. Především je třeba znovu zdůraznit, že jeho negativní dopad byl zmnožován celou sérií dalších demografických krizí v době předcházející i následující. Nepovažují sice populační

důsledky těchto epidemií za jedinou a ani ne za hlavní příčinu útlumu ekonomické expanze vrcholného feudalismu, patrné u nás od 60. let 14. století a zřetelnější od jeho konce. Shodně s jinými autory vidím příčiny tohoto útlumu ve vyčerpání vnitřních vývojových možností daného typu ekonomiky.^{34/} Současně však soudím, že zpomalení růstu, stagnace či dokonce dlouhodobější úbytek obyvatelstva musel vzniklou ekonomickou depresí dále prohloubit. Nasvědčují tomu ostatně i některé průvodní rysy hlubokých změn v ekonomice, s nimiž se v této době setkáváme.

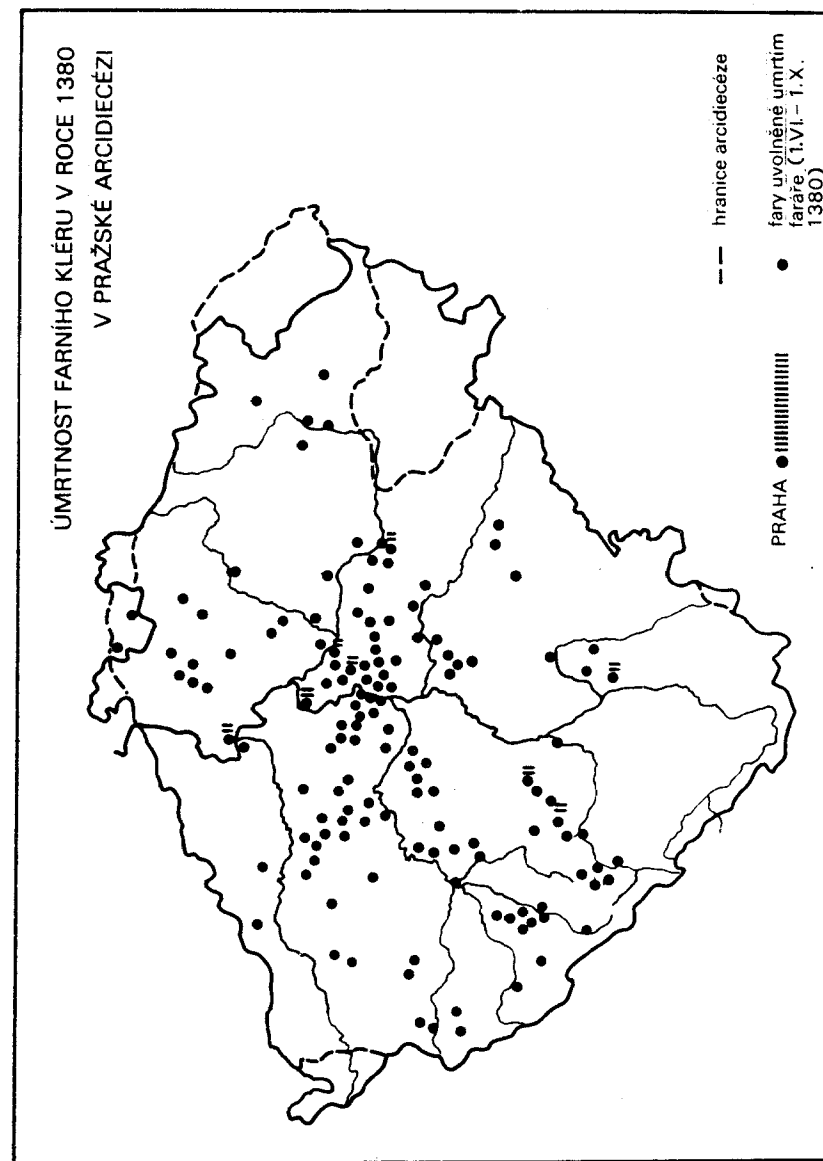
Na tomto místě nechci probírat všechny souvislosti mezi demografickým a ekonomickým, případně i sociálním a ideovým vývojem druhé poloviny 14. století v Čechách. O to se pokouším na jiném místě. Chtěl bych však nicméně upozornit na některé nápadné jevy, které se objevují bezprostředně po roce 1380 a které byly mnohdy již současníky s tímto morovým rokem spojovány.

Ve dvou případech je, myslím, působení populačního činitele na ekonomický vývoj doby předhusitské nepochybné: zvýšená hladina úmrtnosti musela vyvolat nedostatek pracovních sil a musela přispívat k pustnutí venkova. V řadě evropských zemí vznikly po příchodu "černé smrti" předpisy o maximálních mzdách, odrážející nedostatek námezdních pracovníků.^{35/} Některé z nich, např. známé tyrolské nařízení z roku 1352, výslovně uvádějí ztráty na obyvatelstvu za černé smrti jako důvod, proč byly vydány. Jediné z našich předhusitských ustanovení tohoto typu lze přesněji datovat. Je to chebské nařízení o mzdovém maximu z 80. let 14. století,^{36/} tedy z doby bezprostředně po naší největší morové epidemii 14. století. Pražské mzdové tarify ze 14. století, blíže nedatované, řadí někteří autoři analogicky k obdobným nařízením v Evropě bezprostředně do doby po roce 1348.^{37/} Je však možné a dokonce pravděpodobnější, že i tento tarif byl vydán v souvislosti s rokem 1380.

Nepředstavuji si ovšem, že by každý zánik osady kolem ro-

ku 1380 bylo možno vysvětlovat tím, že její obyvatelé za moru vymřeli. Je třeba spíše myslet na to, že v souvislosti s morovou epidemií roku 1380 i dalšími demografickými krizemi došlo nutně k depopulaci měst i některých úrodných zemědělských oblastí, která usnadňovala odchod rolníků z krajů méně vhodných pro zemědělskou výrobu, z lokalit, které se při poklesu rentability zemědělství staly málo atraktivními. Roku 1380 bylo morem velmi silně zasaženo Polabí, Slánsko a Rakovnicko, tedy zemědělsky nejproduktivnější oblasti Čech. Málo zpráv o moru zato máme z Českomoravské vrchoviny nebo z jižních Čech, tedy z krajů méně příhodných pro zemědělství. Právě takovéto nerovnoměrné vyliďňování země nepochybně usnadňovalo přesuny obyvatelstva a podporovalo vznik poustek na venkově, i když jistě nebylo jedinou příčinou pustnutí vsí. Ostatně vliv ztrát na obyvatelstvu za epidemie na vyliďňování měst i vsí dokládají výslovně i soudobé prameny. Např. v listině velkopřevora johanitů pro městečko Manětím v západních Čechách z roku 1382 se konstatuje, že za nedávného krutého moru většina obyvatelstva městečka vymřela a že zbylí měšťané se chtějí vystěhovat na panství jiných vrchností.^{38/} Podobně listiny tepelského kláštera pro městečka Hroznětín, Teplou a okolní vsí z téže doby /1385-1386/ zdůvodňují udělení nových výsad těmto obcím mimo jiné odkazem na nedávný hrozný mor, po němž je třeba zalidnit zpustlé klášterní pozemky.^{39/} Stejnou argumentaci najdeme i v listině Voka z Kravař pro ves Jeseník na Moravě /1383/, kde "propter ingentem pestilenciam pars agrorum ad presens manet deserta".^{40/} Nikdy jindy se v době předhusitské s obdobnou argumentací nesetkáváme, což svědčí o tom, že právě v 80. letech se otázka poustek stala mimořádně aktuální.

V řadě evropských zemí se ve druhé polovině 14. století začínají objevovat zákazy volného odchodu poddaných z panství a přijímání nezhoštěných poddaných jinými vrchnostmi. U nás byl v době předhusitské prvý /a jediný/ nález takového druhu

vydán na Moravě r. 1380.^{41/} I když se v něm o moru a jeho důsledcích výslovně nemluví, je časová shoda natolik nápadná, že ji nelze přejít jako pouhou náhodou. Účinnějším způsobem, jak dosáhnout zalidnění depopulovaného a zpustlého panství než vydávání zákazů však bylo poskytování různých právních a hospodářských výhod poddaným, především rozšířením jejich dědickeho práva. To byl zajisté proces dlouhodobější, je však nápadné, že právě z 80. let máme u nás doložen velký spor o odúmrtí, který našel na obou stranách rozsáhlé teoretické zdůvodňování otázky, zda vrchnosti mají či nemají vyžadovat toto právo a zda na ně vůbec mají nárok.^{42/} A stejně nápadné je i to, že v několika listinách, jimiž se církevní vrchnosti v 80. letech tohoto práva výslovně vzdávají, případně je ještě doplňují dalšími výhodami pro obyvatele svých poddanských městeček a vsí, se opět výslovně poukazuje na mor v roce 1380. Tak je tomu ve zmíněných listinách pro Manětín, Hroznětín a okolí, Teplou nebo Jeseník.

A byla to tatáž demografická krize, kterou výslovně uvádějí ve známém sporu o odúmrtí pražský arcibiskup Jan z Jenštejna, hájící názor na široké právo poddaných k jejich usedlostem. Proti obránci odúmrtí mistru Vojtěchovi Raňkovu z Ježova vystupuje roku 1386 Jan z Jenštejna mimo jiné s argumentem, že za nedávného moru zdravější a větší část šlechty nebrala odúmrtě vůbec, a jestliže je snad někteří přece brali, dalo se tak úchvatem, nikoliv právem. Bylo by proto podle něho pošetilé a zhoubné, kdyby kněží na svých statcích vymáhali to, co laické odmítají, byť i to byl starobylý zvyk. Někteří autoři tuto zmínku vztahovali k moru roku 1348, zřejmě pod vlivem mimořádného rozsahu morové epidemie v tehdejší Evropě,^{43/} nepřihlížejíce k domácí situaci. Jenštejn jistě měl na mysli mor, který sám zažil a který zažili i jeho protivníci, mor mimořádné intenzity, a tím byl u nás pouze mor v roce 1380, předcházející těsně před sporem a výslovně uváděný jako příčina rušení odúmrtí některými církevními ústavy. Navíc je třeba vzít v úvahu,

že Jenštejn byl nejen svědkem této strašlivé epidemie, ale že za ní sám onemocněl a že právě toto onemocnění hrálo důležitou úlohu při dalším utváření jeho názorů a postojů k světu. Vliv zmíněné epidemie samozřejmě nelze absolutizovat, sám Jenštejn i jeho stoupenec Kuneš z Třebovle užívají pro zdůvodnění svých názorů na odúmrtí celé řady argumentů a v literatuře byly právem sledovány nejružnější souvislosti. Zážitek z roku 1380 a následky tehdejší depopulace Čech však také nelze zcela přehlížet.

V případě sporu o odúmrtí je nutno vzít v úvahu i skutečnost že sám jeden z hlavních jeho aktérů, pražský arcibiskup Jan z Jenštejna byl nejen přímým svědkem hrůzného umírání roku 1380, ale dokonce málem i obětí. Byl totiž postižen morovou nákazou, ale uzdravil se, což je v případě moru sice možné, ale nikoliv časté. A právě tomuto hrůznému prožitku i hlubokému dojmu ze "zázračného" uzdravení připisovali už jeho současníci významnou úlohu při utváření Jenštejnovy psychiky^{44/} v době jeho sporů s králem, ale vlastně i sporu o odúmrtí. Bude tedy na místě, když se u této kapitoly z Jenštejnova života zastavíme poněkud déle.

Jak se zdá, onemocněl Jan z Jenštejna v průběhu roku 1380 dvakrát, v obou případech těžce. Poprvé k tomu došlo na jaře za jeho cesty po Německu, kterou podnikl ve společnosti krále Václava IV. jako jeho kancléř. Cesta souvisela s následky papežského schizmatu z roku 1378, které zkomplikovalo i vnitroříšské poměry. Následky schizmatu se staly předmětem jednání dvou říšských sněmů v roce 1379. Prvý se sešel počátkem roku ve Frankfurtu, druhý v září tamtéž. Václav IV. se účastnil jen prvního z nich, na druhém se dal zastupovat.^{45/} Jeho neúčast je vysvětlována důvody politickými, je však možno myslet i na to, že právě v roce 1379 máme doložen mor v Norimberku a okolí, tedy v oblasti, kudy by musel král projíždět do místa konání sněmu. Neúčast krále vyvolala nespokojenost kurfiřtů, kteří ho důrazně vybídli, aby přijel spolu s papežským nunciem

kardinálem Pileem na sněm svolaný na březen 1380 opět do Frankfurtu a nenechával říši v rozvratu. Z Václavova itineráře sestaveného I. Hlaváčkem víme, že král byl ještě 5. a 6. února v Praze, 19. února v Písku, 8. a 9. března ale již v Norimberku a 12. března ve Frankfurtu, kde máme jeho pobyt doložen /s krátkou přestávkou/ do 9. května.^{46/} Jan z Jenštejna se však objevuje jako kancléř na Václavových listinách až koncem dubna, zato však sám vydává ve Frankfurtu 26. března fundační listinu pro míšeňskou katedrálu.^{47/} Jeho neúčast na králově úřadování můžeme dobře vyložit nemocí, o níž se zmiňuje ve své korespondenci /bohužel nedatované/. Tato nemoc trvala podle Jenštejnových slov 8 týdnů a projevovala se vysokými horečkami, které u nemocného vyvolávaly střídavě pocit zimy a ohně a vedly k jeho naprostému vyčerpání tělesnému a duševnímu. Jenštejn podal zprávu o překonané nemoci v dopise horšovskému archidiakonovi Přibyslavovi.^{48/} Přesnější dataci umožňuje zmínka o právě minulém svátku P. Marie a o chystané cestě do Cách a odtud přímo do Čech. Z Cách máme totiž v roce 1380 datovány dvě Václavovy listiny, z 24. května a /nejistě/ z 15. června.^{49/} To vše by nasvědčovalo, že zmiňovaným svátkem byl míněn den narození P. Marie /13. 5./. Nemoc tudíž trápila Jenštejna někdy v březnu a dubnu, pravděpodobně ve Frankfurtu. Nešlo však zřejmě o onemocnění morem. Ten sice vskutku roku 1380 zaplavil okolí Frankfurtu i město samo, k jeho příznakům patřila i horečka a zimnice, avšak proti ztotožnění Jenštejnovy choroby s pravým morem mluví jednak délka choroby, jednak Jenštejnovo mlčení o dalších příznacích a konečně i fakt, že vyléčené onemocnění na mor přináší zpravidla imunitu a Jenštejn, jak se zdá, onemocněl na mor téhož roku na podzim v Čechách.

V létě 1380 se Jenštejnův zdravotní stav natolik zlepšil, že mu umožnil cestu z Cách zpět do vlasti. Jel zřejmě spolu s králem Václavem, jehož cestu můžeme sledovat přes Kolín nad Rýnem a Frankfurt do Norimberka, kam dorazil někdy počátkem srpna.^{50/} Odtud, z Norimberka, který si prožil "velké umírání"

již v roce 1379, píše Jenštejn olomouckému biskupovi Janu ze Středy znovu o přestálé nemoci, která ho podle vlastních slov přivedla až na pokraj zoufalství, výslovně však uvádí, že z Kolína do Norimberka cestoval již zdrav a v plné síle. Váhal však vydat se na cestu do Čech, kde byla v té době morová epidemie v plném proudu.^{51/} O řádění moru v českých krajích a zvláště v Praze píše z Norimberka i mistru Mikuláši Pražskému, připisuje morovou ránu lidským hříchům,^{52/} a v podobném duchu se nese jeho dopis i bechyňskému archidiakonovi mistru Borešovi, ve kterém Jenštejn vyjadřuje bolest nad úmrtím svých přátel a prelátů.^{53/} Jenštejn byl v Norimberce ještě v polovině září, koncem měsíce jej však již nacházíme v Praze, v zemi stále zkoušené morem.^{54/} Zde zřejmě znovu těžce onemocněl, tentokrát na mor. Zprávu o tom nám dochoval jeho životopisec Petr Clarificator. Ten doslova uvádí, že roku 1380, "když všeobecný mor, nešetře žádného stavu, žádného důstojenství, pohlaví ani věku, v rozličných krajích přeukrutně zuřil", onemocněl i arcibiskup, takže lékaři již nad ním zoufali. Nemluví se tu sice výslovně o tom, že i arcibiskup onemocněl na mor, ale z kontextu to vyplývá jako samozřejmost. Clarificator dále líčí arcibiskupovu úzkost před blížící se smrtí, v situaci, kdy již arcibiskupova družina hřmotně shledávala majetek nemocného, jeho víru v P. Marii a všemohoucího, jejichž přičiněním prý se k údivu lékařů uzdravil. Datování této druhé Jenštejnovy nemoci lze upřesnit podle legendistova údaje, že když Jenštejn povstal z lůžka, odebral se v den sv. Kateřiny /25. listopadu/ do roudnického kláštera, s jehož řeholníky si korespondoval ještě v době, kdy se na lůžku zotavoval z přestálé nemoci.^{55/}

Nelze vyloučit, že tato Clarificatorova pozdní zpráva je nepřesná, že tu autor prostře posunul jarní Jenštejnovo onemocnění na podzim. Nasvědčovala by tomu i některá shodná místa v Jenštejnových dopisech o průběhu první nemoci a v Clarificatorově legendě.^{56/} Jsou to ale známky dosti obecného rá-

zu, takže se spíše zdá, že Jenštejn v roce 1380 smrtelně onemocněl dvakrát. Jak tvrdí legendista, po zotavení z druhé nemoci se Jenštejn odebral do roudnického kláštera, kde prý se jeho dojem z právě přestálého nebezpečí života ještě umocnil tím, že tu bratří právě četli kázání Řehoře Velikého o hříšníkovi zastřiženém smrtí, marně žádajícím o jednu noc pokání.

V Clarificatorově líčení jde zřejmě o běžné hagiografické schema napravení hříšníka a jeho přerodu ve světce. Novější literatura je nepřijímá doslova, nicméně nepochybuje, že Jenštejnovo onemocnění roku 1380 podstatně urychlilo arcibiskupův obrat k vypjaté spiritualitě a askezi, dovršený o dvě léta později pod dojmem tragické zprávy o smrti magdeburského arcibiskupa Ludvíka a snad i osobním vlivem Raymunda z Capuy.^{57/} Zázitky roku 1380 byly vskutku mimořádně drastické. Počátkem roku umírá Jenštejnův strýc a protektor Jan Očko z Vlašimě, na jaře Jenštejn sám stráví dva měsíce v horečkách na pokraji smrti, po uzdravení je oťřesen zhoubnou epidemií vyliďňující jeho arcidiecézi, epidemií, mezi jejíž obětí patřila i řada jeho prelátů a přátel. Vrací se do těžce postižené země, znovu onemocní a jakoby zázrakem se uzdraví. Krátce poté však smrt zastihuje dalšího jeho přítele, olomouckého biskupa Jana ze Středy. Vladimír Vondráček vyslovil názor, že v roce 1380 nešlo u Jenštejna jen o duševní krizi vyvolanou vnějšími dojmami, ale že prodělané onemocnění svými fyziologickými důsledky trvale oslabilo Jenštejnův nervový systém a vedlo až k určité duševní abnormalitě, která se pak promítala do jeho dalšího jednání.^{58/} V tomto případě by asi bylo třeba myslet hlavně na jarní onemocnění Jenštejnovo, při jehož popisu sám arcibiskup mluví o nervech vyčerpaných horečkami.

Lze tedy uzavřít, že v diskuzi o odúmrti, k níž došlo v roce 1386, se vedle jiných příčin odrazil i morový rok 1380, a to hned dvojnásobně. Jednak tím, že způsobil vyliďnění venkova, kterému bylo nutno čelit zvýšením zájmu poddaných o jejich usedlosti, jednak tím, že u Jenštejna posílil sklon

k askezi a mravnímu rigorismu, z něhož vyplývalo i jeho morální zdůvodňování odporu proti odúmrti, ale i jeho úsilí upevnit církevní kázeň.

Nelze přitom přehlédnout, že právě v letech velkých epidemií se v životě církve kumulovaly určité nešvary, které právem vyvolávaly kritiku. Bylo tomu tak samozřejmě i za hrůzného roku 1380. Vysoká úmrtnost farního kléru ve městě i na venkově sice naznačuje, že většina řadových duchovních plnila své povinnosti a napomáhala s nasazením vlastního života věřícím překonat úděsný zážitek z blížící se smrti a žal nad ztrátou nejbližších. Nacházíme však mezi farním klérem jedince, za nejprudšího rozmachu epidemie opouštěli své farníky a odcházeli na výhodnější prebendy nebo kumulovali uprázdněná obročí.^{59/} Poměrně malý počet zemřelých prelátů naznačuje, že církevní hierarchie spíše než službu umírajícím a ohroženým volila útěk nebo izolaci. Jinde v Evropě tomu bylo obdobně.^{60/} Jan z Jenštejna sám vyčítá bechyňskému arcijáhnou Borešovi, že uprchl před morem v roce 1380, a připomíná mu, že ačkoli toužil trpět pro Kristovo jméno, stačila mu nahnat strach morová nákaza.^{61/} Sám Jenštejn ovšem v době této nákazy dlouho vyčkával v Norimberku, než se odvážil do zamořených Čech. V jiném svém dopise, snad rovněž z roku 1380, kritizuje Jenštejn poutníky z Čech, kteří z lakoty či touhy po počtách, nehledíce na velké umírání, denně odcházejí do Itálie, aby si u papeže vyžebřili mnohé prebendy a prelatury.^{62/} Rok 1380 byl vskutku dobrou příležitostí k hromadění výnosných obročí v rukou úspěšných jedinců. Např. Johánek z Pomuka, který až do roku 1380 působil jen jako veřejný notář a jako úředník pražského arcibiskupa, toho roku k těmto výnosným úřadům připojil jednak oltářnictví u sv. Víta /uprázdněné útekem držitele, souvisejícím se schizmatem/, ale hlavně výnosné místo faráře u sv. Havla, v zámožné farnosti pražských Němců. Farnost se zřejmě uprázdnila úmrtím dosavadního faráře a Johánek ji získal papežskou provizí.^{63/} Štědrostí dárců, kteří za moru často sami zdědili velký majetek nebo jindy naopak ztratili všechny dědi-

ce, snažili se vymoci si na církvi modlitby za vlastní záchranu nebo za spásu zemřelých bližních, případně projevovali díky za záchranu, získala církev v době moru značný majetek. Např. kostel sv. Linharta na Starém Městě pražském měl před morem ve svém inventáři jen jeden kalich, za epidemie však získal dalších pět, většinou zlatých.^{64/} Podobné příklady si můžeme uvést i z jiných měst.^{65/} Právě takováto náhlá kumulace zisků v době všeobecného zoufalství musela stavět církev do nepříznivého světla v očích veřejnosti.

Za jednu z příčin prohlubující se roztržky mezi Jenštejnem a králem po roce 1378 je považován nástup nových králových rádců. Již Palacký soudil, že úmrtí několika předních členů královské rady, vybraných Václavu IV. jeho otcem, oslabilo kontinuitu vládního systému doby Karlovy a Václavovy.^{66/} Šlo především o Alberta ze Šternberka a Jana Očka z Vlašimě, kteří oba zemřeli počátkem roku 1380, a o Jana ze Středy, jenž je následoval 23. prosince 1380. I když jejich úmrtí asi nebyla způsobena morem - ten v zimních měsících uhasínal - je tu přece jen jistá souvislost nástupu nových lidí do králova okolí s velkou úmrtností. Úmrtí četných feudálů totiž poskytlo králi velké množství odúmrť, a tudíž i možnost odměňovat půdou své nejvěrnější pomocníky. Není asi náhodou, že právě roku 1380 nastupují do královských služeb přední milci Václava IV. Jíra z Roztok, Jan Čúch ze Zásady, Václav Králík z Buřenic a Bořivoj ze Svinař.^{67/} Epidemie z počátku 80. let navíc dávala králi možnost posílit svou pozici jmenováním vhodných poručníků nad šlechtickými sirotky. Ostatně požadavek odstranit panovníkův vliv na jmenování poručníků byl prvním projevem formující se panské opozice a byl přednesen právě roku 1381.^{68/} To by také svědčilo pro Fejfalikovu a Bartošovu dataci Flaškovy Nové rady do roku 1384, neboť i v ní je jedna z panských výtek vůči králi motivována špatným hospodařením poručníků, jež je tu velmi drasticky vylíčeno.^{69/} Vzestup počtu odúmrť zaznamenaných v letech 1381 - 1384 provolacími deskami dvor-

skými totiž nemá obdoby po celou dobu vlády Václava IV.

Při našich úvahách o možných souvislostech a důsledcích velké demografické krize v Čechách roku 1380 zbývá ještě zmínit se o jejím případném odrazu ve výtvarném umění. Řada autorů se pokouší děsivým zážitkem z "černé smrti" vyložit, proč právě ve druhé polovině 14. století sílí v evropském umění supranaturalistické a mystické tendence, proč se umění obrací k tématům, jako je utrpení Krista, poslední soud, tanec smrti. V proměně obsahu i formy spatřují tito autoři výkřik trpícího člověka, výraz výzvy být připraven na pokání a smrt.^{70/} Takové výklady jsou sice velmi sugestivní, ale také značně spekulativní. Nové rysy umělecké tvorby druhé poloviny 14. a počátku 15. století měly nepochybně hlubší společenské kořeny a nelze je vykládat jen jako projev "morové hysterie". Je nanejvýš možné připustit, že pod vlivem děsivých zážitků z "černé smrti" i z následujícím morových ran, pod dojmem poznání, že Evropa byla trvale postižena zhoubnou nemocí, která tu dosud nebyla známa a proti níž není ochrana a pomoci, byla nová orientace umělecké tvorby posílena.

Z našeho materiálu nelze nijak doložit ani tvrzení B. I. Zaddacha, že "černá smrt" přispěla k rozšíření kultu světců považovaných za ochránce před morem: Panny Marie, sv. Šebestiána, sv. Blažeje, a to zejména díky náboženským bratrstvům, zřizujícím kaple a oltáře těchto světců.^{71/} Mariánský kult byl sice u nás velmi silný, ale sahal svými kořeny hluboko do minulosti. Kult ostatních "morových" světců byl naopak u nás velmi slabý, např. z více než dvou set nově založených oltářů a kaplí evidovaných v letech 1354 - 1419 v konfirmačních knihách pražské arcidiecéze, nebyl ani jeden zasvěcen sv. Šebestiánu a jen jeden sv. Blažeji. Snad by bylo možno připustit to, že morová rána roku 1380 přispěla k formování nové tváře českého výtvarného umění v 80. letech, předznamenávající umění tzv. krásného stylu, že úzkost a děs morového roku posilovaly tendence k větší citovosti, k osobnímu prožitku, k intenzivněj-

šímu výrazu. U tzv. horizontálních Piet se tehdy nakrátko objevuje nezvyklé pojetí Matky Boží jako staré ženy s dramatickým výrazem žalu v obličejí.^{72/} Není to odraz živých osobních prožitků z velké pandemie, kdy jistě desítky žen oplakaly své dospělé syny? A nepřispělo dvojí těžké onemocnění Jenštejnovo v roce 1380 a jeho "zázračné" uzdravení, připisované jím samotným všemohoucímu a Panně Marii, k dalšímu zintenzivnění mariánského kultu v Jenštejnově okruhu, kultu tak důležitého pro konkrétní podobu umění tzv. krásného stylu v Čechách?^{73/} Na tyto otázky sotva někdy bude možno dát jednoznačnější odpověď.^{74/} Souvislosti morové epidemie roku 1380 s vývojem zemědělství nebo i se změnami v oblasti mocenskopolitické se zdají být jasnější. Avšak ani v oblasti umění nelze po mém soudu demografickou katastrofu, jakou byla morová epidemie roku 1380, zcela přehlížet.

P o z n á m k y

- 1/ Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidiecoesim /1354 - 1436/, sv. 1-0, ed. A. Tingl a J. Emler, Praha 1867-1887.
- 2/ Knihy provolací desk dvorských z let 1380 - 1394, 1395 až 1410, 1411 - 1448, ed. G. Friedrich, Archiv český 31, 35, 36, Praha 1920, 1930, 1941.
- 3/ Maur, E.: Příspěvek k demografické problematice předhusitských Čech /1346-1419/. AUC - Philosophica et Historica /v tisku/.
- 4/ Nejnovější výsledky medicinského i historického studia moru shrnuje Biraben, J. N.: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. I-II, Paris - La Haye 1975, 1976. Viz i Zaddach, B. I.: Die Folgen des Schwarzen Todes /1347-51/ für den Klerus Mitteleuropas. Stuttgart 1971, s. 5-9. Rutkowska-Flachcińska, A.: Dżuma w Europie Zachodniej w XIV. w. - straty demograficzne i skutki psychiczne. Przegląd historyczny 69, 1978, s. 75-102. Bulst, N.: Der schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347-1352. Bilanz der neueren Forschung. Saeculum 30, 1979, s. 47-67.
- 5/ Beneš Minorita /MHB IV/, s. 63. SLČ /ed. Palacký/ s. 3 a SLČ /ed. Šimek/, s. 2.
- 6/ Kronika česká lipská 1342 - 1411. Drobnější kroniky a zprávy k dějinám českým, napsané hlavně v první polovici XV. století /FRB VII/, s. 5.
- 7/ Kronika česká pražská /894-1419/. Drob. kroniky, s. 11. Příklad kroniky Bartoška z Drahenic, FRB V, 625. Druhý pokračovatel Pulkavův, MHB IV, 133.
- 8/ Zahradník, J.: Bibliotheca Rossiana a její bohemia. ČČM

- 77, 1903, s. 180-181.
- 9/ Hlaváček, I. - Hledíková, Z. /ed./: Vizitační protokol pražského arcijáhénství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379 - 1382. Praha 1973, s. 26-27.
- 10/ Polc, J. V. /ed./: Statutes of the Synods of Prague, 1380 - 1386. Apollinaris, 53, 1980, s. 131-133, č. X.
- 11/ Mechanické přejímání starších diecézních statut bývalo dosti běžné a může historika svést k nesprávným závěrům. Tvrdí-li např. autoři Dějin československého lékařství, že Arnošt z Pardubic u nás jako první "vnášel zdravotní problémy do jednání církevního synodu a zakázal obvyklý půst v době šířící se epidemie Černé smrti jako podřívající zdraví", pak je k tomu třeba dodat, že Arnoštovo ustanovení zřejmě s Černou smrtí přímo vůbec nesouviselo, neboť stejně jako většina článků Arnoštových statut i článek "O zachování půstů" z 11. - 12. XI. 1349 byl mechanicky převzat z mohučských statut z roku 1310, dokonce i pod shodným názvem. Srovnej Dějiny československého lékařství, I, od pravěku do roku 1740, Praha 1965, s. 86 a Zelený, R.: Councils and Synods of Prague and their Statutes /1343-1360/, Roma 1972, s. 59-60.
- 12/ Drobnější kroniky, s. 11. FRB V, s. 625.
- 13/ Viz výše pozn. 5-7.
- 14/ Beneš Minorita, MHB IV, s. 63.
- 15/ Viz výše pozn. 8.
- 16/ E. Sylvius, c.d., s. 125.
- 17/ 14. listopadu 1380 uzavřeli bratři z Kravař společenstva statků "pro miserimumque regnantis pestilencie terrorem". CDM XV, č. 210, s. 180. K Jenštejnovu onemocnění srovnej níže.
- 18/ A. D. 1379 fuit tertia pestilencia circa Assumptionem Marie /15. 8./, que fuit maior omnibus. Pramen cituje Graus, F.:
 Autour de la peste noire au XIVe siècle en Bohême. Annales E. S. C., 18, 1963, s. 723, pozn. 2.
- 19/ Drobnější kroniky, s. 4.
- 20/ 1380 et 1381 fuit pestilencia per totam terram Bohemie, incipit in festo S. Margarethe et duravit usque ad festum Omnium Sanctorum. MHB IV, s. 133.
- 21/ Biraben, J. N.: c.d., I, s. 378, 394, 398, 400, 408, 421, 440. Blaschke, K.: Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution. Weimar 1967, s. 119. Deutsches Städtebuch, V/1, s. 51, 65, 398, 515; V/2, s. 391, 598.
- 22/ SLČ /Palacký/, s. 3. Podobně SLČ /Šimek/, s. 2. Beneš Minorita, c.d., s. 63. Drobnější kroniky, s. 5, 11, 18, 24, 125. FRB I, 441; V, 567, CIM IV/1, č. 122, s. 175. Zahradník, J.: c.d., s. 180. Graus, F.: Autour, s. 723, pozn. 2. Loserth, J.: Beiträge zur Geschichte der Hussitischen Bewegung. I. Das Codex epistolaris des Erzbischofs von Prag Johann von Jenzenstein. AÖG 55, s. 389, č. 69. Čechura, J.: Liber antiquus kláštera v Plasech z let 1339 - 1441 /podle KNM VI C 1/. ČNM, ř. hist., roč. 154, 1984, s. 171.
- 23/ FRB I, 441; V, 567. Loserth, J.: c.d., s. 394, č. 73.
- 24/ Viz pozn. 8.
- 25/ Hlaváček, I.: Neznámý český klášter doby lucemburské. Duchcovské dominikánky ve světle klášterního nekrologia. SAP 22/1, 1972, s. 179.
- 26/ FRB I, 442.
- 27/ Eneas Sylvius, c.d., s. 125.
- 28/ CDM IV/1, č. 122, s. 175-6. CDM XI, č. 14, s. 562.
- 29/ Teige, J.: Seznamy měšťanů Pražských. I., Staré Město. 2. Od r. 1351-1437. Almanach královského hlavního města Prahy, 5, 1902, část III, s. 24-64.

- 30/ Tomek, W. W.: O počtu studentů v učení Pražském ve 14. století. ČČM 20, 1846, s. 216-217. Krátkodobý pokles imatrikovaných a graduovaných však nelze nijak srovnávat s důsledky černé smrti v polovině století pro některé evropské, zvláště italské univerzity. Podle A. M. Campbellové muselo tehdy z 30 evropských univerzit 6 zastavit činnost trvale, další alespoň na několik let /např. v Sieně do roku 1357/. V Montpellieru klesl počet studentů z 1000 na 200 a podobně i jinde počty studentů i profesorů prudce poklesly. Zaddach, B. I.: c.d., s. 90-91. V Praze naopak byly v desetiletí 1378 - 1388 počty studentů mimořádně vysoké. Václavů, H.: Počet graduovaných a negraduovaných studentů na pražské artistické fakultě v letech 1367 - 1398 a jejich rozdělení podle původu do univerzitních národů. AUC-HUCP 17, 1977, s. 19-20. Zde uvedena i čísla ze starší práce F. Šmahela. Nabízí se otázka, zda tu nepůsobila i snaha zahladit ztráty na kleru, resp. naděje snáze dostat kněžské místo po prořidnutí kleru v roce 1380.
- 31/ Tomek, W. W.: Dějepis města Prahy, 5, Praha 1881, s. 61 n.
- 32/ Názory J. C. Russela i dalších autorů na tyto otázky shrnují B. I. Zaddach /c.d., s. 23-30/ a A. Rutkowska-Płachcińska /c.d., s. 84-85/.
- 33/ Spěváček, J.: K některým problémům hospodářského a sociálního vývoje v Českých zemích v předhusitském období. Folia historica Bohemica, 3, 1981, s. 7-76.
- 34/ Nový, R.: K otázce krize v předhusitských Čechách. In: Jenštejn 1977, Brandýs nad Labem - Stará Boleslav 1977, s. 7-19. Týž : Poddaní v husitské revoluci. Husitský Tábor 4, 1981, s. 93-100.
- 35/ Abel, W.: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. 2. Aufl., Stuttgart 1967, s. 129. N. Bulst, c.d., s. 55.

- 36/ Graus, F.: Chudina městská v době předhusitské. Praha 1949, s. 78.
- 37/ Tamtéž, s. 74-75.
- 38/ Listina velkopřevora Johanitů pro Manětín z 20. 4. 1382. CIM IV/1, č. 122, s. 175-176.
- 39/ Listiny tepelského kláštera pro Teplou a Jankovice z 13. 7. 1385 a pro Hroznětín s okolními vesnicemi z 24. 2. 1386. CIM IV/1, č. 129, s. 189, č. 130, s. 192.
- 40/ CDM XI, č. 14, s. 562.
- 41/ CDM XI, č. 197, s. 178-179.
- 42/ Starší literaturu ke sporu o odúmrtí nejnověji shrnuli Kadlec, J.: Mistr Vojtěch Raňkův z Ježova, Praha 1969, s. 51-57 a Weltsch, R. S.: Archbishop John of Jenstein /1348 - 1400/. Papalism, Humanism and Reform in prehusite Prague. The Hague - Paris 1968, s. 130-140. Srovnej i textovou přílohu, kde Jenštejnovy názory na chudobu a rolnictvo, c.d., s. 208-9, 215-16.
- 43/ Tak Graus, F.: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, 2, Praha 1957, s. 254. J. Kadlec, c.d., s. 55 klade mor nepřesně do r. 1382. Správné datum znal ze starších autorů Dobiáš, J.: Dějiny královského města Pelhřimov a jeho okolí, 1, Pelhřimov 1927, s. 196-7.
- 44/ Jenštejnovův životopisec Petr Clarificator. Viz FRB I, s. 441.
- 45/ Bartoš, F. M.: Čechy v době Husové. Praha 1947, s. 23-24.
- 46/ Hlaváček, I.: Studie k Diplomacii Václava IV. Část IV. Itinerář krále Václava IV. /1361-1419/. ČSČH X, 1962, s. 70.
- 47/ LE I, č. 291, s. 161.
- 48/ Loserth, J.: c.d., s. 390, č. 71.
- 49/ Viz pozn. 46.

- 50/ Podle I. Hlaváčka ještě 31.7. vydává král listinu ve Frankfurtu, 6. srpna již v Norimberku. Nepřesnou dataci Jenštejnova příjezdu do Norimberka mají Polc, J. V. - Ryněš, V.: Svatý Jan Nepomucký. I. Řím 1972, s. 430, pozn. 84. V jejich popisu moru roku 1380, v literatuře až dosud nejpodrobnějšího, jsou i další nepřesnosti.
- 51/ Loserth, J.: c.d., s. 389, č. 70.
- 52/ Tamtéž, s. 394, č. 73.
- 53/ Tamtéž, s. 393, č. 72. J. Loserth listy datuje s otazníkem do konce května 1380, což je v prvním případě nepřesné. List č. 72 řadí, opět nesprávně, do března 1380, č. 73 jen neurčitě do roku 1380. Nejspíše všechny tři, jistě však list č. 70, byly napsány v Norimberce po návratu z Kolína, tj. asi v srpnu nebo v první polovině září. V té době skutečně také epidemie vrcholila.
- 54/ Z Norimberka Jenštejn píše ještě 14. 9. 1380 kladrubskému opatu Rackovi, v Praze vydává 27. 9. 1380 inkorporační listinu pro klášter v N. Benátkách. LC V, s. 53. LE 2, č. 306, s. 170-171.
- 55/ FRB I, s. 441-442.
- 56/ Jenštejn píše o své nemoci: Qui prius sanciato corpore membrisque adeo debilibus ad desperationem usque medicorum perveneram, divina gracia disponente, quod phisicorum negabat collirium, hoc grate omnipotentis sanavit unguentum... omnipotentis dei gracia beateque matris eius Marie febris nos dereliquit... J. Loserth, c.d., s. 389, 390.
- 57/ Bartoš, F. M.: c.d., s. 47. Weltsch, R. E., c.d., s. 82-83, 86. Polc, J. V.: De origine festi Visitationis B.M.V. Roma 1967, s. 26-27.
- 58/ Vondráček, V.: Nemoc arcibiskupa Jana z Jenštejna. Sborník Jenštejn 1977, Brandýs nad Labem - Stará Boleslav 1977, s. 153-157. Vondráček V. - Malý V.: Nemoc Jana z Jenštejna.

Časopis lékařů českých 116, 1977, č. 23, s. 724-729.

- 59/ Z kněží, dosazených za zemřelé správce far během srpna a září 1380, je devět označeno jako plebáni s uvedením jejich dosavadní farnosti. Buď tedy přešli na novou, zřejmě výnosnější faru, nebo soustředili ve svých rukou dvě. O dalších dvou plebánech se v konfirmačních knihách uvádí, že se vzdávají farnosti a odcházejí na jiné obročí. Jejich dosavadní farnosti zůstaly až měsíc neobsazeny.
- 60/ Zaddach, B. I.: c.d., s. 61-63.
- 61/ Loserth, J.: c.d., s. 393, č. 74.
- 62/ List Jana z Jenštejna jilskému proboštovi Bonczovi. Loserth, J.: c.d., s. 389, č. 69. List je zřejmě poslán z Prahy do Bologně, kam se snad chystá i Jenštejn, a mluví o moru v Itálii, takže spíše než do roku 1380, kam jej klade editor, jej lze položit do roku 1382 nebo spíše 1383.
- 63/ Polc, J. V.; Ryněš, V.: c.d., s. 102-103, 110.
- 64/ Hlaváček, I. - Hledíková, Z.: c.d., s. 94.
- 65/ Kurka, J.: Archidiakonáty Kouřimský, Boleslavský, Hradecký a diecese Litomyšlská. Místopis církevní do r. 1421. Praha 1914, s. 232.
- 66/ Palacký, F.: Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, Praha 1921, s. 425.
- 67/ Bartoš, F. M.: c.d., s. 52 n. Libri proclamationum jsou v letech 1380-1381 neúplné. I tak tu ale často nacházíme mezi šlechtici nově nabývajícími v letech 1380-1384 odúmrti Václavovy milce a straníky, např. Purkarta z Janovic, vyšehradského purkrabího Chvala a také Jíru z Roztok, který získal odúmrti zvláště v Žatecku. AČ 31, s. 39, 40, 43-45, 46, 91, 102, 106, 108, 110, 138, 141, 144, 145, 170, 174, 192, 264, 275-278, 312, 362. Odúmrtěmi však značně rozšířili svůj majetek i někteří pozdější Václavovi odpůrci

z řad panstva, např. Břeněk ze Skály, který roku 1380 získal celkem 10 odúmrťí po drobné šlechtě na Klatovsku a Plzeňsku. Tamtéž, s. 159-161, 164. Právě jeho případ ukazuje, jak epidemie přispěla k restrukturalizaci šlechtického majetku v zemi. Také E. Hélin dochází k závěru, že demografická krize tím, že zmnožují odúmrťí, stimuluji sociální mobilitu. Viz Hélin, E.: A la recherche d'une mesure de la létalité des epidémies: les désignations de tuteurs pour les orphelins servent-elles d'indicateur? Annales de démographie historique, 1980, s. 67-78.

68/ AČ XIV, s. 514.

69/ Bartoš, F. M.: c.d., s. 58.

70/ Crawford, R.: Plague and Pestilence in Literature and Art. Oxford 1914. Henri, M. - Mollaret, H. H. - Brossolet, J.: La peste, source méconnue d'inspiration artistique. In: Jarboek van het Koninklijk Museum voor schone Kunsten te Antwerpen 1965, s. 13, 60. Zaddach, B. I.: c.d., s. 54-56.

71/ Zaddach, B. I.: c.d., s. 54-55.

72/ Homolka, J.: Studie k počátkům umění krásného slohu v Čechách. AUC, PhilHist, Monographia LV-1974, s. 45. Viz i zde uvedené práce A. Kutala.

73/ Homolka, J.: c.d., s. 7-8. Týž: Arcibiskup Jenštejn a výtvarné umění /poznámky k výtvarné propagandě v předhusitských Čechách/. In: Jenštejn 1977, Brandýs nad Labem - Stará Boleslav 1977, s. 113-151.

74/ V souvislosti s působením moru na mentalitu středověkého člověka by bylo možno se zastavit i u původu známého zvyku vynášení smrti. Vzhledem k tomu, že se u nás objevuje ve druhé polovině století, býval někdy vysvětlován jako reakce na "Černou smrt". U nás tomuto vztahu věnoval pozornost zejména Vladimír Scheufler. Viz Scheufler, V.: Vynášení smrti a morové epidemie. ČL 50, 1963, s.207-212.

Týž: Vynášení smrti. Kvantitativní vyhodnocení složek zvyku jako předpoklad ke stanovení etnicity, oblastních a dobových specifik a jako podklad ke kartografování. In: Národopisná knižnice 31 - Etnické procesy 1, Praha 1977, s. 96 - 100. Viz též Sieber, F.: Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen. Berlin 1968, s. 232-250. Při studiu nejstarších dokladů ovšem Scheufler vycházel ze starší Höflerovy edice pražských synodálních statut, podle kterých se zmíněný zvyk u nás připomíná poprvé v letech 1366 a 1384, kdy byl předmětem jednání synod. Podle Polcovy nové datace /Polc, 1980, s. 146-147/ však obě synodální statuta uvádějící vynášení smrti byla vydána až 16. 6. 1384, přesněji řečeno jde o dvě verze týchž statut. To ovšem navozuje otázku po případném vztahu k velké morové epidemii roku 1380. Proti takové souvislosti však mluví fakt, že "smrt" se vynášela v postě, zatímco morové epidemie probíhaly hlavně v letních a podzimních měsících. Pokud bychom přece jen hledali souvislost zmíněného zvyku s mortalitou, pak je třeba spíše myslet na to, že leden a únor byly měsíce s největší úmrtností. Umírali zejména staří lidé, kteří v důsledku nedostatečné výživy na konci zimy snadno podléhali nemocem z nachlazení a jiným chorobám. Srov. např. Dupâquier, J.: La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris 1979, s. 47. V. Scheufler /1963, s. 210/ rovněž správně uvádí, že neexistuje žádná sémantická souvislost mezi označením "černá smrt" a vynášením "smrti". V. Scheufler zjistil, že název "černá smrt" není zachycen žádným z našich velkých slovníků /včetně lístkových/. V německé literatuře je sice běžný, ale není podle Scheuflera jasné, zda jde o původní lidový název nebo označení zavedené dodatečně literaturou. Autora je možno doplnit v tom smyslu, že název "der schwarze Tod" pro pandemii z poloviny 14. století, je poprvé doložen až roku 1631 u historika Isaaca Potana a že se obecně rozšířil až v 19. století. Ve středověkých pra-

менее немецкие провенIENCE se však setkáváme s příbuznými označeními, jako byla "mortalitas magna", "ein gemeiner sterb", "ein grot sterven" nebo "de grote dod" /Zaddach, B. I.: c.d., s. 5/. To ubírá zmíněné Scheuflerově argumentaci na přesvědčivosti. Zůstává však rozpor v roční době a ten je po mém soudu rozhodující. Zvyk zřejmě nebyl vyvolán příchodem pandemie moru do Evropy v polovině 14. století, nelze však zcela vyloučit, že hrůzy moru 1380 mohly přispět k jeho obecnějšímu rozšíření.

R e s u m e

Э. Маур, Эпидемия чумы 1380 г. в Чехии

Подлинные источники и данные, полученные количественной обработкой записей в конфирмационных книгах пражского архиепископства, а также в делах придворного суда свидетельствуют о том, что из многочисленных эпидемий чумы, нагнавших на Чехию в 1348 - 1415 гг. самыми крупными жертвами населения сопровождались волна эпидемий и голода в 1357 - 1363 годах и исключительно легкая эпидемия чумы 1380 г. В источниках содержатся потрясающие данные о жертвах населения в упомянутом году. В монастыре Помук умерли 43 монаха, в духовском монастыре - 15 монахинь, в пражском приходе св. Стефана по данным источников - более 3000 человек. Что касается духовенства прихода, то в конфирмационных книгах приводится в годы благоприятного развития народонаселения 4 усопших приходских священника в течение месяца, но с 1 августа по 1 октября заняли новые посты в 125 приходах новые священники, заменившие своих безвременно ушедших приходских священников. Многократное увеличение внемороцехных дворянских имуществ содержится также в судебных делах. В Праге по сравнению с годовыми средними данными 31 нового принимаемого горожанина 1354-1374 гг. непосредственно после эпидемии было

принято в Старом-Месте в 1384 г. 124 человек. Существенно понизилась также численность студентов, внесенных в списки начинающих и выпускников университета, произошли существенные изменения в составе городских советов.

Выходом из рассуждений, касающихся общего количества жертв в Чехии, является признаваемая рядом авторов предпосылка, соответственно которой в "нормальные" годы без кризисов в составе народонаселения умирали не менее 3,5 % лиц возрастной группы, к которой принадлежало духовенство, и что в период эпидемий чумы смертность светского духовенства была по сравнению со смертностью населения в два раза больше. Исходя из приблизительной оценки 600 приходских священников, умерших в период чумы /из общей численности около 2000 человек/ средний уровень смертности в 1380 г. достигает около 150 %. Следовательно, эпидемия, ставшая в упомянутом году одной из самых тяжелых болезней в чешской истории, тем не менее сопровождалась потерями несравненно ниже предполагаемой смертности некоторых европейских земель в период 1347-1350 гг.

Автором исследуются последствия упомянутой эпидемии в связи с экономическим и социальным развитием, в особенности ее влияние на вопросы наследства; затрагивается также вопрос о возможном влиянии эпидемии на критику церкви, политику Вацлава IУ в начале его правления, а также на изобразительное искусство.

E. Maur: Pestilence of 1380 in Bohemia

Relating sources and data obtained by a quantitative compilation of records in "libri confirmationum" of the Prague archdiocese and in "libri proclamationum" of the court of law show that out of the numerous pestilencies which affected Bohemia in 1348 till 1415, great losses of the population were caused either by the wave of epidemics and famines in 1357 till 1363, either by the extraordinary severe pestilence in 1380. Relating sources bring shaking data on losses of the population in this year. 43 friars died in the monastery Pomuk, 15 Dominicans in the monastery Duchcov and allegedly more than 3000 persons died in the Prague parish of St. Stephen. As far as the parish clergymen are concerned, the confirmation books recorded about 4 dead vicars monthly during the favourable years of the demographic development, in the period since 1st August till 1st October, however, 125 newly staffed rectories due to the death of the vicar. A multiple increase of noble deaths was recorded in "libri proclamationum". In Prague, compared to the yearly average of 31 newly accepted citizens during 1354 till 1373, immediately after the pestilence already 124 persons were accepted in 1381. The number of immatriculations and graduation ceremonies at the university decreased strongly. An explicit exchange of persons took place in the town council too.

The basis for the consideration of the total amount of loss in Bohemia is a presumption recognized by many authors that in "normal" years without demographic crises at least 3,5% of persons of such age group died to which the clergy belonged and that during pestilencies the death rate of the clergy was double, compared to the general mortality of the population. Based on an estimation of 600 vicars deceased during the plague /out of the total number of about 2000/, we get for 1380 a rough death rate of about 150 %. The pestilence raging in this year was therefore one of the most disastrous

pestilencies in the Czech history. The losses were, however, far lower than the anticipated mortality in some European countries in 1347-1350.

The author follows the consequences of this epidemic for the economical and social development and offers to consider its possible influence on the criticism of the church, on the politics of Wenceslav IV at the beginning of his reign and on the plastic arts and painting.

Eva S e m o t a n o v á :

KNIHY MĚŠŤANSKÝCH PRÁV - VÝZNAMNÝ PRAMEN PŘEDSTATISTICKÉHO
OBDOBÍ /Příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských
v letech 1618-1770/

Při zkoumání vývoje a sociální struktury měst a městského stavu hraje podstatnou roli stanovení počtu městského obyvatelstva, jeho pohybu, původu a třídního a hospodářského rozvrstvení. K řešení této obsáhlé problematiky přispívá též studium městského přistěhovalectví, které se zabývá řadou otázek národnostních, sociálních a motivy imigrace v souvislosti s prohloubením celkového pohledu na vývoj městského obyvatelstva v minulosti.

Prameny pro přistěhovalectví měšťanů do pražských měst reprezentují knihy měšťanských práv, uložené v Archivu hlavního města Prahy. Vznikly jako produkt právního jednání soukromých osob s městskou samosprávou za účelem písemného stvrzení právního aktu udělení měšťanství přistěhovanci v přítomnosti členů městské rady a obsahují jeho písemný záznam. Staly se tak úředním dokladem, který mohl kdykoli poskytnout svědectví a do něhož byly doplňovány změny proti původnímu stavu. Tyto prameny jsou autentické, neboť vypovídají o událostech, které se staly bezprostředně před zápisem do knihy. Výjimky, kdy bylo udělení měšťanství zapsáno o několik let později, nejsou

početné a autentičnost pramene neovlivňují. Téměř souvislá řada knih měšťanských práv se dochovala v Archivu hlavního města Prahy pro Staré Město, Nové Město a Malou Stranu za léta 1618 - 1770.^{1/} Zhuštěné údaje o udílení měšťanství poskytují též knihy nových měšťanů a jejich rukojmí z let 1703 - 1784,^{2/} které jsou s výše citovanými rukopisy shodné. Pro Vyšehrad a Židovské město se knihy měšťanských práv nedochovaly, pro Hradčany jen z let 1565 - 1671. Na postranních právech, maltézském a strahovském, byli též noví měšťané zaznamenáváni písemně. Zachovaly se však jen zápisy v knize maltézské jurisdikce^{3/} v rámci nejruznějších záznamů tohoto postranního práva a v Pamětní knize Pohořeleckého práva za léta 1664 - 1685^{4/}.

Knihy měšťanských práv poskytují údaje o právním aktu přijetí do stavu měšťanského. Vzhledem k tomu, že se tyto údaje vyskytují v masovém měřítku, lze je využít pro historický výzkum souboru otázek měšťanského přistěhovalectví. Rozbor struktury jednotlivých zápisů vykazuje informace o příchozích, ucházejících se o měšťanské právo v pražských městech. Uchazeči jsou zapsáni ustálenou formulí, obměňovanou jen formálně, nikoliv věcně, pravděpodobně v souvislosti se změnou osoby písaře v měšťanské kanceláři a s postupujícím vývojem byrokratisace měšťanské správy. Z hlediska jazykového jsou po roce 1618 staroměstské knihy měšťanských práv psány česky, od poloviny 17. století pak do nich proniká němčina, aby zcela převládla ve století 18. Na Novém Městě se německé zápisy vyskytují ojedinelé od osmdesátých let 17. století, na Malé Straně je situace obdobná vývoji staroměstskému, na Hradčanech /prameny dochovány do roku 1671/ jsou zápisy vedeny česky, eventuelně smíšeně. V zápise je pravidelně zaznamenáno jméno novoměšťana, místo, odkud se přistěhoval /doložené zachovacími a výhostnými, později křestními listy, různými majestáty apod./, zaměstnání /většinou jen na Starém Městě a Malé Straně/, řídicí jména a povolání dvou rukojmí. Formulí uzavírá datum a jméno úřední osoby, člena měšťanské rady.

Z povahy pramene /právní kniha/ i z okolností jeho vzniku lze usuzovat, že informace, které pramen poskytuje, jsou věrohodné, neboť případná opomenutí a omyly písaře při zápisu nemohly způsobit zásadní zkreslení závěrů, vyvozených z celkové analýzy pramene. Značný počet údajů a jejich dochování z poměrně rozsáhlého časového úseku umožňuje zpracování metodami historické statistiky, jejichž význam v současné historické vědě stále vzrůstá. Kriticky roztržité a zhodnocené statistické údaje poskytují základ k prohlubování znalostí v oblasti sociálních, hospodářských, politických i kulturních dějin a stávají se průkaznými doklady v rozboru hromadných jevů z hlediska kvantitativního i kvalitativního.^{5/}

Ze zápisů o udělení měšťanství vyplývají tři základní informace, vhodné k soustavnějšímu výzkumu: jméno, původ a zaměstnání novoměšťana. Lze je využít k sledování otázek v rovině národnostní /jméno, původ/,^{6/} v rovině výrobní struktury /zaměstnání/ a v rovině populační /počty příchozích v závislosti na čase/, především v letech 1618 - 1770 /nejvíce dochovaných údajů/.

Přesto knihy měšťanských práv nelze považovat za pramen, z jehož analýzy by se daly vyvodit závěry, platné pro imigraci do pražských měst v jejím celku, neboť zachycují relativně malou část příchozích, kteří v pražských městech nabývali měšťanské právo. Tento zlomek obyvatelstva vykazuje určité specifické vlastnosti, působící na celkový vývoj pražského obyvatelstva. Míru tohoto působení je však nutné stanovit uvážene, případně po konfrontaci se závěry zkoumání dalších pramenů sledovaného období.

Význam pramenné základny, týkající se udělování měšťanského práva, byl oceněn již v 19. století, především historiografii německou, kdy K. Bücher velmi podrobně zpracoval knihy měšťanských práv pro Frankfurt nad Mohanem ve 14. a 15. století^{7/}. Zájem německé historiografie o problematiku přistěhovalectví pokračoval před a během druhé světové války a soustře-

doval se mimo jiné i na městskou imigraci v našich zemích. Je však třeba konstatovat, že závěry německých badatelů byly do značné míry poplatné nacistické ideologii a usilovaly o zkruslení národnostní struktury českých měst ve prospěch německého žilvu.^{8/} Ve studiu městského přistěhovalectví pokračuje i současná západoněmecká historiografie.^{9/}

Počátky studia příchodu novoměšťanů do pražských měst spadají do začátku dvacátého století, kdy J. Teige vydal část seznamů novoměšťanů z knih měšťanských práv tiskem.^{10/} Edici uvedl souborným pojednáním o městském stavu a právních podmínkách nabytí měšťanství. Následoval soupis jmen novoměšťanů pro Staré Město v letech 1324 - 1620 bez dalšího kritického zpracování.

Pro historické zkoumání využil tištěné seznamy spolu s rukopisy Z. Winter, a to v několika pracích,^{11/} které jsou pro současné bádání přínosné především po stránce faktografické a postihují národnostní a řemeslnou skladbu měšťanstva v Praze v období předbělohorském, aniž by se hlouběji zabýval otázkami demografickými v jejich těsném vztahu k celkovému vývoji pražských měst. Z. Winter též hodnotil národnostní situaci pražského měšťanstva v období před i pohusitským a svých závěrů využil i v obsáhlé monografii z dějin řemesel a obchodu ve 14. a 15. století.^{12/}

Povšechně se o imigraci do českých měst zmínil J. Klik.^{13/}

Ke kritičtějšímu pohledu dospěl Th. Mayer,^{14/} který se zabýval nejprve otázkou obyvatelstva německých měst ve středověku i novověku a vlivem přistěhovačů na národnostní charakter města, v souvislosti s tím pak městy na slovanském území, především Prahou. Sledoval právní podmínky udělování měšťanství, příčiny národnostních proměn Prahy v určitých společenských vrstvách, podíl novoměšťanů na těchto proměnách, jejich národnost, původ, řemesla, vliv bělohorských událostí a třicetileté války na vývoj města a především velikost a míru germanizace pražských měst, jak jí mohla způsobit imigrace novoměšťanů.

V. Líva publikoval zápisy o nabytí městského práva z období pobělohorského,^{15/} uvedl stručné početní a procentuální vyjádření příchozích do všech pražských měst, jejich národnostní skladbu a původ. Těchto podkladů pak využil v dílech o pobělohorské Praze.^{16/}

Studie W. Hanische^{17/} vlivem okolností doby, v níž vznikla i vlivem neobjektivního postoje autora nemůže být považována za seriózní výsledek historického bádání.

Z marxistického hlediska podrobil pramenou základnu /zápisy o přijímání měšťanů/ rozboru a kritice J. Janáček^{18/} - posoudil výpovědnost pramene a všestranně analyzoval imigrační proces v jeho vzájemných souvislostech.

Další práce českých marxistických historiků se již nezaobývaly jen imigrací pražskou, avšak vzhledem k přínosu jejich studií z hlediska metodologického je vhodné si jich stručně povšimnout.

J. Mezník^{19/} přispěl podnětnými myšlenkami ke skutečné kritickému zpracování imigrační problematiky v Olomouci, J. Marek^{20/} zdůraznil možnost využití studia imigrace nejen pro národnostní otázky, ale i pro pohled na společenské a hospodářské rozvrstvení městského obyvatelstva. Uvedl též přehled dosavadních poznatků o příchodu novoměšťanů do českých měst. Danou tematiku zmiňoval i A. Míka,^{21/} konkrétně přistěhovalectví do určitého města nesledoval. Nejnověji využila knihy městských práv m. Marečková^{22/} při zkoumání řemeslné výroby Bardějova a Prešova v 16. a 17. století, matrikami olomouckých měšťanů se zabýval V. Spáčil.^{23/}

V souvislosti se studiem městského přistěhovalectví vzniká otázka, proč byl zájem o příslušnost do městského stavu v královských městech stále živý. Mezi výhody, které měšťanství poskytovalo, patřily základní svobody městského stavu: soudní exempce /příslušnost k městskému soudu a absolutní kompetence tohoto soudu ve sporech městských obyvatel, i když k určitým změnám a omezením došlo po zřízení apelačního soudu

a dále pak po Bílé Hoře/, svoboda majetku /měšťan neplatil po-
platek panovníkovi za uznání jeho vrchního vlastnictví, nepo-
třeboval souhlas k převodu nemovitostí, po smrti měšťana mohli
příbuzní volně disponovat s majetkem i v případě, že nestano-
vil poslední vůli/, částečná svoboda od robot a zemských břem-
en, svoboda trhu a v neposlední řadě svobody politického cha-
rakteru/ od husitských válek právo účastnit se jako stav zem-
ského sněmu/. K povinnostem měšťanů náleželo placení obecních
daní z domů, věčné platy, tzv. pomoc panovníkovi půjčkami, vo-
jenskou službou na vlastní náklad apod.

Pražská města měla platnost politických i hospodářských
výsad zakotvenou v řadě privilegií a později i v psaném měst-
ském právu. Městské právo bylo právo zvláštní, lišící se od
práva zemského, církevního apod., jehož jádro tvořilo právo
soukromé /hlavně majetkové, dědické/ a trestní, dále právo po-
vahy správní či právo odrážející městský život v hospodářské
a sociální rovině. Města v českých zemích spadala do určitých
právních oblastí, řídících se městským právem významného poli-
tického a hospodářského centra té které oblasti, např. praž-
ské-staroměstské právo, jihlavské atd. O vývoji městského prá-
va svědčí řada pramenů, privilegia, právní knihy, nálezy a na-
učení, statuty a městské knihy, které podchycovaly, často ne-
dostatečně, jednotlivé právní rády. Celkový vývoj postupně
směřoval k unifikaci psaného městského práva, jehož dovršením
byla roku 1579 kodifikace pražského práva Pavlem Koldínem, ob-
sahující i prvky městských práv Brna, Jihlavy a Kutné Hory.^{24/}

Samotný právní akt udělení měšťanství byl spojen se spl-
něním řady podmínek, podrobněji specifikovaných od poloviny
14. století.^{25/} Po husitských válkách tyto podmínky sjednoco-
val § 113 tzv. Soběslavských práv.^{26/} Uchazeč předložil list
zachovací, zaplatil půl kopy a čtyři groše, rok neplatil měst-
ské dávky, další dva roky pobýval ve městě a sjednal dva ru-
čitele. Po třech letech mohl svobodně odejít. Vlastnil-li ne-
movitost, platil městské dávky i v prvním roce svého pobytu.

Ustanovení z práv Soběslavských převzal Brikcí z Licka a dodr-
žovala se v průběhu 16. a počátkem 17. století téměř beze změ-
ny. Pavel Koldín podmínky pro nabytí měšťanství konkrétně ne-
vymezoval.

Situace se podstatně změnila po Bílé Hoře především
v otázce náboženské, kdy se novou podmínkou přijetí do měst-
ského stavu stala příslušnost ke katolické církvi.^{27/} Po roce
1620 skládali novoměšťané též přísahu dědičné poddanosti -
iuramentum fidelitatis. Ke změně v otázce víry nedošlo ani po
vydání tolerančního patentu roku 1781, uchazeči však mohli žá-
dat u královských měst a gubernia o dispens. Ostatní podmínky
se v zásadě po další léta neměnily. Žadatel byl povinen pro-
kázat dostatečné nemovité jmění či vykonávat určité řemeslo
/vstup do řemeslnického cechu/, majitel domu v pražských měst-
ech byl zproštěn podmínky postavit rukojmí. Roku 1781 byla
přísaha dědičné poddanosti zrušena a nahrazena slibem věrnosti
panovníkovi a městskému úřadu. Manželské nebo legitimované
děti měšťanů skládali jen přísahu nebo slib, městské právo na
ně přecházelo od jejich rodičů. K pozbytí městského práva do-
cházel dobrovolným odřeknutím, schvalovaným městskou radou,
jinak odcházející ztratil vše, co ve městě zanechal. Tři roky
po odřeknutí bylo teprve právo odňato a odcházejícímu se vy-
plácelo odchodné. Židům, pokud nepřijali křesťanství, městské
právo udělováno nebylo.

Podobně jako v pražských městech byli přijímáni noví oby-
vatelé na práva postranní a získávali tzv. sousedské právo,
v řadě případů tak činili i pražští měšťané.^{28/} Přistěhovalci
též mohli být ve městě přijímáni jen pod ochranu. Po nabytí
živnostenského oprávnění se stali čekateli městského práva,
které jim bylo po určité době přiznáno, pokud o ně nadále pro-
jevili zájem.

Statistickým zpracováním a rozbořem jmenované prameně
základny bylo zjištěno, že v sledovaném období let 1618 - 1770
přijalo v městech pražských měšťanství 14 335 osob, a to 5 339

na Starém Městě, 5 807 na Novém Městě, 3 054 na Malé Straně a 135 na Hradčanech.^{29/V} V průběhu stopadesáti tří let existovaly v přílivu novoměšťanů určité tendence, shodné pro všechna pražská města, avšak též rozdíly, vyplývající ze specifického vývoje jednotlivých pražských měst.

Výkyvy v počtu novoměšťanů znázorňují obr. 1 - 4. Od počátku třicetileté války počet novoměšťanů v pražských městech shodně klesal až do čtyřicátých let 17. století, kdy dosáhl minimální hodnoty /roční průměr 62,2 osoby/. Po té nastal vzestup až do šedesáti let 17. století, přičemž od let sedmdesátých se vývoj rozdělil následujícími způsoby: na Starém Městě a Malé Straně počet poklesl /na Starém Městě níže než ve čtyřicátých letech, na Malé Straně na úroveň padesátých let/, na Novém Městě vzrostl na stav z dvacátých let 17. století. Celkově nastal v sedmdesátých letech pokles na hodnotu poloviny 17. století. Od osmdesátých let téhož století příliv novoměšťanů prudčeji vzrostl, v letech devadesátých poklesl, nikoliv však již na úroveň let sedmdesátých. V prvním desetiletí 18. století počet příchozích stoupl na stav z osmdesátých let století 17. a stále rostl /léta 1711 - 1720 roční průměr 132 osob/. Do čtyřicátých let 18. století slabě klesl na úroveň prvního desetiletí, v padesátých letech náhle vystoupil a přesáhl stav z let 1711 - 1720. Dosáhl tak maxima za celé sledované období, a to ročního průměru 132,3 osoby. V šedesátých letech počet novoměšťanů klesl téměř na stav z let dvacátých století 17., a to v důsledku prudkého snížení měšťanské imigrace na Staré Město.

Příliv novoměšťanů probíhal v některých obdobích klidněji /konec 17., poč. 18. stol./, jindy se značnými výkyvy. Nejvýraznější kolísání se časově shodovala a lze je sledovat především během třicetileté války, a to v letech 1624 - 1626, 1632, 1639, 1645 - 1648, prudké snížení přistěhovalectví, a v letech 1628 - 1630, 1635 - 1640 prudké zvýšení. Po třicetileté válce nastal pokles v letech 1657, 1667 - 1669, 1686 až

1689, 1692, 1693, 1697, vzestup v letech 1650-1652, 1681, 1690 a 1700. Od počátku 18. století se imigrace snížila v letech 1713, 1719, 1726 - 1729, 1742, zvýšila v letech 1704 - 1706, 1714 - 1717, 1723, 1724, 1743, 1759, 1760. Za skutečně výrazné lze pokládat snížení v letech 1632 a 1742 a zvýšení v letech 1628, 1681, 1759 a 1760.

Celková tendence v přílivu novoměšťanů se tedy vyznačovala výrazným poklesem od počátku třicetileté války až do čtyřicátých let 17. století, po té mírným vzestupem, v devadesátých letech slabým poklesem a od počátku 18. století pak prudším růstem do druhého, částečně i třetího desetiletí. Ve čtyřicátých letech 18. století vlna přistěhovalectví z řad novoměšťanů poklesla a vzrostla výrazněji ve druhé polovině padesátých let, od jejichž závěru následoval pokles. Průměrný příliv novoměšťanů v období 1618 - 1700 byl nižší než v letech 1701 - 1770, přičemž v 18. století průměrný počet příchozích nikdy neklesl na stav let 1621 - 1700.

Nejbouřlivější vývoj probíhal na Starém Městě. Na Novém Městě se po výkyvech za třicetileté války poměrně zklidnil, příliv novoměšťanů do konce osmdesátých let 17. století stále stoupal a od počátku 18. století přesáhl svou silou přistěhovalectví na Staré Město i Malou Stranu. Výrazné výkyvy se na Novém Městě projevovaly téměř vždy o rok později než na Starém Městě, na Malé Straně nelze tuto závislost stanovit. Na Malé Straně probíhal vývoj přes určité rozdíly daleko mírněji a ani počátek 18. století neznamenal pro příliv novoměšťanů výraznější mezník.

Příčinou těchto značných výkyvů byl s největší pravděpodobností politický a hospodářský vývoj po roce 1618 - třicetiletá válka a počátek násilné rekatolizace. Dne 24. března 1624 bylo císařským patentem zakázáno udělování měšťského práva nekatolíkům, k náboženskému útlaku přistupovaly nepříznivé hospodářské poměry /úpadek měšťských živností, inflace nehodnotné mince/ i morová epidemie v letech 1625 a 1626. Velký

emigrační proud, následující po Obnoveném zřízení zemském a předvoláních k protireformačním komisím vyvolal náhlý příliv novoměšťanů na uprázdněná místa svých vystěhovalých předchůdců. Saský vpád roku 1631 odradil další zájemce o městské právo, naopak po pražském míru roku 1635 se počet novoměšťanů opět zvýšil. Nepříznivě zapůsobil Banérův útok na Prahu a mor roku 1639, ale i celkové vyčerpání z válečných událostí 1645 - 1648, poslední švédský útok na Prahu roku 1648 a mor 1649. Hospodářský úpadek Prahy se po třicetileté válce nejen nezlepšil, ale stále se prohluboval. Praha ztratila i svůj společenský význam, na němž v době předbělohorské částečně závisela její hospodářská konjunktura. Ztrátou residenčního charakteru Prahy se změnila hospodářská základna města, s úbytkem obyvatelstva se ochromil místní trh i výroba snížením počtu řemeslných dílen. Postižena byla především výroba luxusního zboží a umělecká řemesla. Teprve částečné hospodářské oživení a vrcholící stavební činnost, na níž se významně podílelo i měšťanstvo, a celkový růst populace v posledních desetiletích 17. století, se odrazil i v zesílení zájmu o městské právo.

Od počátku 18. století, kdy se hospodářský stav pražských měst zlepšil, si příliv novoměšťanů udržoval vysokou úroveň. V ekonomické struktuře pražských měst i ve skladbě zaměstnání nových měšťanů vedla řemeslná výroba potravinářská, oděvní a obuvnická. Vliv na počet nových měšťanů měl i generální cechovní patent z 16. listopadu 1731, kdy cechy mimo jiné nesměly omezovat počet nových mistrů. Vyšší počet mistrů v ceších tak způsobil i vyšší počet nových měšťanů, pro něž se tím usnadnilo plnění podmínek, platných pro získání měšťanství.

Prudší výkyvy v imigračním proudu v letech 1680 a 1713 ovlivnily morové epidemie - na snížení stavu obyvatelstva reagovala pražská města v letech 1681 a 1714 též udělením městského práva vysokému počtu osob. Další příčinou poklesu přílivu novoměšťanů byla bavorská, francouzská a pruská okupace Prahy,

neboť počet příchozích značně poklesl v letech 1742 a 1744, po polovině 18. století v roce 1756 /odstřelování Prahy pruským vojskem/. Na zvýšení hospodářské přitažlivosti pražských měst do jisté míry zapůsobil i první pražské manufaktury, některé v majetku pražských měšťanů. Po polovině 18. století se měnil výrobní ráz pražských měst vlivem manufakturní výroby, vznikala moderní ekonomická struktura města. Spolu se zhroucením hospodářských pozic cechovních mistrů po císařském reskriptu z 22. února 1755 a zánikem výsadního práva měšťanů provozovat obchod 25. října 1768 se zájem přistěhovalců o nabytí měšťanství oslaboval. Postupná likvidace středověké hospodářské funkce města ve druhé polovině 18. století tak působila ve prospěch přistěhovalců bez městského práva.

Z národnostního hlediska převažovala u novoměšťanů všech pražských měst v sledovaném období národnost německá /50, 8 %/ oproti české /42, 7 %/, podíl ostatních národností, zvláště Italů, Francouzů a Švýcarů, činil jen 4 %. Novoměšťané v jednotlivých pražských městech se však národnostně lišili. Na Starém Městě zpočátku převažovali Češi s výjimkou dvacátých let 17. století, od padesátých let téhož století se podíl obou národností téměř vyrovnal. Od šedesátých let 17. století, především pak od počátku až do konce sledovaného období nabyli převahy němečtí přistěhovalci /nejvíce v devadesátých letech 17. století a v třicátých a šedesátých letech 18. století/. Mezi novoměstskými novoměšťany jako jedinými převažovali po celé zkoumané období Češi, zvláště ve třicátých letech 17. století. Jejich podíl se však postupem času mírně zmenšoval a nejvíce německých příchozích přijalo městské právo na Novém Městě v osmdesátých letech 17. století a ve dvacátých, třicátých a šedesátých letech 18. století. Na Malé Straně převažovali po celé období němečtí novoměšťané, zvláště v letech 1661 - 1670, 1691 - 1700, 1711 - 1730. Nejvíce Čechů přišlo na Malou Stranu v letech 1621 - 1630 a 1761 - 1770. Na Hradčanech ve zkoumaném období 1618 - 1671 zcela převažovali ně-

mečtí novoměšťané.

Za společné rysy, charakterizující národnostní vývoj v přílivu novoměšťanů, lze pokládat převládnutí německé národnosti od konce třicetileté války a její zesílení v osmdesátých a devadesátých letech 17. století a v druhém až čtvrtém desetiletí 18. století.

Z ostatních cizích přistěhovalců, jimž bylo uděleno městské právo, pocházela většina ze zahraničí, jen šestnáct procent ze zemí koruny české, převážně z Prahy. Přední místo zaujímali příchozí z Itálie, Švýcarska, Uher, méně z Francie a ostatních evropských zemí. Z pražských měst pocházelo nejvíce cizinců z Hradčan a Malé Strany, méně ze Starého Města, nejméně z Nového Města. Na Staré Město zesílil jejich příliv po třicetileté válce a dosáhl maxima v sedmdesátých letech 17. století, po poklesu ve dvacátých letech 18. století se nadále snižoval. Na Nové Město přišlo nejvíce cizinců ve dvacátých, čtyřicátých, padesátých a devadesátých letech 17. století, po té nastal postupný pokles. Na Malé Straně zesílil příliv těchto příchozích za třicetileté války a stoupal do sedmdesátých let 17. století, po té silně klesl. Na Hradčanech se jejich silnější příliv projevil v letech 1651 - 1751.

Z uvedených skutečností vyplývá, že příliv těchto národností vrcholil mezi novoměšťany v pražských městech v druhé polovině 17. století, po té, pravděpodobně v souvislosti se ztrátou obchodní i politické přitažlivosti Prahy, opět slábl.

Otázka národnostní struktury novoměšťanů úzce souvisí s problematikou jejich původních míst pobytu. Z celkového počtu novoměšťanů přišlo 69,7 % osob ze zemí koruny české, z nich bylo 57,5 % Čechů, 38,9 % Němců a 1 % ostatních /při vyloučení osob, jejichž národnost nebylo možné bezpečně prokázat/. 4,8 % osob přišlo z rakouských zemí, 9,6 % z německých zemí - asi 60 % z jihoněmeckých oblastí, 2,7 % z ostatních německých území. Ze zemí koruny české pocházelo přibližně 90 % novoměšťanů z Čech, 10 % z ostatních zemí, nejvíce z Moravy.

Z Čech pocházelo nejvíce příchozích z pražských měst, a to asi 40 % /30 % ze všech novoměšťanů/, přičemž z Nového Města 47 %, z Malé Strany 27 %, ze Starého Města 14 %, nejméně z postranních práv, Hradčan a Vyšehradu - 12 %. Národnostně převládali mezi novoměšťany z pražských měst Češi /53,4 %/, zejména z Nového Města. Němců bylo 41,1 %, ostatních národností 2,3 %. Méně Čechů přišlo ze Starého Města a z postranních práv. Němci přicházeli především z Malé Strany a Hradčan. Němečtí novoměšťané z pražských měst způsobili zvýšení podílu německého živlu na celkovém počtu novoměšťanů o 2,9 %.

Největší pohyb působili příchozí z Nového Města, kteří přijímali měšťanství ve vysokém počtu nejen na Novém Městě samotném, ale i na Starém Městě /na Malé Straně a Hradčanech méně/. Malá Strana zpočátku vlivu přistěhovalců z pražských měst odolávala - ti se prosadili významně až od druhé poloviny 17. století, převládali však mezi nimi místní malostranští obyvatelé, takže Malá Strana zůstávala vůči vlivu příchozích ze Starého Města uzavřenější. Staroměstští obyvatelé přijímali měšťanství v pražských městech daleko méně než novoměšťtí a malostranští. Na Hradčanech převládali mezi přistěhovalci obyvatelé Malé Strany.

Mimo Prahu pocházel největší počet novoměšťanů ze střeďocheské oblasti /80,1 % Čechů, 17,5 % Němců/, téměř rovnoměrně z východních /75,1 % Čechů, 22,7 % Němců/, severních /28,1 % Čechů, 69,4 % Němců/ a západních /44,8 % Čechů, 52,6 % Němců/ Čech, nejméně z jižních Čech /75,2 % Čechů, 21,6 % Němců/. Jednotlivé oblasti odpovídají současnému krajskému rozdělení České socialistické republiky.

Celkově pocházela ze zemí koruny české většina novoměšťanů české národnosti, tvořená příchozími ze středních, východních a jižních Čech, z pražských měst /Nové Město, Staré Město, postranní práva/ a částečně z Moravy, zvláště severní. Němečtí novoměšťané pocházeli ze zemí koruny české asi ze dvou třetin, a to především z pražských měst Malé Strany a Hradčan,

ze severních a západních Čech, z jedné třetiny pak z rakouských a německých zemí. Nejvíce proměnlivým prvkem se mezi novými měšťany stali příchozí české i německé národnosti z samotných měst pražských. Tyto osoby působily, zvláště od druhé poloviny 17. století, jednotlivé výkyvy v přistěhovalectví.

Ze zjištěných faktů vyplývá, že na velikost přílivu nových měšťanů působily především impulsy, vznikající z vnitřní situace pražských měst, méně podněty zvenčí. Z těchto osob to byli především novoměšťané z Nového Města /třikrát více ze Starého Města/ a z Malé Strany /dvakrát více než ze Starého Města/, což by nasvědčovalo tomu, že situace na Starém Městě byla poměrně stabilizovaná, staroměšťští obyvatelé méně podléhali vlivům, které vedly ostatní uchazeče o městské právo k imigraci.

Při sledování původu nových měšťanů dle vzdáleností od Prahy pocházelo ze vzdálenosti do 15 km³⁰ 30,4 % osob, ze vzdálenosti od 15 km do 75 km 20,5 %, ze vzdálenosti od 75 km do 150 km 22,8 % a ze vzdálenosti nad 150 km 26,3 %. Češi převládali ze vzdáleností do 150 km, to jest přibližně z okruhu zemí koruny české, cizinci z oblastí nad 150 km. Na Starém Městě přijímali měšťanství obyvatelé z oblastí nad 75 km /62,8 %/ na Novém Městě od čtyřicátých let 17. století /do té doby stav jako na Starém Městě/ většinou příchozí ze vzdálenosti do 75 km /62,9 %/, na Malé Straně od sedmdesátých let 17. století /do konce třicetileté války stav jako na Starém Městě, padesátá a šedesátá léta nelze sledovat pro nedostatek údajů/ ze vzdálenosti do 75 km /50,5 %/ a jejich podíl se zvyšoval. Na Hradčanech převládali příchozí z oblastí nad 75 km /65,1 %/. Tato situace by nasvědčovala tomu, že přes celkovou ztrátu přitažlivosti pražských měst pro příchozí ze vzdálenějších území si alespoň Staré Město udrželo ráz určitého politického, hospodářského a obchodního centra. V období významných politických a hospodářských událostí imigrace ze vzdálenějších oblastí ustávala, pokračovala však, i když ve zmen-

šené míře, z blízkých oblastí města.

Přibližně z jedné třetiny nabývali městské právo předchozí ze samotných pražských měst. Značnou část těchto osob, přecházejících jen z jednoho pražského města do druhého, tvořili synové staroměstských, novoměstských, malostranských a hradčanských měšťanů. Praha v tomto směru nebyla soběstačná, počet nových měšťanů byl ze dvou třetin doplňován přílivem zvenčí.

V rámci příchozích z pražských měst pocházel též určitý počet novoměšťanů z postranních práv, tvořil však jen zlomek celkového počtu přijatých měšťanů. Na Staré Město byly přijaty v sledovaném období 34 osoby /16 Čechů, 17 Němců, 1 Francouz/ z dvanácti pražských postranních práv, a to z pěti malostranských /maltézské 5, svatotomášské 2, sv. Jan v Oboře 2, Nebovidy 1, Újezd 1/, ze čtyř staroměstských /sv. Anežka 3, sv. Anna 1, Křižovníci s červenou hvězdou 3, sv. Duch 2/, ze dvou novoměstských /Křižovníci sv. Petra na Poříčí 3, Hradištko 1/ a z Pohořelce /2/. Na Malou Stranu bylo přijato 35 osob /13 Čechů a 22 Němců/, a to 11 z postranního práva maltézského, 5 ze svatotomášského, 1 z Újezda, 1 od sv. Anežky a Křižovníků s červenou hvězdou, 3 od Křižovníků sv. Petra na Poříčí, 1 ze Zderazu, 1 z Pohořelce a 1 od sv. Jiří. Na Nové Město bylo přijato 72 novoměšťanů /55 Čechů, 15 Němců, 2 cizinci/ z těchto postranních práv: Křižovníci s červ. hv. 4, sv. Anežka 2, sv. Anna 1, maltézské 3, Nebovidy 1, Pohořelec 2, Zderaz 4, Křižovníci sv. Petra na Poříčí 9, sv. Kateřina 2, sv. Kliment 1, výsadní právo poříčné 2, Hradištko 1. Na Hradčany byli přijati 2 novoměšťané, 1 Němec, 1 Ital, z postranních práv Pohořelce a sv. Jana v Oboře. Na Malou Stranu a Nové Město /Hradčany pro minimální počet nelze uvažovat/ přišli novoměšťané z nejbližšího okolí, nejbližších postranních práv, naopak na Starém Městě se soustřeďovalo a mísilo obyvatelstvo z nejrůznějších míst. Počet příchozích z pražských postranních práv byl ve srovnání s celkovou měšťanskou imigrací velmi nízký, a to nejen vzhledem k vzájemnému velikostními poměru praž-

ských měst a postranních práv, ale i vzhledem k jejich vzrůstajícímu úpadku. Je třeba přihlídnout též k poddanské vazbě obyvatel postranních práv vůči své vrchnosti.

Otázku struktury zaměstnání novoměšťanů nelze uspokojivě řešit pro celý komplex příchozích na léta 1618 - 1770 vzhledem k tomu, že údaje o zaměstnáních se zachovaly, a to nikoliv v úplnosti, jen pro Staré Město a Malou Stranu. Mezi uvedenými zaměstnáními staroměstských a malostranských měšťanů převládala řemesla, zvyšoval se počet osob zaměstnaných ve sféře obchodu, pohostinství, dopravy a duševních povolání. V řemeslech převládala především odvětví zpracování oděvů a obuvi /krejčí, ševci, na Malé Straně ve větším počtu kožešníci/ a potravinářská odvětví /pekaři, řezníci/. Počet duševních zaměstnání stoupal výrazně u malostranských novoměšťanů, pravděpodobně v souvislosti s možností uplatnění v úřadech správy Pražského hradu i malostranské samosprávy /písaři, koncipisté, sekretáři, registrátoři apod./. Na Malé Straně lze též sledovat větší podíl luxusních zaměstnání, zlatníků, stříbrníků aj. Po stránce národnosti nelze prokázat převahu určité národnosti v určitých typech zaměstnání.

Pro podrobnější výzkum souboru novoměšťanů a struktury jejich zaměstnání lze využít menší, uzavřený celek přijatých novoměšťanů v kratším časovém období. Dostatečný počet údajů by mohl objasnit, zda se struktura zaměstnání novoměšťanů shodovala či odlišovala s výrobně-hospodářskou strukturou obyvatel pražských měst, jak se měnila např. po uplynutí jednoho století, jaké vlivy na ni působily apod. Jako poměrně vyhovující byli zvoleni staroměstští novoměšťané z desetiletí 1651 - 1660 a 1751 - 1760, a to z následujících důvodů: obě desetiletí obsahují dostatečné množství statisticky zpracovatelných údajů /maximální počet zapsaných zaměstnání/, jsou v dostatečném časovém odstupu, příliv novoměšťanů nebyl výrazněji ovlivňován výjimečnými jevy objektivní povahy a výsledky zkoumání lze porovnat s hospodářskou strukturou pražských měst. Závěry

však nelze plně zobecnit pro novoměšťany všech pražských měst.

V letech 1651 - 1660 přijala na Starém Městě měšťanství 261 osoba, zaměstnání je zaznamenáno u 195 osob, tj. 75 %. Zcela převládají řemesla, a to zpracovatelské oděvů a obuvi, potravin a kovů. Méně osob se zabývalo dřevozpracujícími řemesly a prací ve stavebnictví. Uchazeči o městské právo tedy pracovali ve sféře, zabývající se výrobou, určenou k místní spotřebě /oděvy, potraviny, kovy/. Jako noví příchozí tak ve městě doplňovali početní stav těchto řemesel a nalézali stále uplatnění, neboť výroba po dlouhotrvajících válečných útrapách produkovala především zboží pro každodenní běžnou spotřebu, pro místní trh. Odvětví, zabývající se výrobou luxusního zboží /zlatníci, hodináři, výrobci hudebních nástrojů apod./, nebylo třeba za dané situace více posilovat. Též řemesla kožedělná a textilní nezaznamenala z řad novoměšťanů větší přírůstek. Počet novoměšťanů zaměstnaných v oblasti služeb /šenky/, obchodu a ostatních /úřady.../ se v této době výrazně nezvyšoval.

Celkově bylo ve zkoumaném období zaznamenáno u novoměšťanů 49 řemesel. Řemesla kovodělná a dřevozpracující vykazují velkou specializaci oproti řemeslům oděvním, obuvnickým a potravinářským, kde jsou zastoupena řemesla tradiční /krejčí, ševci, sladovníci, řezníci/. V nevýrobní sféře jsou nejvíce zastoupeni úředníci /písaři, registrátoři apod./. Národnostní skladba novoměšťanů nevykazuje ve prospěch určitých zaměstnání výraznější výkyvy. Ze srovnání s ekonomickou strukturou pražských měst vyplývají následující poznatky: mezi zaměstnáními nových měšťanů i obyvatel Prahy převládají řemesla, především výroba potravin, oděvů, obuvi a kovů. Noví příchozí nalézala v těchto odvětvích stále uplatnění, místní trh stačil spotřebovat i větší nabídku zboží. Obdobně, i když kvantitativně ne tak výrazně, se situace vyvíjela u řemesel dřevozpracujících a v odvětvích staveb a zemin. Naopak nebylo nutné úale zvyšovat počet osob, pracujících v kožedělných odvětvích a výrobě luxusního zboží. Tato situace vyplývá z nutnosti zabývat

se po skončení třicetileté války především obnovou řemesel, vyrábějících zboží k běžné místní spotřebě. V tomto směru se noví měšťané nevymykali z celkového trendu a hospodářské skladby pražských měst.

V druhém zkoumaném desetiletí 1751 - 1760 byly na Starém Městě přijaty do městského stavu 484 osoby, z nichž u 460 /více než 90 %/ bylo v knihách měšťanských práv zapsáno zaměstnání. Výrobou se zabývalo přibližně 60 % novoměšťanů, službami asi 14 %, obchodem 13 %, ostatními zaměstnáními 13 %. Výroba se soustřeďovala především na oděvy, obuv, potraviny a kovy. Významně byly zastoupeny též práce ve stavebnictví a dřevozpracující řemesla. Nejméně osob se zabývalo výrobou drobného spotřebního zboží a textilu. Noví měšťané opět nacházeli uplatnění ve výrobě pro místní trh, tzn. ve výrobě nejběžnějších spotřebních statků, které i v této době patřily mezi nejdůležitější městskou produkci. Ve službách se vyskytovalo nejvíce šenků, z ostatních zaměstnání, kromě obchodu, provozovaného ze dvou třetin cizinci, a který se zápisů o udělení měšťanství nelze blíže specifikovat, převládali úředníci u městské správy a na Pražském hradě.

Ve výrobních odvětvích se v letech 1751 - 1760 mezi novoměšťany vyskytovalo 59 druhů řemesel. Nejvíce specializované bylo odvětví kovodělné /15 řemesel/, oděvů, obuvi, potravin a dřevozpracujících řemesel, nejméně textilní, výroba hudebních nástrojů, knihtisk. Jednotlivá řemesla byla z řad novoměšťanů posilována rovnoměrně, vyšší počet se vyskytl u krejčích, ševců a sladovníků, tedy u řemesel, patřících k nejzákladnějším.

Ze srovnání skladby zaměstnání novoměšťanů Starého Města v letech 1751 - 1760 s celkovou ekonomickou strukturou Prahy vyplývají následující poznatky: novoměšťané nejvíce posilovali řemesla, vyrábějící pro místní spotřebu a přitom nedostatečně prosperující /oděvy, obuv, potraviny, kovy/. Poměr mezi zastoupením ve výrobě, službách a obchodu se na Starém Městě i v celé Praze shodoval. Z národnostního hlediska lze výraz-

nější převahu cizinců, zvláště německé národnosti, pozorovat mezi ševci, zlatníky a nožíři, dále mezi obchodníky a úředníky.

Při pohledu na strukturu zaměstnání nových měšťanů v obou sledovaných obdobích 1651 - 1660 a 1751 - 1760 je možné konstatovat určité změny, podmíněné celkovým vývojem pražských měst v průběhu jednoho století, které se odrazily ve stavu přijímání měšťanů na Starém Městě. Stejně jako vzrostla populační základna pražských měst od šedesátých let 17. století do šedesátých let 18. století přibližně dvojnásobně, vzrostl více než dvojnásobně i příliv uchazečů o městské právo na Starém Městě. Ve skladbě zaměstnání těchto příchozích nastaly jen mírné změny kvantitativního i kvalitativního rázu. V obou sledovaných obdobích převládala řemeslná výroba, i když v letech 1751 - 1760 se mírně zvedl počet osob, pracujících ve službách, obchodě a úřadech. Pořadí řemeslných odvětví s největším počtem pracovních sil se po stu letech nezměnil, v čele stála odvětví zpracování a výroby oděvů, obuvi /krejčí, ševci/, potravin /sladovníci, pekaři, řezníci/ a kovů, příchozí se orientovali převážně na výrobu pro místní spotřebu. Je pravděpodobné, že méně početná řemesla, zabývající se výrobou luxusního zboží, se bránila pronikání novoměšťanů do svých řad. U všech řemeslných odvětví lze pozorovat zvýšení specifikace /stoupl počet řemesel ze 49 na 59/, s výjimkou textilního, vzhledem k prosazující se manufakturní výrobě lze usuzovat na nezájem o textilní řemesla mezi novoměšťany. Změna, související s vývojem struktury měst, se projevila též ve vyšším počtu osob, pracujících ve službách a úřadech. Celková skladba zaměstnání novoměšťanů v obou sledovaných obdobích odrážela v základních rysech ekonomickou strukturu pražských měst po polovině 17. i v 18. století - výrobní ráz pražských měst se až do poloviny 18. století neměnil. Noví měšťané usilovali o zajištěná, prosperující postavení /potřebná mimo jiné pro splnění podmínek nabývání městského práva/, poměrně rychle dostupná. To jim umožňovalo zapojení do pražské řemeslné výroby, především do

tradičních odvětví, zaměřených na místní spotřebu /oděvy, obuv, potraviny/.

Imigrační vlna nových měšťanů vykazuje tedy shodné tendence především po stránce kvantitativní /počty novoměšťanů, jejich proměnlivost/, ovlivněné faktory ovjektivní povahy - celková hospodářská politická situace, morové epidemie apod. Intenzita přílivu novoměšťanů se měnila podle stoupající nebo klesající konjunktury města. Rozdíly ve vývoji přistěhovalectví jednotlivých pražských měst povahy kvalitativní byly způsobeny specifickým postavením těchto měst v rámci jejich politických, hospodářských a společenských styků. Na Starém Městě, které vždy hrálo vedoucí roli v hospodářském i politickém dění Prahy, se veškeré změny ostře a prudce odrážely na zvýšení či snížení počtu nových měšťanů a jejich skladbě. Nové Město s převládajícím živlem českým a sociálně i majetkově nižšími vrstvami obyvatelstva poskytovalo příležitost většinou českým příchozím z Prahy a blízkého okolí. Malá Strana, vzhledem ke své poloze uzavřenějšího podhradí /podobně i Hradčany v krátkém úseku dochovaných pramenů/ a struktuře obyvatelstva, tvořeného z velké části šlechtou a církví německé i jiných cizích národností, zůstávala stranou bouřlivého vývoje, méně přístupná vnějším vlivům.

Při porovnání počtu novoměšťanů, přijímajících každoročně v Praze městske právo, s celkovou pražskou populací, vyplývá následující zjištění: pohyboval-li se ve sledovaném období přibližný počet obyvatel Prahy mezi 26 000 - 80 000 osobami,^{31/} pak při průměru 96,6 novoměšťanů ročně tvořil roční přírůstek, působený těmito novoměšťany, 0,5 - 2,0 % celkové pražské populace. Tento odhad, i když zobecněný a zaokrouhlený dokazuje, že přistěhovalectví z řad uchazečů o městske právo nemohlo vývoj pražského obyvatelstva v jeho celku výrazněji ovlivnit. Mohlo však do jisté míry působit na pražské měšťanstvo /především národnostně/, a tím na horní společenské vrstvy pražské populace, což by odpovídalo celkovému poněmčování těchto

vrstev od konce 17. století. Naopak vlivy, působící na pražské obyvatelstvo, působily výrazně i na novoměšťany, kteří se v pražských městech usazovali. Od počátku 18. století to byly především hospodářské pohnutky. V řadě výrobních odvětví již nebylo zapotřebí přijímat městske právo, do výroby pronikaly postupně kapitalistické prvky a přírůstek obyvatel se projevoval zejména ve sféře obyvatelstva, které o městske právo nežádalo, neboť k uspokojení jejich životních cílů nebylo zapotřebí měšťanství získat. Z měst a městskeho stavu se tak vytratilo středověké vědomí příslušnosti k politicky i hospodářsky mocné vrstvě měšťanstva a to se odrazilo i v nízkém zájmu o nabytí městskeho práva.

Závěry, vyplývající ze zpracování knih měšťanských práv, platí však jen pro část pražské populace, pramenem podchycené, která se stala součástí pražského měšťanstva nabytím městskeho práva.

Tabulka č. 1: Měšťané přijatí do pražských měst v letech 1618 až 1770 podle předchozího místa pobytu a národnosti

Předchozí místo pobytu	Celkem	Národnosti			
		česká	německá	ostatní	neurč.
Úhrnem	14 335	6 261	7 176	541	357
Praha	3 529	1 886	1 457	83	103
Staré Město	528	306	199	7	16
Nové Město	1 683	1 180	421	18	64
Malá Strana	1 005	228	713	51	13
Hradčany	71	20	44	5	2
postranní práva	142	84	54	2	2
okolí Prahy	100	68	26	-	6
Čechy	8 803	5 214	3 270	96	223
Čechy střední /bez Prahy/	1 635	1 310	286	1	38
Čechy severní	926	260	643	7	16
Čechy západní	926	415	487	3	21
Čechy jižní	846	636	183	2	25
Čechy východní	941	707	214	-	20
Morava	432	213	199	-	20
Morava jižní	308	148	145	-	15
Morava severní	124	65	54	-	5
Slezsko	291	70	221	-	-
Kladsko	36	5	31	-	-
Lužice	68	4	64	-	-
Lužice horní	61	3	58	-	-
Lužice dolní	7	1	6	-	-
Rakousko	685	2	677	5	1
Německo	1 308	-	1 306	2	-
Německo severní	545	-	544	1	-
Německo jižní	763	-	762	1	-
Maďarsko	47	3	29	12	3
Itálie	140	2	20	118	-
Francie	35	-	1	34	-
Holandsko, Belgie	28	-	6	22	-
Anglie	4	-	-	4	-
Ostatní země	133	3	28	102	-
Neurčeno	906	298	529	33	46
Neuveđeno	1 419	447	795	108	69

Tabulka č. 2: Měšťané, přijatí na Staré Město v letech 1618 - 1770

Předchozí místo pobytu	Celkem	Národnosti			
		česká	německá	ostatní	neurč.
Úhrnem	5 339	2 090	2 954	265	30
Praha	627	339	267	19	2
Staré Město	162	102	59	-	1
Nové Město	247	170	72	4	1
Malá Strana	149	34	101	14	-
Hradčany	21	8	13	-	-
postranní práva	34	16	17	1	-
okolí Prahy	14	9	5	-	-
Čechy	2 732	1 605	1 094	26	7
Čechy střední /bez Prahy/	600	464	135	1	-
Čechy severní	408	120	285	2	1
Čechy západní	371	150	216	3	2
Čechy jižní	358	257	99	1	1
Čechy východní	368	275	92	-	1
Morava	196	93	101	-	2
Morava jižní	135	61	73	-	1
Morava severní	61	32	28	-	1
Slezsko	177	47	130	-	-
Kladsko	21	4	17	-	-
Lužice	35	3	32	-	-
Lužice horní	32	3	29	-	-
Lužice dolní	3	-	3	-	-
Rakousko	367	1	361	5	-
Německo	634	-	634	-	-
Německo severní	245	-	245	-	-
Německo jižní	389	-	389	-	-
Maďarsko	12	2	10	-	-
Itálie	92	2	12	78	-
Francie	20	-	-	20	-
Holandsko, Belgie	8	-	-	8	-
Anglie	2	-	-	2	-
Ostatní země	60	1	9	50	-
Neurčeno	323	92	214	9	8
Neuveđeno	660	240	340	67	13

Tabulka č. 3: Měšťané, přijatí na Nové Město v letech
1618 - 1770

Předchozí místo pobytu	Národnosti				
	Celkem	česká	německá	ostatní	neurč.
Úhrnem	5 807	3 556	1 905	91	255
Praha	1 937	1 321	511	19	86
Staré Město	286	182	86	4	14
Nové Město	1 376	980	320	13	63
Malá Strana	119	42	75	1	1
Hradčany	14	9	3	1	1
postranní práva	71	55	14	-	2
okolí Prahy	71	53	13	-	5
Čechy	4 416	3 132	1 073	23	188
Čechy střední /bez Prahy/	901	762	103	-	36
Čechy severní	315	108	191	4	12
Čechy západní	365	233	116	-	16
Čechy jižní	424	339	65	-	20
Čechy východní	474	369	87	-	18
Morava	187	106	64	-	17
Morava jižní	140	80	47	-	13
Morava severní	47	26	17	-	4
Slezsko	57	14	43	-	-
Kladsko	9	1	8	-	-
Lužice	15	1	14	-	-
Lužice horní	12	-	12	-	-
Lužice dolní	3	1	2	-	-
Rakousko	135	-	135	-	-
Německo	247	-	247	-	-
Německo severní	119	-	119	-	-
Německo jižní	128	-	128	-	-
Maďarsko	20	1	6	10	3
Itálie	13	-	-	13	-
Francie	5	-	-	5	-
Holandsko, Belgie	6	-	-	6	-
Anglie	-	-	-	-	-
Ostatní země	28	-	-	28	-
Neurčeno	353	171	167	-	15
Neuveдено	316	130	148	6	32

Tabulka č. 4: Měšťané, přijatí na Malou Stranu v letech
1618 - 1770

Předchozí místo pobytu	Národnost				
	Celkem	česká	německá	ostatní	neurč.
Úhrnem	3 054	589	2 230	166	69
Praha	942	217	669	42	14
Staré Město	79	22	53	3	1
Nové Město	56	26	29	1	-
Malá Strana	727	149	530	36	12
Hradčany	32	3	27	2	-
postranní práva	35	13	22	-	-
okolí Prahy	13	4	8	-	1
Čechy	1 605	457	1 080	44	24
Čechy střední /bez Prahy/	132	82	48	-	2
Čechy severní	197	31	162	1	3
Čechy západní	182	30	151	-	1
Čechy jižní	58	36	18	1	3
Čechy východní	94	61	32	-	1
Morava	46	14	32	-	-
Morava jižní	30	7	23	-	-
Morava severní	16	7	9	-	-
Slezsko	51	7	44	-	-
Kladsko	6	-	6	-	-
Lužice	17	-	17	-	-
Lužice horní	16	-	16	-	-
Lužice dolní	1	-	1	-	-
Rakousko	176	1	174	-	1
Německo	411	-	409	2	-
Německo severní	171	-	170	1	-
Německo jižní	240	-	239	1	-
Maďarsko	13	-	12	1	-
Itálie	31	-	8	23	-
Francie	9	-	1	8	-
Holandsko, Belgie	13	-	6	7	-
Anglie	2	-	-	2	-
Ostatní země	44	2	19	23	-
Neurčeno	225	34	145	23	23
Neuveдено	405	74	277	33	21

Tabulka č. 5: Měšťané, přijatí na Hradčany v letech
1618 - 1671

Předchozí místo pobytu	Celkem	Národnost			
		česká	německá	ostatní	neurč.
Úhrnem	135	26	87	14	8
Praha	23	9	10	3	1
Staré Město	1	-	1	-	-
Nové Město	4	4	-	-	-
Malá Strana	10	3	7	-	-
Hradčany	4	-	1	2	1
postranní práva	2	-	1	1	-
okolí Prahy	2	2	-	-	-
Čechy	50	20	23	3	4
Čechy střední /bez Prahy/	2	2	-	-	-
Čechy severní	6	1	5	-	-
Čechy západní	8	2	4	-	2
Čechy jižní	6	4	1	-	1
Čechy východní	5	2	3	-	-
Morava	3	-	2	-	1
Morava jižní	3	-	2	-	1
Morava severní	-	-	-	-	-
Slezsko	6	2	4	-	-
Kladsko	-	-	-	-	-
Lužice	1	-	1	-	-
Lužice horní	1	-	1	-	-
Lužice dolní	-	-	-	-	-
Rakousko	7	-	7	-	-
Německo	16	-	16	-	-
Německo severní	10	-	10	-	-
Německo jižní	6	-	6	-	-
Maďarsko	2	-	1	1	-
Itálie	4	-	-	4	-
Francie	1	-	-	1	-
Holandsko, Belgie	1	-	-	1	-
Anglie	-	-	-	-	-
Ostatní země	1	-	-	1	-
Neurčeno	5	1	3	1	-
Neuvedeno	38	3	30	2	3

Tabulka č. 6: Nově přijatí měšťané do měst pražských v letech
1618 - 1770

Průměr let	Staré Město	Nové Město	Malá Strana	Hradčany	Praha	Praha bez Hradčan
1618-1620	41,7	34,7	34,7	6,0	117,1	111,1
1621-1630	38,7	32,7	17,4	3,3	92,1	88,8
1631-1640	36,7	25,3	14,3	1,6	77,9	76,3
1641-1650	24,0	22,1	15,9	0,2	62,2	62,0
1651-1660	26,0	25,9	20,5	2,5	74,9	72,4
1661-1670	24,6	27,5	25,0	3,8	80,9	77,1
1671-1680	19,8	31,6	20,8			72,2
1681-1690	43,7	34,2	23,8			101,7
1691-1700	38,9	27,9	22,2			88,7
1701-1710	40,5	38,0	22,0			100,5
1711-1720	46,7	55,2	30,1			132,0
1721-1730	47,7	47,2	28,8			123,7
1731-1740	48,8	45,6	23,9			111,3
1741-1750	34,2	41,8	24,0			100,0
1751-1760	48,4	61,5	22,4			132,3
1761-1770	9,8	53,9	29,4			93,1

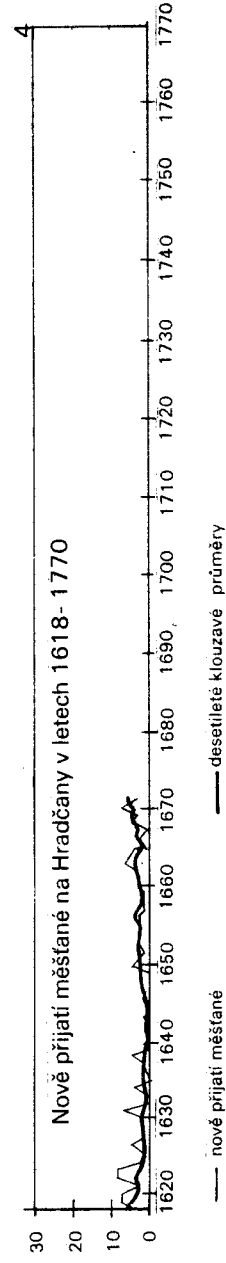
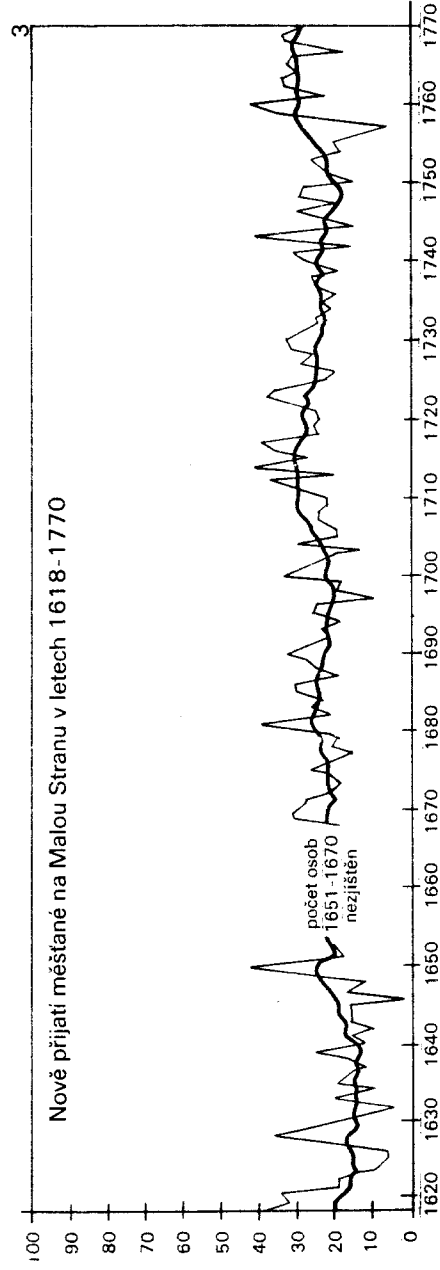
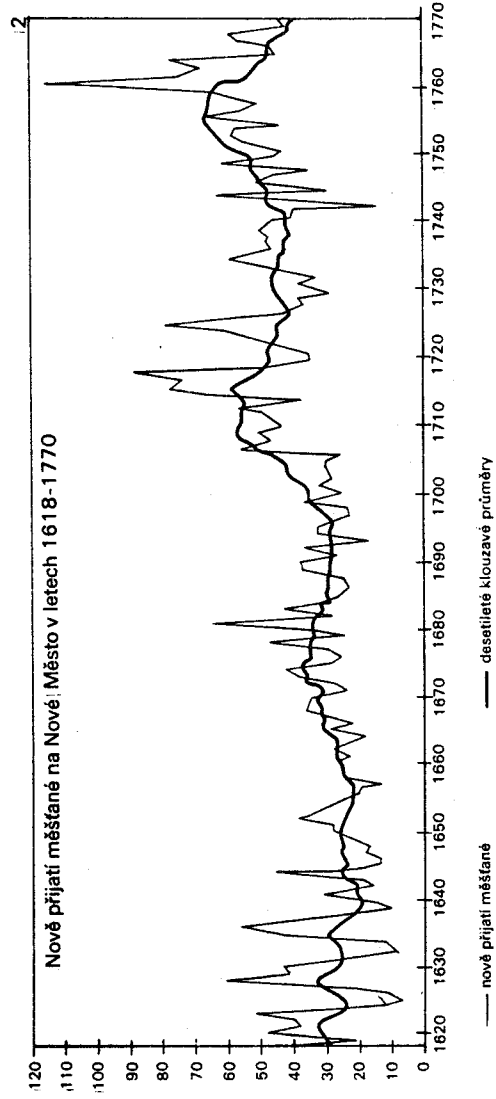
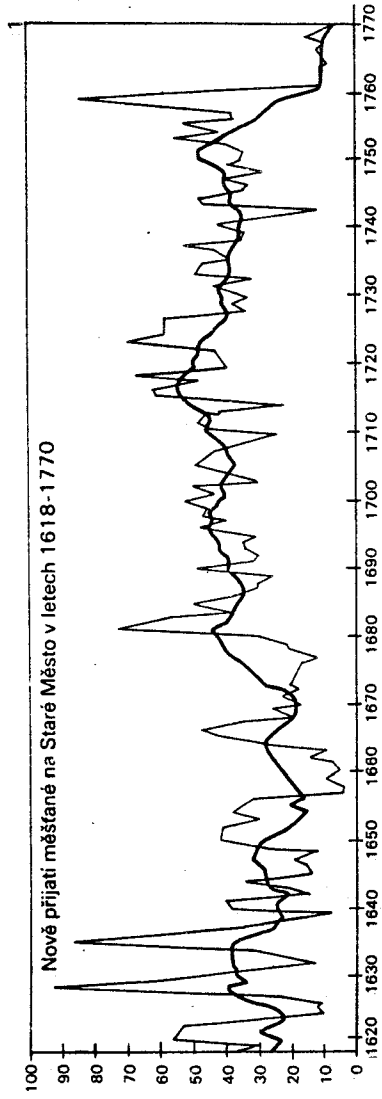

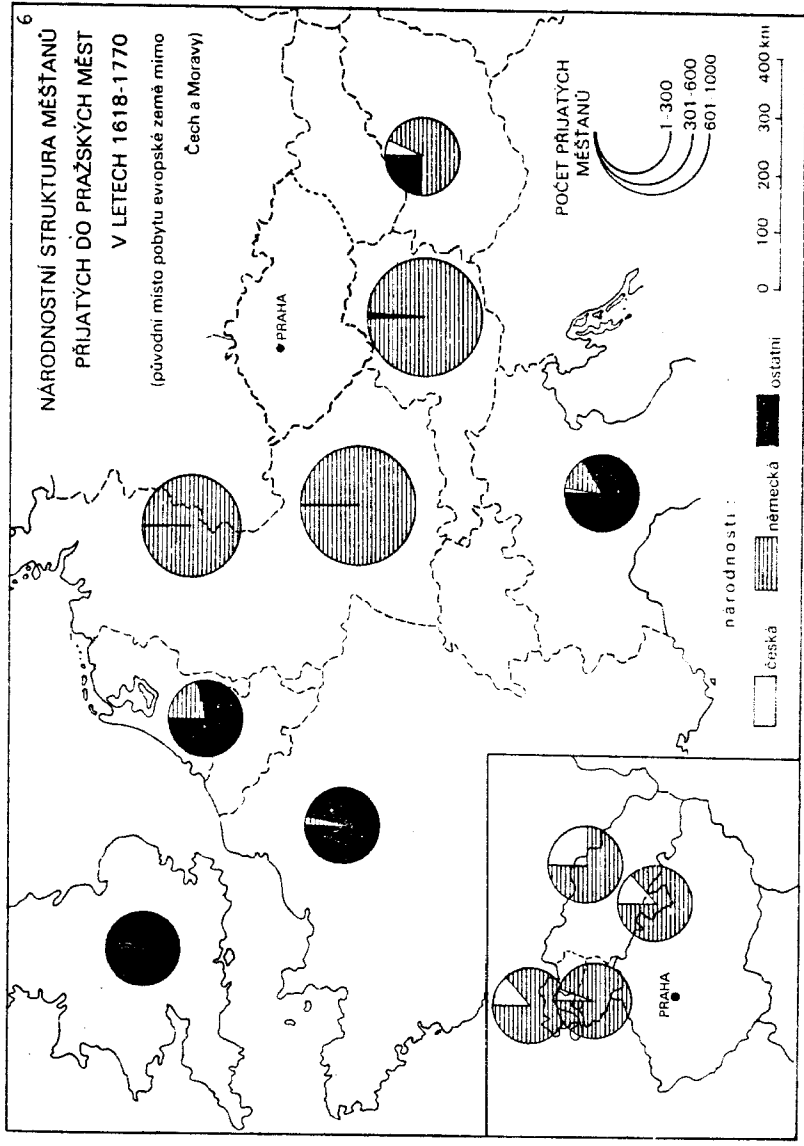
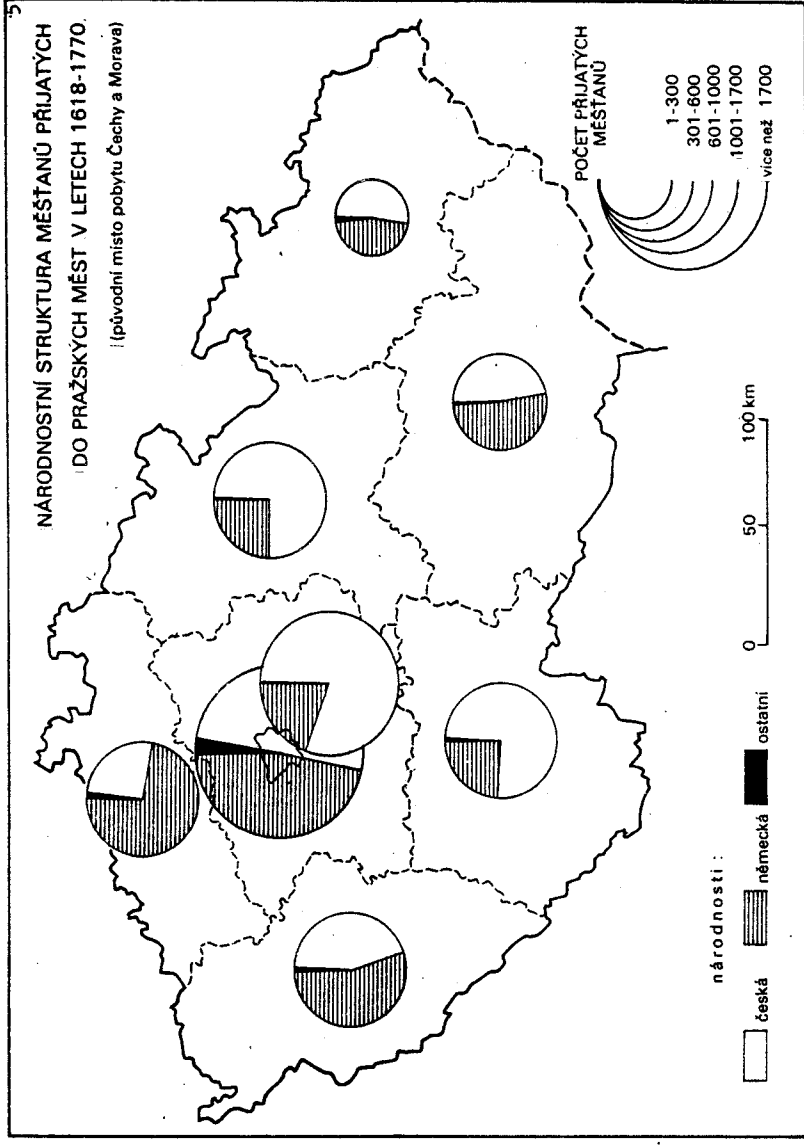
Tabulka č. 7: Zaměstnání nových měšťanů na Starém Městě
pražském v letech 1651 - 1660

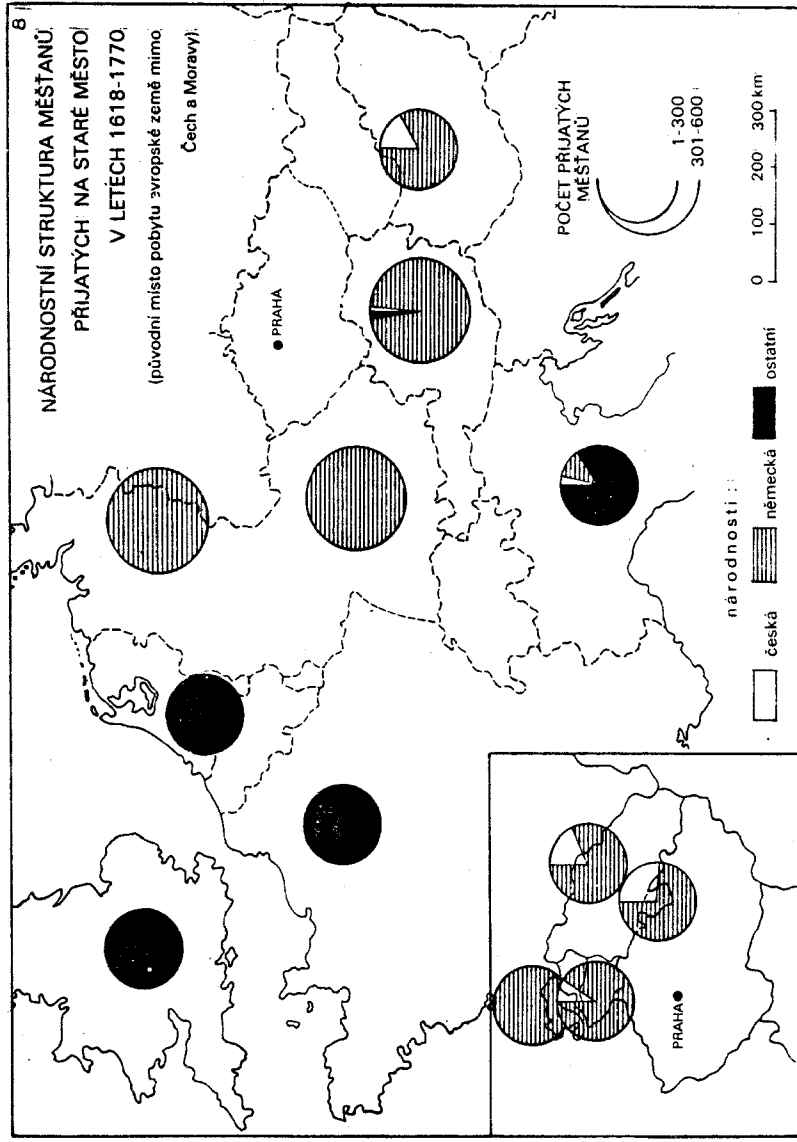
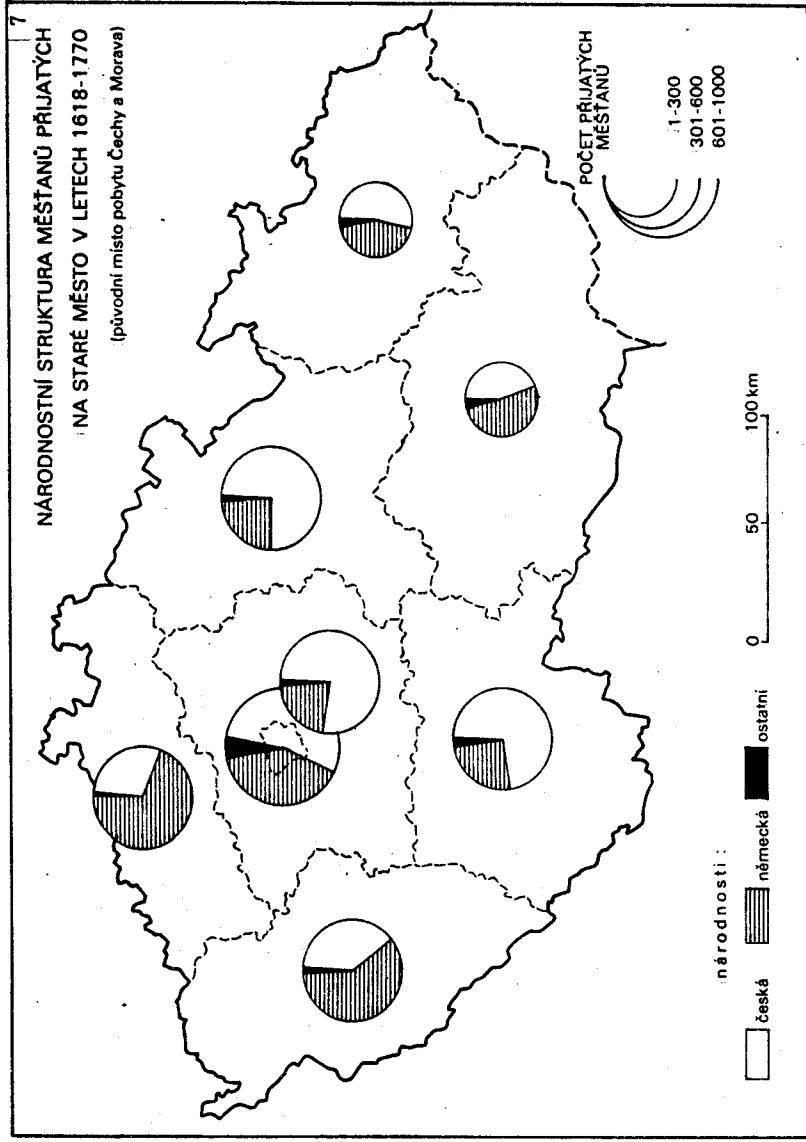
Zaměstnání	Počet		Pořadí podle počtu osob	Národnost novoměšťanů		
	odvětví	osob		česká	německá	jiná
ŘEMESLA celkem	49	134	x	75	56	3
v tom:						
kovy	13	18	3	7	11	-
textil	4	7	7	3	4	-
kůže	3	5	8	3	2	-
dřevo a kosti	7	15	4	3	12	-
potraviny	5	27	2	23	4	-
oděvy, obuv	5	41	1	24	17	-
stavby, zeminy	5	10	5	5	3	2
drob. spotřeb. zboží	1	2	9	-	2	-
papír, tisk	-	-	-	-	-	-
hudební nástr.	1	1	10	1	-	-
různé	5	8	8	6	1	1
SLUŽBY	5	10	x	1	9	-
OBCHOD	nesp.	23	7	7	12	4
RŮZNÉ	x	28	x	15	10	3
v tom:						
úřady	23	.	x	.	.	.
ostatní	5	.	x	.	.	.
ÚHRNEM	x	195	x	98	87	10

Tabulka č. 8: Zaměstnání nových měšťanů na Starém Městě
pražském v letech 1751 - 1760

Zaměstnání	Počet		Pořadí podle počtu osob	Národnost novoměšťanů		
	odvětví	osob		česká	německá	jiná
ŘEMESLA celkem	59	286	x	121	161	4
v tom:						
kovy	15	44	3	9	33	2
textil	2	9	8	-	9	-
kůže	5	11	6	5	6	-
dřevo a kosti	7	16	5	5	11	-
potraviny	7	65	2	50	14	1
oděvy, obuv	8	106	1	34	72	-
stavby, zeminy	6	18	4	13	5	-
drob. spotřeb. zboží	4	10	7	2	8	-
papír, tisk	1	1	10	-	1	-
hudební nástr.	1	1	11	1	-	-
různé	3	5	9	2	2	1
SLUŽBY	11	68	x	34	32	2
OBCHOD	nesp.	62	x	14	43	5
DOPRAVA	2	2	x	1	1	-
RŮZNÉ		42	x	19	21	2
v tom:						
úřady	34	.	x	.	.	.
ostatní	8	.	x	.	.	.
ÚHRNEM	x	460	x	189	258	13

P o z n á m k y

- 1/ Viz seznam pramenů. Pro období mimo léta 1618-1770 viz Hlavsa V. a kol., Archiv hl. města Prahy, Průvodce po fondech a sbírkách, Praha 1955, s. 39
- 2/ AMP, rukopis sig. 550-552
- 3/ SÚA, Maltézský archiv, rukopis 1610-1846, sig. 489
- 4/ SÚA, Strahovský archiv, rukopis sig. 120 - zápisky o přijímání měšťanů jen z období 23.6.1664 - 12.6.1685
- 5/ Havránek, J. - Petráň, J., Základy statistické metody pro historiky, Praha 1963, s. 4-8
- 6/ K tomuto tématu viz Mezník J., Noví olomoučtí měšťané v 15. století, ČMM 77, 1958, s. 324
- 7/ Bücher K., Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert, Tübingen 1886
- 8/ Německou literaturu s tematikou městského přistěhovalectví shrnuje Keyser E., Bevölkerungsgeschichte Deutschlands, 3. vydání, Leipzig 1943, s. 304-308
- 9/ Podrobně Marek J., O studiu městského přistěhovalectví, SMM 79, 1960, s. 86-87
- 10/ Teige J., Seznamy měšťanů pražských, I. Staré Město, Almanach královského hlavního města Prahy 4, 1901, s. 215-233, 5, 1902, s. 24-64, 6, 1903, s. 103-166, 7, 1904, s. 115 až 176, 8, 1905, s. 107-157
- 11/ Winter, Z., Řemesla dle národnosti v Starém Městě pražském, ČČM 75, 1901, s. 401-450. Týž, Pražští měšťané čeští a němečtí v 14. věku, Osvěta 32, 1902, s. 957-966, 1062-1071
- 12/ Týž, Dějiny řemesel a obchodu v 14. a 15. století, Praha 1906
- 13/ Klik, J., Národnostní poměry v Čechách od válek husitských do bitvy bělohorské, ČČM 27, 1921, s. 8-62, 289-352, 28, 1922, s. 31-73
- 14/ Mayer Th., Zur Geschichte der nationalen Verhältnisse in Prag, Aus sozial und Wirtschaftsgeschichte, Gedächtnisschrift für Georg von Bellow, Stuttgart 1928, s. 254-278
- 15/ Líva V., Seznamy pražských novoměšťanů za léta 1618-1653, Časopis rodopisné společnosti Československé v Praze, 7, 1935, s. 8-35, 8, 1936, s. 121-158
- 16/ Týž, Kolik obyvatelů měla Praha před třicetiletou válkou a po ní, ČČH 42, 1936, s. 332-347. Týž, Národnostní poměry v Praze za třicetileté války, ČČH 43, 1937, s. 301-322, 487-519
- 17/ Hanisch W., Die Prager Neubürger im Dreissigjährigen Krieg, Volkzugehörigkeit, Herkunft, Beruf, ZGS 6, 1943, s. 155 až 173
- 18/ Janáček J., Dějiny obchodu v předbělohorské Praze, Praha 1955
- 19/ Mezník J., Noví olomoučtí měšťané v 15. století, ČMM 77, 1958, s. 324-353
- 20/ Marek J., c.d. s. 86-111
- 21/ Míka A., Národnostní poměry v českých zemích před třicetiletou válkou, ČsČH 20, 1972, s. 207-233
- 22/ Marečková M., Řemeslná výroba Bardějova a Prešova v 1. pol. 17. století, ČsČH 24, 1976, s. 91-120. Táž, Národnostná struktura bardejovských a prešovských remeslníků v prvej polovici 17. storočia, Historica Carpatica 15, 1984, s. 143-149
- 23/ Spáčil V., Matriky olomouckých měšťanů od roku 1668 do roku 1915, Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1975, Olomouc 1976, s. 79-84 za rok 1976, Olomouc 1977, s. 79-88 za rok 1977, Olomouc 1978, s. 129-132

za rok 1978, Olomouc 1979, s. 133-140

za rok 1979, Olomouc 1980, s. 116-119

- 24/ Hofmann F., K oblastem českých práv městských, Studie o rukopisech 14, 1975, s. 27-60
- 25/ Souhrnně Teige J., c.d. 4, 1901, s. 215-233
- 26/ Podrobně Čelakovský J., O středověkém zřízení radním ve městech pražských, Sborník příspěvků k dějinám hl.m.Prahy I, 1920, s. 257
- 27/ Jireček H., Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království českého, 1627, Praha 1888
- 28/ Svobodová-Ladová M., Zvláštní místní práva v Praze, PSH 8, 1973, s. 155
- 29/ Pro Hradčany prameny zachovány jen z období 1618-1671
- 30/ Rozdělení dle Mezník J., c.d. s. 351
- 31/ Pražskou populaci nelze ve sledovaném období určit zcela přesně, neboť dochovaná základna neposkytuje pro danou problematiku vyčerpávající podklady. Odhad je proveden dle následujících autorů:
- Boháč A., Hlavní město Praha. Studie statistická, Československý statistický věstník 3, 1922, s. 353-480:
r. 1653 - 35 000 osob, r. 1703 - 31 346 osob, r. 1771 - 80 751 osob
- Davídek V., Statistické příspěvky o demografii české země v 18.století a do pol. 19.století, Demografie 9, 1967, s. 142-154, 250-260: poč. 18.stol. - 38 000 osob, r. 1750 - 50 000 osob
- Dějiny Prahy, Praha 1964: r. 1684 - 26 000 osob, r. 1703 - 39 495 osob, r. 1771 - 77 567 osob /bez židů/
- Gabriel F., Lidnatost Čech na poč. 18.stol., Demografie 9, 1967, s. 241-249, 343-348: r. 1703 - 30 350 osob /40 431 s židy a dětmi/, r. 1748 - 46 120 osob, r. 1764-68 - 54 205 osob

Líva V., Kolik obyvatelů měla Praha před třicetiletou válkou a po ní, ČČH 42, 1936, s. 332-347: r. 1653 - 26 451 osob /s židy/

Mendl B., Vývoj populace pražské od válek husitských, Česká revue 10, 1916-17, s. 208-214, 266-278: r. 1703 - 31 346 osob /bez dětí/, r. 1771 - 80 751 osob, r. 1780 - 70 214 osob

Pavlíková M., Josefínská Praha, PSH 1967-68, s. 85-112: r. 1703 - 40 000 osob, r. 1771 - 80 751 osob

Pelikánová-Nová Z., Demografický vývoj Prahy v 18. a v 1. třetině 19.století, HD 2, 1968, s. 28-44: r. 1653 - 26 451 osob, r. 1703 - 39 495 osob, r. 1754 - 59 000 osob /s židy/, r. 1764-68 - 54 629 osob /bez židů/, r. 1771 - 77 577 osob /z židy/, r. 1780 - 70 214 osob

P r a m e n y

Knihy měšťanských práv:

Staré Město 1600-1789, AMP sig. 536-543

Nové Město 1612-1775, AMP sig. 559-564

Malá Strana 1668-1771, AMP sig. 569-571

Hradčany 1565-1671, AMP sig. 573

Pamětní kniha Pohořeleckého práva, Liber rerum memorabilium, SÚA, Strahovský archiv, sig. 120

Seznamy obyvatel 1621-1737, SÚA, APA, sig. D 136/4,5

Soupis domů na Novém Městě pražském r. 1770, AMP sig. 7933

Čelakovský J., Sbíрка pramenů práva městského království českého I, Privilegia měst pražských, Praha 1886

Jireček J., P.K.Koldín, Práva městská království českého a markrabství moravského, Praha 1876

Jireček J. a H., Brikcí z Licka, Práva městská, Praha 1880

Líva V., Berní rula 3, Pražská města, Praha 1949

Šebesta E., Popis obyvatelstva hlavního města Prahy z roku 1770, I., Staré Město, Praha 1933

Р е з ю м е

Е. Семотанова, Книги бургерского права - важный источник предстатистического периода /очерк по иммиграции в пражские города в 1618 - 1770 гг./

Исследование городской иммиграции затрагивает ряд вопросов национальной и социальной структуры городского населения. Источниками по иммиграции бургеров в пражские города являются книги городского права, находящиеся в Архиве столицы Праги. В них содержатся юридические записи о присуждении бургерства пришельцам и их почти непрерывный ряд включает период 1618-1770 гг. несмотря на то, что дошедшие до нас упомянутые книги возникали в течение нескольких веков. Книги городских прав можно, учитывая их массовость и единую структуру данных, обрабатывать методом исторической статистики с использованием полученных данных для исследований вопросов исторической демографии на национальном уровне /фамилия и происхождение нового бургера/, на уровне народонаселения /численность прибывших в зависимости от времени прибытия/ и производственной структуры /профессия/.

Условиями присуждения бургерства и новыми бургерами в пражских и других чешских или европейских городах занимались уже многочисленные авторы, выводы которых однако необходимо в некоторых случаях подвергнуть критике с точки зрения марксистской историографии.

Из анализа данных о новых бургерах пражских городов в 1618-1770 гг. вытекает, что на количественное развитие городской иммиграции оказывали влияние длительное время действующие факторы /прежде всего экономическая ситуация городов/, прерываемые кратковременными, например, стихийными бедствиями, важными политическими событиями и т.д. Интенсивность прилива новых бургеров менялась по возрастающей или понижающейся привлекательности Праги с учетом специфиче-

ческого положения отдельных пражских городов. Старый Город всегда находился на переднем плане политической и экономической жизни Праги и все изменения ярко отражались в численности новых бургеров, среди которых преобладающей частью стала немецкая национальность. Новый Город с преобладанием чехов и имущественно более низкими слоями населения представлял возможности в большинстве случаев чешским пришельцам из близких окрестностей Праги. Малая Страна, учитывая замкнутость в результате своего расположения под градом и национально смешанное население, оставалась, - подобно Градчанам, которым, не имея достаточное количество дошедших до нас сведений, не следует придавать особое значение -, менее доступной внешнему влиянию.

В заключение следует отметить, что полученные на основе приведенных источников сведения действительны лишь для относительно небольшой части пражского населения, получившего в пражских городах бургерство.

E. Semotanová. Books of civic rights - a significant source of the prestatistical period /contribution for the study of immigration in the Prague towns in 1618-1770/

The study of the town immigration deals with the solution of a number of problems of the national and social structure of urban population. The sources for the immigration of citizens into the Prague towns are represented by books of civic rights deposited at the Archives of the Capital Prague. They contain written records of the legal act of granting the privilege of the city to immigrants. Their almost continuous row includes the period of 1618 - 1770, although mentioned books have been conserved from several centuries. The books of civic rights may be studied, with regard to the uniform structure of data, by means of the method of historical statistics and then use the gained data for contemplating the problems of the historical demography in levels of nationality /name and origin of the new citizen/, population /number of newcomers with regard to the time of arrival/ and production structure /employment/.

A number of authors dealt already with the conditions of granting the privilege of the city and with the new citizens in Prague or other Czech or European towns. Their conclusions must be, however, subjected to criticism in some cases from the point of view of the Marxist historiography.

One may conclude from the analysis of the data on new citizens of Prague towns in the period 1618 - 1770 that long-lasting influences were effective on the quantitative development of the citizen immigration /first of all the economical situation of towns/ which were interrupted by shortlasting events, like natural disasters, significant political events etc. The intensity of the inflow of newcomers changed due to the increasing or decreasing attraction of Prague with res-

pect to the specific status of individual Prague towns. The Old Town /Staré Město/ was always in the foreground of the political and economical life of Prague and all changes reflected themselves strongly on the number of new citizens, among whom often prevailed the German nationality. The New Town /Nové Město/ with the prevailing Czech element and property lower groups of the population was giving opportunity mostly to Czech incomers from the vicinity of Prague. The Small Side /Malá Strana/ remained less open to outer influence due to its situation of a closed extramural settlement and due to the mixed population from the nationality point of view. This concerns also the Hradshin /Hradčany/. One may not assign therefore a greater importance to these localities as only a negligible amount of data has been preserved.

It is necessary at the point of conclusion to state that the gained knowledge based on the mentioned sources is valid only for that relatively small part of the Prague population that was obtaining the civic right in the Prague towns.

Gustav H o f m a n n

POPULAČNÍ POMĚRY NA PANSTVÍ KYNŽVART ROKU 1652 a 1690

Studium populačního vývoje v předstatistickém období je vázáno, kromě matrik, vesměs na průzkum pramenů, které jsou náhodně dochovány i v archivech velkostatků. Jenom na jejich podkladě bude možno naše dosavadní znalosti zpřesňovat a doplňovat. V této stati podávám rozbor dvou důležitých pramenů, a to soupisu obyvatel podle víry z roku 1652 a soupisu poddaných z roku 1690, dokumentujících velmi názorně populační poměry na panství Kynžvart v druhé polovině 17. století.

Oba soupisy se dochovaly ve fondu Velkostatek Lázně Kynžvart pod inv. čísly 382 a 383 /fond je uložen ve Státním oblastním archivu v Plzni - pobočka Klatovy/. Soupisy jsou součástí silnějšiho fasciklu /č. F 2/, který obsahuje kromě nich pro druhou polovinu 17. století ještě následující prameny: soupisy poddaných pro Dolní Žandov z let 1667, 1678 - 1679 a 1685, Velkou Hleďsebi, Tři Sekery a Kynžvart z roku 1680 a Brtnou pro rok 1685. Dále zde jsou ještě poznámky k sestavení soupisů poddaných pro léta 1667, 1669, 1674, 1675, 1677, 1678, 1680 a 1689 a posléze soupis pořizovaný u příležitosti vybírání daně z hlavy pro Starou Vodu z roku 1690. Dále je ve fasciklu uložen konskripční materiál z 18. století, pořizovaný však již jenom pro vojenské účely.

Panství Kynžvart náleželo roku 1615 Kryštofovi Jindřichovi ze Zedwitzu a k tomuto roku se na něm uvádí 280 lidí, tj. osedlých rodin. Po Kryštofově smrti bylo panství roku 1621 zkonfiskováno a roku 1622 postoupeno bratřím z Metternichu. K panství byly přiděleny ještě vsi Tři Sekery a Hleďsebe oddělené ze statků, které byly zabaveny Janovi Bartolomějovi ze Schirndingu.

Berní rula z roku 1654 uvádí na panství 276 lidí, tj. osedlých. Ke kynžvartskému panství náležel roku 1615 a ještě roku 1652 statek Úbočí, tj. vsi Úbočí a Podlesí s 24 osedlými, který se však již v berní rule uvádí jako samostatný statek v držení Lotara Metternicha.

Panství Kynžvart, náležející roku 1654 bratřím Ferdinandovi Kazimírovi a Filipovi Emerichovi z Metternichu, zůstalo v druhé polovině 17. století bez územní změny a náležely k němu městečko Kynžvart a vsi Dolní Žandov, Stará Voda, Vysoká, Horní Žandov, Nové Mohelno, Brtná, Velká Hleďsebe, Malá Hleďsebe a Tři Sekery u Kynžvartu. Třicetiletou válkou panství postiženo nebylo. Horská poloha panství daleko od komunikačních spojů panství od pohromy uchránila. Stav majetku podle údajů berní ruly pro panství Kynžvart zachycuje tab. č. 1.

Tabulka č. 1 - Stav majetku na panství Kynžvart v roce 1650

Stav majetku	Rolníci	Chalupníci	Zahradníci	Celkem
efektive	105	93	68	266
pohořalí	1	1	-	2
pustí	2	-	1	3
nově osedlí 1653	-	1	4	5
celkem	108	95	73	276
v %	39,13	34,42	26,45	100

Roku 1615 mělo panství Kynžvart bez statku Úbočí 256 osedlých. Po roce 1652, kdy byly připojeny zmíněné již dvě vsi s 26 osedlými, jich mělo být 282, ale ve skutečnosti jich bylo o šest méně. Tento rozdíl nedovedli vysvětlit ani současníci, kteří berní rulu sepisovali. Pro nás postačí zjištění, že rozloha panství se - vzdor územním změnám - podstatněji mezi léty 1615 a 1690 nezměnila.

Za zmínku stojí ještě vyjádření vizitačních komisařů, kteří zjistili, že poddaní na panství jsou nuzní, mají špatná a neúrodná pole, ležící většinou v mokřinách a že mají málo dobytka.

Počet obyvatel

Počet obyvatel, počet domů a průměr obyvatel na jeden dům vystihuje nejnázorněji následující přehled /srv. tab. č.5/.

K výsledkům tohoto rozboru třeba ještě podotknout, že Nové Mohelno je v berní rule uvedeno jako samostatná obec, v soupise podle víry z roku 1652 bylo zřejmě zahrnuto u Vysoké, která vykazuje nepatrný vzestup obyvatel. Do roku 1690 přibyla nová osada Háj.

Přehled k roku 1652 možno ještě doplnit o další 53 osoby, z nichž 29 bylo zapsáno u zámku a dvora v Kynžvartu, zbývající 24 byly u dvorů a ovčína, takže roku 1652 žili na panství Kynžvart celkem 1952 obyvatelé /tj. 15,36 obyv./km²/.

Zatímco počet obyvatel na jeden dům byl roku 1690 dosti vyrovnaný, zjišťujeme k roku 1652 několik pozoruhodných výjimek. V tomto roce byl například v Úbočí v jednom domě pouze jeden obyvatel /pastýř/, v domě chalupníka a měšťana Lorenze v Kynžvartu nalézáme 13 osob. V domě šindeláře Jiřího Tregera ve Třech Sekerách žilo celkem 15 osob, a sice desetičlenná rodina majitelova s osmi dětmi a kromě toho rodina Jana Wilnera se třemi dětmi. Ve Velké Hleďsebě žilo v domě rychtáře L.Turby celkem 13 osob, u mlynáře Pintery, který byl sám bezdětný, dokonce 20 osob a sice děvečka, čeledín, podruh s man-

želkou a čtyřmi dětmi, další podružská rodina s jedním dítětem a bezdětná podružská rodina a konečně šindelář s manželkou a dvěma dětmi a jedna vdova.

Zatímco v soupise podle víry z roku 1652 je zachyceno pouze přítomné obyvatelstvo, soupis poddaných z roku 1690 uvádí všechny osoby k panství náležející, tj. i osoby nepřítomné. Z podrobného rozboru vyplývá, že celkem 85 osob /tj. 3,48 %/ bylo mimo panství, z čehož 28 osob bylo na vojně, 10 na vandru, 47 bylo nepřítomno z různých jiných příčin /z toho tři hoši studovali v Chebu/.

Soupis poddaných z roku 1690 můžeme pro Starou Vodu zkontrolovat údaji, obsaženými ve zmíněném již seznamu poddaných, pořízeném v tomto roce pro potřeby vybírání daně z hlavy. Podle tohoto seznamu bylo ve vsi 45 osedlých se 45 manželkami a 157 dětmi, v podruží žilo 9 podruhů, 23 podruhyně a 32 děti, čeledínů bylo 5, děveček 13, ostatní osoby 3. Daňový soupis zaznamenal celkem 332 osoby. Podle soupisu poddaných měly být ve vsi 354 osoby, tj. o 32 osoby více /tj. 9,04 %/. Soupis ovšem uvádí 31 osobu nepřítomnou, takže celkový počet přítomných osob souhlasí takřka přesně s berním soupisem. Proti osobám nepřítomným na celém panství je tento podíl značný, takřka trojnásobný. Možno ho vysvětlit tím, že řada osob ze Staré Vody sloužila mimo vesnici, ale v obvodu panství. Při podrobnějším rozboru osob ve vsi nepřítomných zjišťujeme, že pouze 9 osob, tj. 2,54 % z počtu osob zjištěných v soupise poddaných, bylo mimo panství. Tento údaj tedy poněkud zjištěnou diferencí vyrovnává, byť ji zcela nevysvětluje. Vysvětlení podám ještě níže, při dalším rozboru populační struktury kynžvartského panství.

V závěru ještě porovnáme souhrnné údaje vzestupu počtu obyvatel od roku 1652 /bez Úbočí a Podlesí a obyvatel zámku a panských dvorů/ do roku 1690 /srv. tab. č. 2/.

Tabulka č. 2 - Přírůstek obyvatel a domů v letech 1652 až 1690

Ukazatel	Stav v roce		Přírůstek 1652 - 1690	
	1652	1690	absol.	v %
Domy	285	365	80	28,07
Obyvatelé	1743	2437	694	39,82
Počet obyvatel na 1 dům	5,97	6,68	0,71	11,89

Z přehledu vidíme, že výstavba domů nebyla v souladu s růstem populace, i když vezmeme v úvahu, že soupis z roku 1652 zachytil jenom obyvatelstvo přítomné, takže údaje pro tento rok by bylo nutno poněkud zvýšit. Naproti tomu je si třeba uvědomit, že vzrůst počtu obyvatel na panství byl ze značné části způsoben posílením starších populačních ročníků, které, jak uvidíme ještě dále, byly roku 1652 velice slabé. Jednalo se zejména o výměnkáře, vdovy apod., tedy osoby zůstávající vesměs v podruží. To vedlo pochopitelně ke zvýšenému počtu obyvatel na jeden dům a tak vznikla bezpochyby i uvedená disproporce.

Sám vzestup domů i počtu obyvatel na panství, které nebylo válkou poškozeno a vylidněno, je skutečně pozoruhodný.

Věková struktura obyvatelstva

Věková skladba populace na panství Kynžvart podle jednotek věku je obsažena v tabulce č. 6 /srv. též obr. 1 a 2/. Z ní byl pak pro snazší posouzení změn ve věkové struktuře sestaven sumář uvedený v tabulce č. 3 /obr. č. 3/.

Tabulka č. 3 - Struktura obyvatelstva podle věku a pohlaví

Věková skupina	Absolutní počty			Na 1000 mužů připadlo žen	Složení v %		
	muži	ženy	celkem		muži	ženy	celkem
1 6 5 2							
0 - 9	291	309	600	1062	32,41	30,84	31,57
10-14	96	110	206	1146	10,69	10,98	10,84
15-19	70	103	173	1471	7,80	10,28	9,11
20-29	119	190	309	1597	13,25	18,96	16,26
30-39	142	154	296	1085	15,81	15,37	15,58
40-49	97	92	189	948	10,80	9,18	9,95
50-59	50	33	83	660	5,57	3,29	4,37
60-	33	11	44	333	3,67	1,10	2,32
Celkem	898	1002	1900	1116	100	100	100
1 6 9 0							
0 - 9	353	323	676	915	29,97	26,08	27,97
10-14	147	142	289	966	12,48	11,46	11,96
15-19	112	130	242	1161	9,51	10,49	10,01
20-29	176	214	390	1216	14,94	17,27	16,14
30-39	146	181	327	1240	12,39	14,61	13,53
40-49	112	117	229	1045	9,51	9,44	9,47
50-59	70	61	131	871	5,94	4,92	5,42
60-	62	71	133	1145	5,26	5,73	5,50
Celkem	1178	1239	2417	1052	100	100	100

Na věkové struktuře k roku 1652 je nápadné zejména to, že zcela schází věková kategorie od 60 let a výše, i když v soupise nalezneme několik jedinců značně starých. Bylo to pět mužů 70 letých, tři 80 letí a jeden dokonce 86 letý, mezi ženami je po jedné ve věku 70, 78, 80 a 84 let. Ovšem je si třeba položit otázku /jak se ještě zmíním níže/, do jaké míry můžeme vůbec těmto údajům věřit.

Nápadný je také značný počet osob třicetiletých, čtyřicetiletých a konečně i padesátiletých. I tato skutečnost

vzbuzuje proto nedůvěru k věku, který byl v soupise podle víry uváděn, a dává tušit, že věk byl spíše odhadován, než přesněji určován.

Roku 1690 se struktura obyvatelstva podle jednotek věku již vyrovnává. Zejména početněji jsou zastoupeny vyšší věkové skupiny. Nad 80 let bylo zapsáno 11 mužů a 15 žen /z nich dokonce dvě devadesátileté, po jedné ve věku 97 a 99 let /!?!/. Ale ani tyto údaje nevzbuzují příliš velkou důvěru. I zde se totiž shledáváme s nápadným výskytem většího počtu osob dvaceti, třiceti, padesáti i šedesátiletých.

V obou seznamech se podařilo určit několik osob a to jak k roku 1652, tak k roku 1690 a tak porovnat udávaný věk, tj. jeho relativní správnost, ke druhému termínu. Byly to tyto osoby:

	Věk podle soupisu		Věk v roce 1652 + 38	Rozdíl
	1652	1690		
Uršula Wienmannová /Velké Hleďsebe/	40	99	78	+ 21
Kašpar Beer /tamže/	30	80	68	+ 12
Adam Hufnagel /Malá Hleďsebe/	33	80	71	+ 9
Sibyla Zieglerová /tamže/	20	60	58	+ 2
Tomáš Kraus /tamže/	5	46	43	+ 3
Markéta Denglerová /tamže/	32	68	70	- 2
Martin Leonhard /Tři Sekery/	25	70	63	+ 7

Z přehledu vyplývá, že čím starší byla osoba, tím je rozdíl mezi skutečným a v soupise uvedeným věkem větší.

Na přehledu populace z roku 1652 je zajímavá převaha žen a to až do 30 let, pak nastává vyrovnání a konečně nástup převahy mužů. Naproti tomu roku 1690 sice také v celkovém počtu obyvatel převažují ženy, ale tabulka vykazuje větší rozmanitost s převahou hochů do 10 let, která je vystřídána převahou žen ve věkových skupinách od 11 do 40 let. Pak se stav mění, až konečně ve skupině od 61. roku nastává rovnováha.

Posílení vyšších věkových skupin změnilo také výši průměrného věku, jak vyplývá z tabulky č. 4.

Tabulka č. 4 - Průměrný věk podle pohlaví v letech 1652 a 1690

Pohlaví	1652	1690	Rozdíl	
			roky	%
muži	22,40	23,00	+ 0,60	+ 2,68
ženy	21,20	23,74	+ 2,54	+ 11,98

Věkový rozdíl manželů

Z obou soupisů můžeme posoudit s větší či menší přesností i věkový rozdíl manželů a sice pro skupinu osedlých a skupinu podruhů zvláště /viz tabulka č. 7/. Zjištěné poměry v podstatě odpovídají tomu, co jsme zjistili při rozboru věkové struktury na panství v uvedených letech. Vzestup počtu starších osob vedl i ke vzestupu větších věkových rozdílů, který je nápadný zejména u podruhů ve skupině "muž starší". Pozoruhodný je také vzestup skupiny "muž mladší", který je opět nápadnější u podruhů.

Na tomto místě by nás zajisté zajímalo i zjištění stáří manželek v době jejich sňatku. Na tuto otázku nám však oba zkoumané prameny odpověď nedávají. Jistou, byť nepřesnou od-

pověď by mohl dát rozdíl, zjištěný mezi věkem manželky a jejím nejstarším dítětem. Ale ani v tomto případě nemůže být tento údaj přesný, neboť nevíme, zda je to dítě prvorozené a také nevíme, jak dlouho před narozením prvního dítěte byl sňatek uzavřen. Konečně ze soupisů, až na některé celkem ojedinělé případy, nemůžeme ani zjistit, zda se nejedná o děti z prvního manželství mužova. Prostým odečítáním totiž v řadě případů zjišťujeme, že manželkami /a tedy i matkami/ by měla být děvčátka patnáctiletá i mladší.

Z náhodně provedené sondy však vyplývá jedno zajímavé zjištění. Zatímco k roku 1652 možno podle stáří dítěte usoudit na věk matky při jeho narození, pohybující se v mnoha případech mezi 15 až 16 lety, je k roku 1690 takových případů poměrně málo a zdá se, že se věk děvčat, uzavírajících sňatek na sklonku 17. století, poněkud zvýšil. K roku 1652 je jenom u dvou manželských párů, ještě bezdětných, uveden věk manželky 16 a 17 let. Přesnou odpověď na tuto otázku však může přinést jenom konfrontace obou soupisů s matričními zápisy /srv. ještě dále rozbor struktury obyvatelstva podle věku a rodinného stavu/.

Počet dětí na rodinu

Také pro zjišťování počtu dětí na rodinu jsou oba zkoumané soupisy pramenem ne příliš vhodným. Zejména pro naši potřebu nevhodný je soupis podle víry z roku 1652, který zachycuje jenom obyvatele skutečně přítomné. Tím z naší evidence unikají starší děti, zdržující se mimo obvod panství. Poněkud přesnější jsou údaje obsažené v soupise poddaných z roku 1690, ale ani zde nemáme možnost zjistit stav skutečný, neboť soupis nepostihuje děti zemřelé, takže i v tomto případě by nám přesnou odpověď mohla dát jenom rekonstrukce rodin podle matričních zápisů.

Z údajů, získaných z obou soupisů možno sestavit přehled, uvedený v tabulce č. 8.

Roku 1652 připadlo tedy na jednu rodinu usedlého poddaného 2,42 dítěte, na podružskou rodinu 1,19 dítěte. Ovšem do počtu podružských rodin nebyli započítáni 33 osamělí podruzi a 40 osamělých podružských žen i ostatních vdov. Pokud bychom tedy počítali průměrný počet dětí na jednu "hlavu rodiny", jichž bylo v podružské kategorii celkem 163, dospěli bychom k číslu podstatně nižšímu, tj. k 0,66 dítěte na rodinu.

U usedlých počítáme jako rodinu i bezdětné vdovce, takže například ve Staré Vodě žily na jednom statku celkem čtyři rodiny a sice ovdovělý sedlák, jeho první syn se ženou, druhý syn se ženou a třemi dětmi a konečně vdova s dítětem.

Podobná situace je i roku 1690, kdy na jednu usedlou rodinu připadlo 3,13 dítěte, na rodinu podružskou 1,86 dítěte. Pokud bychom však do počtu podružských rodin započítali i osamělé podruhy /23 osoby/ a osamělé podruhyně s vdovami a sirotky /53 osoby/, pak by se v tomto případě snížil průměr na jednu podružskou rodinu na 1,67 dítěte.

U obou skupin vidíme vzestupnou tendenci v počtu dětí na rodinu a sice u usedlých o 12,93 %, u podruhů o 15,63 %. Tento údaj však nutno přijímat jenom s tou výhradou, že soupis podle víry z roku 1652 není zcela srovnatelný se soupisem poddaných z roku 1690, takže k roku 1652 byl bezpochyby skutečný počet dětí na rodinu poněkud vyšší, i když snad ne o tolik, aby mohl naše výpočty podstatněji změnit, či dokonce zvrátit.

Při rozboru počtu dětí na jednu rodinu se vrátíme ještě k bernímu soupisu z roku 1690 pro Starou Vodu a srovnáme jeho údaje s údaji uvedenými v soupise poddaných.

U kategorie usedlých zjišťuje soupis poddaných celkem 50 rodin se 155 dětmi, takže na rodinu by připadlo 3,10 dítěte. Naproti tomu podle berního soupisu bylo v téže vsi na stejný počet rodin 157 dětí, tj. o dvě více a průměr tedy činil 3,14 dítěte na rodinu. Rozdíl je tedy nepatrný o oba prameny si navzájem odpovídají.

Jiná je však situace u podruhů, kde zjišťujeme podle

soupisu poddaných 29 podružských rodin se 60 dětmi, tj. 2,07 dítěte na rodinu a kromě toho 11 osamělých podruhů a podruhyně, vdov a sirotek, takže rodin by bylo celkem 40, počet dětí v tomto případě 1,50 na rodinu. Berní soupis naproti tomu uvádí 19 rodin se 32 dětmi, tj. 1,39 dítěte na rodinu. Kromě podružských rodin uvádí berní soupis ještě čtyři osoby osamělé, tj. o 7 méně, než soupis poddaných. Z porovnání tedy vyplývá, že soupis, pořízený k účelům daně z hlavy není v rubrice podruhů zcela správný, kdežto soupis poddaných by měl mít údaje přesnější. Bezpochyby nebyly do berního seznamu zapisovány osoby, u nichž nebyl předpokládán žádný příjem a tedy ani možnost daň z hlavy platit. Tím bychom také mohli vysvětlit diferenci v počtu podruhů ve Staré Vodě, s níž jsme se setkali již výše.

Struktura obyvatelstva podle věku a rodinného stavu

Při zkoumání struktury obyvatelstva podle věku a rodinného stavu třeba vzít v úvahu některé skutečnosti, vyplývající z povahy obou pramenů. Pokud se týká soupisu podle víry z roku 1652, bylo nutno z našich úvah vyloučit osoby, které byly zapsány v zámku a panských dvorech, jako hejtman, písař, sladovník, zahradník, šafář, vrátný a další, u nichž nevíme, zda to byly osoby svobodné či vdovci. Snad jenom s jistou pravděpodobností možno říci, že se nejednalo o osoby ženaté, protože ani u jedné z nich nebyla uvedena manželka. Ale i další zápisy jsou často nejasné. Tak například nalezneme nádeníka Hanse Wagnera ml. se třemi dětmi, přičemž jeho manželka uvedena není, takže to byl s největší pravděpodobností vdovec, byť to výslovně uvedeno nebylo. V témže domě však bydlel ještě podruh /70 let/ a podruhyně /40 let/, o nichž nemůžeme zjistit, zda to byly osoby svobodné či ovdovělé. Setkáme se však i s ženou s dítětem, aniž bychom opět mohli zjistit, zda to byla svobodná matka /ty však bývaly označeny jako "die Hure"/, či vdova, byť právě vdovy byly poměrně

dosti pečlivě evidovány. Podobně je tomu u podruhů, pokud jsou uváděni bez manželek, i u podruhůň. Nápadně nízký je počet vdovců a můžeme proto předpokládat, že v řadě případů nebyli výslovně označováni. Jenom o některých mužích, pokud jsou u nich uvedeny děti, možno předpokládat zcela právem, že to byli vdovci. A protože toto vše nejsou případy ojedinělé, nutno upozornit, že na základě soupisů z roku 1652 zpracovaný statistický přehled nutno brát s jistou rezervou.

S podobnými problémy se setkáváme i při rozboru soupisu poddaných z roku 1690. Zde ještě přistupuje i ta skutečnost, že u některých osob není uveden věk. Dále je dosti problematické uvádění rodinného stavu u osob z panství vzdálených. Pokud se vojáků týká, předpokládám, že byli svobodní, u osob uprchlých to však předpokládat nelze, a proto je, pokud přesáhly věk 20 let, vypouštím. Osoby, u nichž je uvedeno, že jsou ve službě, pokládám za svobodné, a to bez ohledu na věk, byť i zde s vědomím jisté nepřesnosti.

Konečně třeba upozornit na to, že u některých manželek nebyl uveden věk, proto je bylo nutno vypustit. Proto také počet ženatých mužů nesouhlasí s počtem provdaných žen.

Podávat za této situace podrobnější rozbor získaných údajů, jak jsou uvedeny v tabulce č. 9, bez možnosti kontroly jinými prameny, nepovažuji za vhodné. Přesto snad možno upozornit na dvě zajímavá zjištění. Je to jednak značný pokles provdaných žen do 19 let k roku 1690 oproti roku 1652, dále značná převaha vdov nad vdovci /roku 1652 připadlo na vdovce 3,82 vdovy, roku 1690 3,38 vdovy/. Konečně nápadný je vzestup svobodných osob ve vyšších věkových kategoriích k roku 1690, což je však způsobeno zpřesněním evidence o osoby na panství nepřítomné.

Počet dětí podle věku žen

S jistými výhradami možno sestavit i přehled, zachycující počet dětí podle věku žen /srv. tab. č. 10/. I v tomto pří-

padě bylo nutno k oběma pramenům přistupovat značně kriticky. Jednak bylo nutno z přehledu vyloučit děti těch matek, u nichž není uveden jejich věk a dále děti vdovců. Dále bylo nutno vyloučit nevlastní děti, pokud na tuto skutečnost pramen vůbec upozorňuje /je tomu tak jenom v některých případech v seznamu poddaných z roku 1690/. V řadě případů /jak vyplývá z obou soupisů/ je však nutno nevlastní děti jednotlivých matek identifikovat porovnáním jejich stáří se stářím matky a vyloučit všechny případy, kdy věkový rozdíl je nižší než 16 let, která považují za možný věk k eventuelnímu sňatku a tedy i k porodu dítěte. V obou soupisech nalezneme asi na 50 takových případů. Je si ovšem třeba položit otázku, zda hranice věku ženy v době sňatku a tedy i porodu prvního dítěte nebyla ještě poněkud vyšší, zejména zjišťujeme-li, že do 19 let mělo roku 1652 pouze 9 žen /z 35, počítáme-li jenom 18 a 19 leté/ po jednom dítěti, roku 1690 dokonce žádná /při 53 ženách ve věku 18 a 19 let/. Soupis z roku 1690 uvádí v některých případech i děti zemřelé, ty však do statistického přehledu nezahrnuji, neboť jsou uváděny zcela evidentně jenom náhodně a kromě toho jenom ty děti, které zemřely v roce, za něž byl soupis pořizován. Jejich uvádění by tedy naše údaje zkreslovalo. Naproti tomu uvádím důsledně děti nepřítomné /na vandru, na vojně apod./.

Jako v předcházejícím případě, tak i tento přehled nelze blíže komentovat. Přesto třeba upozornit na to, že roku 1690 nebyla evidována žádná matka ve věku do 19 let a že vzrůst počtu dětí na jednu matku se v tomto roce posuzuje směrem ke starším ročníkům. Vysoký počet dětí u matek přes 45 let /na rozdíl od roku 1652/ třeba vysvětlit opět tím, že roku 1690 byly evidovány všechny živé děti a to i dospělé, pokud ovšem nebyly ženaté, byť nebyly na panství přítomné, kdežto roku 1652 byly zapsány pouze dospělé děti na panství přítomné.

Na předcházejících stránkách jsem se pokusil o rozbor a srovnání výpovědní hodnoty dvou zajímavých pramenů k populačnímu vývoji na panství Kynžvart z druhé poloviny 17. století. Upozornil jsem i na některá úskalí s jejich rozбором spojená. Přestože oba prameny vznikly k různým účelům a proto jejich údaje nejsou zcela bez výhrad srovnatelné, přesto jejich rozbor ukazuje velmi názorně hlavní trendy populačního vývoje v tomto období, charakterizovaném rychlým vzestupem počtu obyvatel, a to i na takovém panství, které vůbec nebylo třicetiletou válkou postiženo. Tento vývoj odpovídá také vývoji, který je znám pro celé Čechy, kdy v druhé polovině 17. století byly rychle nahražovány ztráty, které naše země utrpěla v předcházejícím období třicetileté války. Upozornil jsem i na některé nedostatky a omyly obou pramenů, jimiž jsou do jisté míry zjištěné skutečnosti znehodnocovány. Ale přesto se domnívám, že pro předstatistické období jsou soupisy obyvatel a soupisy poddaných zajímavým pramenem pro historickou demografii a mají svoji nepopiratelnou hodnotu, zejména proto, že z nich možno poznat demografické poměry rychleji a zřejmě i ve větší úplnosti, než na základě pracně rekonstrukce rodin podle matričních zápisů.

Tabulka č. 5: Počet obyvatel, počet domů, průměrný počet obyvatel na jeden dům a lidnatost podle obcí

Obec, území	km ²	1 6 5 2			1 6 9 0			Počet obyvatel na km ²	
		domů	obyvatel	obyv. na dům	domů	obyvatel	obyv. na dům	1652	1690
Kynžvart	41,61	75	449	5,99	97	750	7,73	10,8	18,0
Dolní Žandov	10,61	59	315	5,34	63	381	6,05	29,7	35,9
Horní Žandov	5,33	17	98	5,77	19	139	7,32	18,4	26,1
Brtná	1,49	9	42	4,67	12	78	6,50	28,2	52,3
Stará Voda	11,16	45	325	7,22	48	354	7,38	29,0	31,6
Vysoká	12,93	35	186	5,20	36	206	5,72	14,4	16,0
Háj	5,91	-	-	-	3	21	7,00	-	3,6
Nové Mohelno	7,90	-	-	-	11	40	3,64	-	5,1
Vel. Hleďsebe	3,04	14	150	10,71	33	209	6,33	49,3	68,8
Malá Hleďsebe	0,91	12	67	5,58	13	84	6,46	73,6	92,3
Trí Sekery	9,53	18	111	6,17	30	175	5,83	11,5	18,4
Úbočín	12,23	25	119	4,76	-	-	-	9,8	-
Podlesí	4,40	8	37	4,63	-	-	-	8,4	-
C e l k e m	127,05	318	1899	5,97	365	2437	6,68	15,0	-
bez statku Úbočín	110,42	285	1743	6,12				22,1	

Tabulka č. 6: Obyvatelstvo podle pohlaví a jednotek věku
v letech 1652 a 1690

Věk	1 6 5 2			1 6 9 0		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
0	22	26	48	37	32	69
1	35	43	78	25	23	48
2	22	31	53	40	35	75
3	33	33	66	45	32	77
4	30	33	63	28	35	63
5	37	35	72	40	37	77
6	25	33	58	37	34	71
7	32	30	62	31	28	59
8	27	21	48	32	39	71
9	28	24	52	38	28	66
10	35	29	64	35	27	62
11	10	15	25	20	20	40
12	29	21	50	50	37	87
13	10	23	33	18	32	50
14	12	22	34	24	26	50
15	28	33	61	32	35	67
16	12	26	38	25	23	48
17	8	9	17	13	19	32
18	19	24	43	29	34	63
19	3	11	14	13	19	32
20	20	41	61	29	34	63
21	3	8	11	5	12	17
22	9	14	23	19	21	40
23	3	12	15	16	20	36
24	19	40	59	24	40	64
25	12	14	26	11	16	27
26	24	22	46	27	35	62
27	6	8	14	16	10	26
28	18	24	42	17	22	39
29	5	7	12	12	4	16
30	42	55	97	50	70	120
31	5	7	12	5	9	14
32	12	13	25	10	9	19
33	11	5	16	5	6	11
34	5	11	20	11	12	23
35	7	10	17	11	19	30
36	27	34	61	32	28	60
37	7	5	12	5	13	18
38	13	9	22	7	7	14
39	9	5	14	10	8	18
40	53	55	108	41	49	90
41	-	1	1	7	16	23
42	7	9	16	8	-	8

Tabulka č. 6

Dokončení

Věk	1 6 5 2			1 6 9 0		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
43	1	-	1	8	10	18
44	5	2	7	7	10	17
45	6	7	13	11	9	20
46	18	5	23	11	10	21
47	1	-	1	7	2	9
48	5	9	14	6	7	13
49	1	4	5	6	4	10
50	24	21	45	30	24	54
51	5	2	7	4	12	16
52	3	1	4	2	4	6
53	1	-	1	6	1	7
54	4	3	7	8	6	14
55	1	1	2	5	4	9
56	9	3	12	6	1	7
57	1	-	1	5	4	9
58	2	1	3	3	5	8
59	-	1	1	1	-	1
60	19	5	24	17	26	43
61	1	-	1	1	7	8
62	2	2	4	2	1	3
63	1	-	1	3	2	5
64	-	-	-	2	2	4
65	-	-	-	2	1	3
66	-	-	-	2	1	3
67	-	-	-	-	-	-
68	1	-	1	1	3	4
69	-	-	-	2	-	2
70	5	1	6	7	7	14
71	-	-	-	4	3	7
72	-	-	-	1	1	2
73	-	-	-	1	-	1
74	-	-	-	-	-	-
75	-	-	-	2	1	3
76	-	-	-	2	1	3
77	-	-	-	1	-	1
78	-	1	1	-	-	-
79	-	-	-	1	-	1
80	3	1	4	9	9	18
81	-	-	-	1	1	2
82	-	-	-	-	-	-
83	-	-	-	-	-	-
84	-	1	1	1	-	1
85	-	-	-	-	1	1
86	1	-	1	-	-	-
90	-	-	-	-	2	2
97	-	-	-	-	1	1
99	-	-	-	-	1	1
Celkem	898	1002	1900	1178	1239	2417

Tabulka č. 7: Věkový rozdíl manželů v letech 1652 a 1690

Rozdíl v letech	Absolutní počty		Složení v %		Absolutní počty		Složení v %	
	usedlí	podruží	usedlí	podruží	usedlí	podruží	usedlí	podruží
	1 6 5 2				1 6 9 0			
stejně staří	11	7	3,59	10,77	24	1	7,29	1,72
muž starší o								
1	18	6			20	5		
2	29	8			26	3		
3	13	2			13	4		
4	30	6			24	4		
5	17	7			18	2		
1 - 5	107	29	34,97	44,62	101	18	30,70	31,03
6	22	7			26	7		
7	17	3			7	1		
8	14	3			8	1		
9	3	1			4	2		
10	39	4			27	2		
6 - 10	95	15	31,05	23,08	72	12	21,88	20,70
11 - 15	30	1			32	6		
16 - 20	17	2			32	4		
21 - 30	11	4			15	4		
31 - 40	4	-			1	-		
1 - 40	275	58	89,87	89,24	277	45	84,19	77,59

Tabulka č. 7

Rozdíl v letech	Absolutní počty		Složení v %		Absolutní počty		Složení v %	
	usedlí	podruží	usedlí	podruží	usedlí	podruží	usedlí	podruží
	1 6 5 2				1 6 9 0			
muž mladší o								
1	5	-			5	-		
2	6	-			7	-		
3	3	1			7	1		
4	6	2			7	5		
5	4	-			7	-		
6	1	3			4	1		
7	1	-			2	-		
8	1	-			3	-		
9	-	1			-	1		
10	3	-			5	-		
11	-	1			3	-		
16 - 20	1	-			1	-		
21 - 30	1	-			1	-		
31 - 40	-	7			1	2		
1 - 40	31	65	10,13	10,76	52	13	15,81	22,41
Celken	306	65	100,-	100,-	329	58	100,-	100,-

Dokončení

Tabulka č. 8: Rodiny podle počtu dětí

Počet dětí v rodině	1 6 5 2				1 6 9 0			
	Usedlí		Podruzi		Usedlí		Podruzi	
	Absolutní počet	v %	Absolutní počet	v %	Absolutní počet	v %	Absolutní počet	v %
0	44	13,62	26	28,89	26	6,79	26	19,12
1	63	19,50	34	37,78	56	14,62	44	32,34
2	73	22,60	20	22,22	76	19,84	26	19,12
3	61	18,89	7	7,78	74	19,32	18	13,24
4	45	13,93	3	3,33	60	15,67	10	7,35
5	23	7,12	-	-	45	11,75	10	7,35
6	7	2,17	-	-	25	6,53	1	0,74
7	3	0,93	-	-	16	4,18	1	0,74
8	4	1,24	-	-	2	0,52	-	-
9	-	-	-	-	3	0,78	-	-
Celkem	323	100,-	90	100,-	383	100,-	136	100,-

136

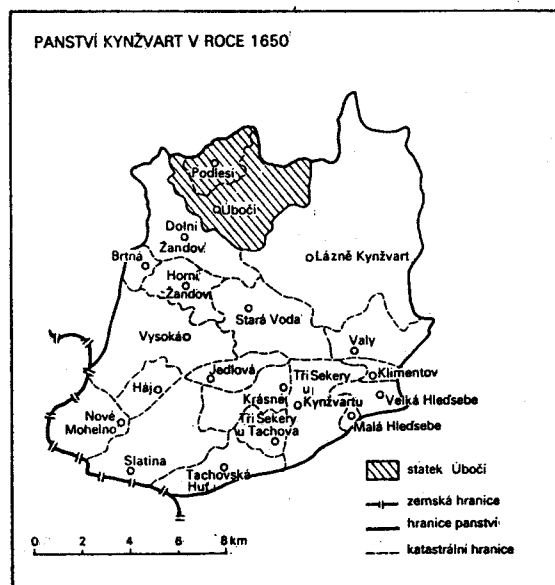
Tabulka č. 9: Struktura obyvatelstva podle věku a rodinného stavu /podle pohlaví/

Věková skupina	1 6 5 2						1 6 9 0					
	Muži			Ženy			Muži			Ženy		
	žena- tí	vdov- ci	svo- bodní	vda- né	vdo- vy	svo- bodné	žena- tí	vdov- ci	svo- bední	vda- né	vdo- vy	svo- bodné
do 14	-	-	357	-	-	419	-	-	500	1	-	464
15-19	-	-	70	13	1	159	-	-	112	2	-	128
20-24	24	-	30	80	1	34	12	1	68	45	2	80
25-29	52	2	8	67	3	5	44	-	37	54	2	24
30-34	76	2	1	77	8	4	65	1	8	79	8	14
35-39	62	1	-	57	6	-	59	-	3	64	3	7
40-44	60	3	-	42	18	-	60	4	3	55	13	3
45-49	28	3	-	17	4	-	36	1	-	25	7	-
50-	69	6	-	18	24	-	113	19	-	57	53	2

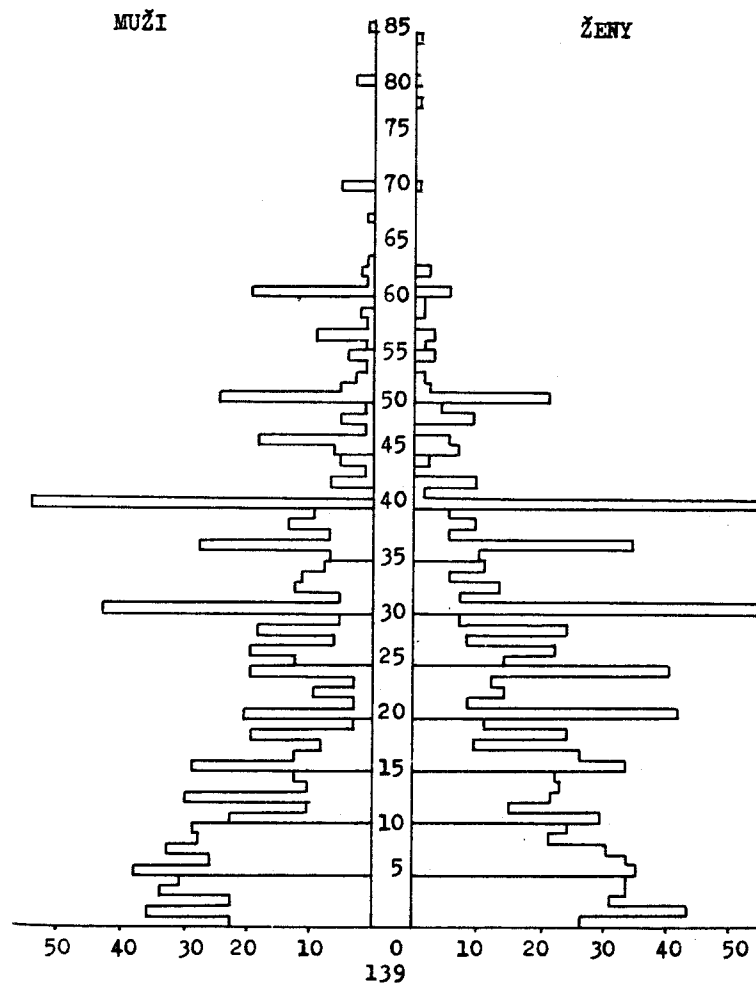
137

Tabulka č. 10: Počet dětí podle věku žen

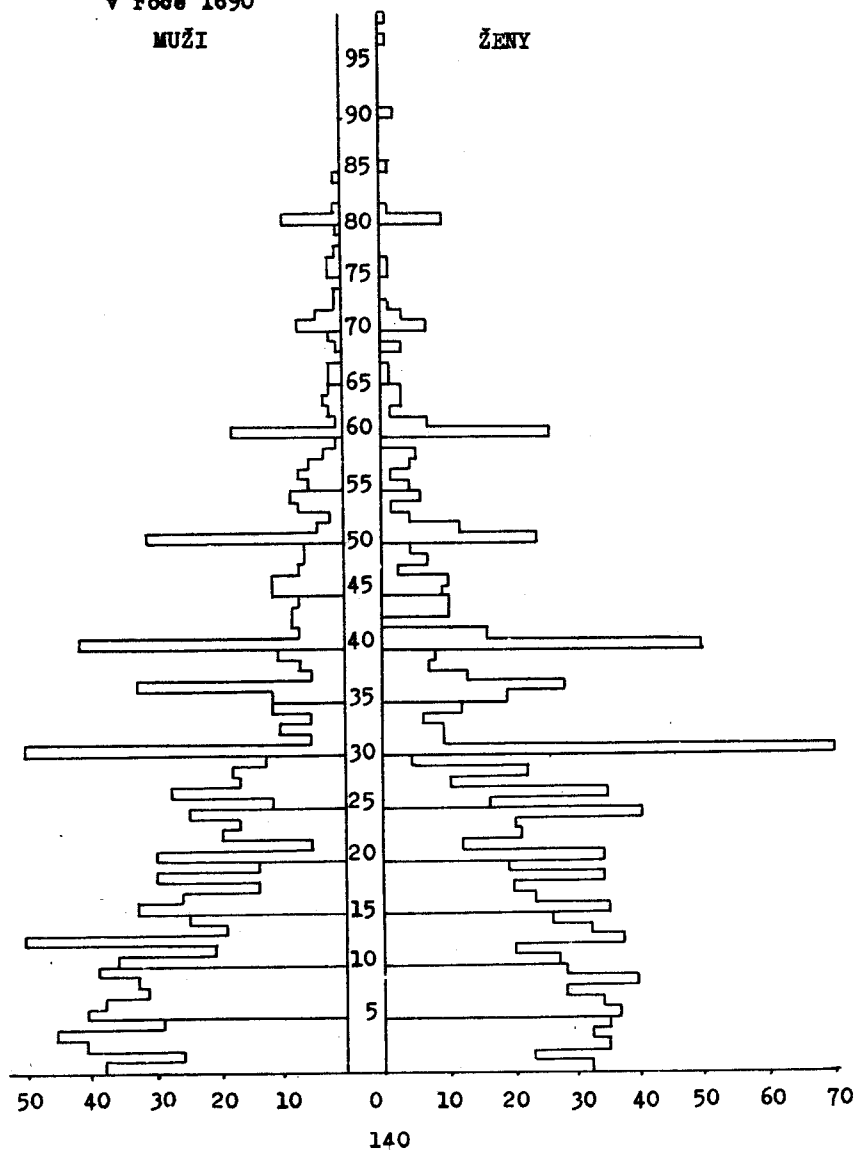
Věková skupina	1 6 5 2			1 6 9 0		
	počet žen	počet dětí	děti na ženu	počet žen	počet dětí	děti na ženu
do 19	6	6	1,0	-	-	-
20-24	73	156	2,14	38	61	1,58
25-29	59	164	2,78	57	146	2,53
30-34	71	212	2,99	79	239	3,03
35-39	55	160	2,91	67	243	3,63
40-44	38	84	2,21	73	256	3,49
45-49	12	27	2,25	29	126	4,34
50-	17	31	1,82	86	232	2,70
Celkem	331	840	2,54	429	1303	3,04

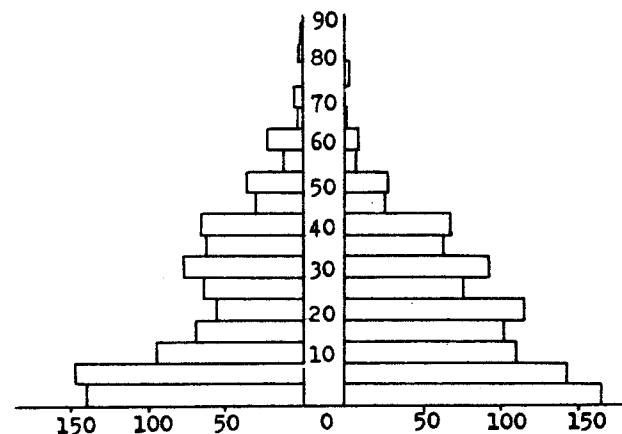
Věkové složení obyvatelstva na panství Kynžvart v roce 1652

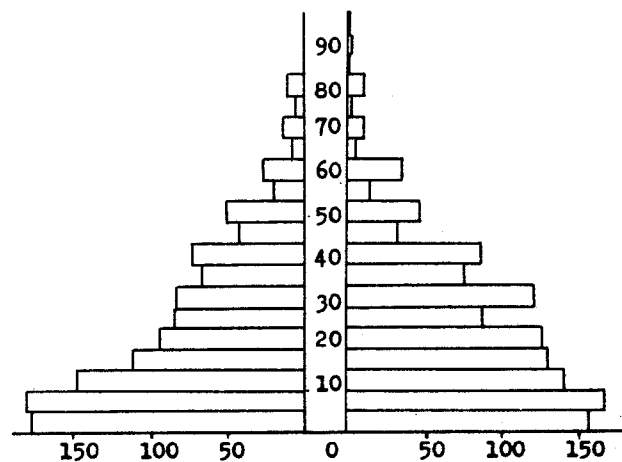
Věkové složení obyvatelstva na panství Kynžvart
v roce 1690

Věkové složení obyvatelstva v roce 1652

Věkové složení obyvatelstva v roce 1690

R e s u m é

Г. Гофманн, Население в имении Кинжварт в 1652 и 1690 гг.

Изучение народонаселения предстатистического периода связано не только с метрическими книгами, но и исследованием случайно сохранившихся в архивах крупных поместий источников. Автором дается анализ двух источников, а именно переписи населения по вероисповеданию 1652 г. и переписи поданных 1690 г., наглядно документирующих ситуацию народонаселения в западочешском поместье Кинжварт во второй половине 17 века.

Помимо анализа достоверности исследуемых источников автором приводится анализ имущественной ситуации населения в поместье совместно с основными данными его социальной структуры и некоторыми другими данными, которые можно было из источников почерпнуть. Им дается также оценка достоверности приводимого возраста населения, он занимается отношением полов, возможностью изучения структуры населения по семейному состоянию и численности семьи. Хотя исследуемые источники возникли для разных целей, их анализ отражает основные тенденции динамики населения второй половины 17 века, характеризуемые быстрым ростом численности населения даже в таком имении, которое совершенно не пострадало от тридцатилетней войны. Данная тенденция соответствует развитию, известному по всей Чехии, когда во второй половине 17 века быстро возмещались потери народонаселения, нанесенные в предшествующий военный период.

G. Hofmann Population conditions at Kynžvart estate in 1652 and 1690

The study of the population development in the pre-statistical period is limited either by parish registers, either by the research of sources which have preserved by chance in registers of country estates. The author gives an analysis of two sources, i.e. the register of inhabitants according to their faith from 1652 and the register of subjects from 1690 which prove in a telling way the population conditions at the Westbohemian estate Kynžvart in the second half of the 17th century.

Besides the analysis of the reliability of the investigated sources, the author gives a survey of the property conditions of the estate population along with the basic data on its social structure and with some other data which could be gained from the sources. He evaluates the reliability of the stated age of inhabitants, deals with the sex ratio, with possibilities of studying the structure of population according to the family state and size.

Although the analysed sources originated for different purposes, their analysis expresses the main trend of the population development in the second half of the 17th century which was characterized by a fast increase of the population number also at such an estate which was not affected by the Thirty Years' War. Such trend corresponds to the development which is known for the whole Bohemia, when the population losses suffered by the country during the previous war period, were rapidly made up in the second half of the 17th century.

Eliška Č á ň o v á

PRAMENY K VÝVOJI MIGRACÍ V ČECHÁCH /17. A 18. STOLETÍ/

Významem migrací se zabýval již v základní teoretické práci E. Maur,^{1/} kde vysvětlil hlavní pojmy, typy pramenů a způsoby výpočtů některých ukazatelů. Úkolem této práce je povšimnout si blíže některých typů archivních pramenů, jež mohou významně přispět ke zpřesnění studia tohoto jevu v Čechách v 17. a 18. století.

Migrace lze rozdělit na ty, které způsobují přírůstek obyvatelstva - jde o imigrace - nebo znamenají jeho úbytek - pak jde o emigrace. Proto spolu s přebytkem narozených tvoří důležitou složku přirozeného přírůstku obyvatel; jde-li o přebytek zemřelých, mluvíme o úbytku obyvatel. Počet imigrantů či emigrantů přímo ovlivňuje počty zemřelých v daném místě: tak jako zde umírají osoby, které se přistěhovaly, umírají naopak emigranti jinde.^{2/} V druhé řadě jsou tímto jevem ovlivňovány počty narozených, přesné sledování je však komplikováno složitostí pramenného výzkumu. Zvláštní postavení v této otázce mají sňatky - znamenají často nejen změnu bydliště jednoho ze snoubenců /někdy i obou/ v místě, ale i v rámci panství či ještě ve větším zeměpisném okruhu.

Migrace mohou být trvalé nebo mohou trvat po určité době, případně jsou opakované a sezónní.

Z těchto bodů vyplývá, že existuje jednak přirozený nárůst či úbytek obyvatelstva, což je dáno uskutečňováním sňatků, narození a úmrtí v daném místním okruhu a stanoveném časovém údobí, jednak mechanický nárůst či úbytek, způsobený migrací, přičemž je samozřejmé, že tento mechanický pohyb ovlivňuje pohyb přirozený.

Migrace mohou být podníceny historickými událostmi zásadního významu; pak k nim dochází pouze v určitém období, nebo jsou způsobovány dlouhodobými podmínkami hospodářskými, sociálními i politickými, pak jsou spíše setrvalé s menšími výkyvy. V historii kulturních národů je mnoho příkladů oboujího typu této migrace. Pro české dějiny uvedeného období je nejvýraznější migrací emigrace pobělohorská, známá i v povědomí širokých vrstev. Otázkou početnosti pobělohorské emigrace, což souvisí s otázkou úbytku obyvatelstva v Čechách v průběhu třicetileté války, se zabývá starší i novější odborná literatura.^{3/} Pro náš úkol mají základní význam práce T. Bílka,^{4/} který používá údajů čerpaných především z archiválií, vzniklých v tehdejších státních úřadech, především z komorní agendy /jde o materiály zmanipulované později do fondu Stará manipulace/, odkud čerpá hlavně z rozsáhlé signatury C 215.^{5/} Často uvádí počet osob, které odešly z královských měst v období třicetileté války.

Státní orgány měly zájem na tom, aby opuštěné majetky byly řádně obhospodařovány a bylo tak zajištěno plynulé plnění platebních povinností. Proto se čas od času pořizovaly soupisy těchto opuštěných domů či statků se zaznamenanými odkazy, pohledávkami na majetku s údaji, zda případní dědicové /manželka, děti, příbuzní/ mají zájem se také uvázat v označený majetek. Většinou jsou připojeny další písemnosti, vztahující se k jednotlivým majetkům, z nichž lze často vyčíst poměrně souvisle jeho další osudy. Jako příklad lze uvést rozbor písemností, vzniklých o opuštěných majetcích královského města Nový Bydžov. V materiálech je uvedeno celkem 10

- majetkových jednotek.^{6/} Shodně s tím, pokud jde o počet a jména odešlých rodin, přebral údaje T. Bílek do obou jmenovaných prací.^{7/} Podle soupisu opuštěných majetků z citované signatury Staré manipulace z roku 1636 je zřejmé, že
- 1/ Dorota Tomíčková s manželem a dětmi se zdržovala na gruntech knížete Frýdlantského, v roce 1636 pobývala v Hořicích. Po úmrtích v rodině pak jediný pozůstalý sirotek prostřednictvím své vrchnosti žádal o majetek v Novém Bydžově.
  - 2/ Jiřík Wokoun se zdržuje na panství Smidary.
  - 3/ Václav Čížek se zdržuje na panství Dymokury.
  - 4/ Václav Kovačovský se osadil v městečku Hořicích, v jeho domku /tj. v Novém Bydžově/ zůstává "toliko podruh".
  - 5/ Matěj Troskavec žije na panství Smidary v Petrovicích. Podle pozdějších údajů tento Matěj Troskavec odešel později z Hořic a při vpádu švédského generála Bannera se vrátil do Nového Bydžova, kde byl podle zprávy z 10. 10. 1644 uvězněn, převezen pak do Hradce Králové, pak do Prahy.
  - 6/ Jan Moráň - jeho chalupa byla zničena, takže existuje pouze místo po ní. On sám se toulal, stal se katolíkem a zůstává "při městě s přáteli".
  - 7/ Jan Mikuláš Wachtl z Pantenova sloužil v cizině jako rytmistr ve vojsku a v cizině i s manželkou zemřel.
  - 8/ Jan Chocenský - jako nekatolický kněz byl vypovězen, o dvůr po něm se hlásili v roce 1636 jeho dva synové, kteří se stali katolíky.
  - 9/ Jan Felix sloužil v nepřátelském vojsku; on i manželka s dětmi v cizině zemřeli. Nápadníkem na majetek po něm byl jeho švagr, katolík a radní.
  - 10/ Václav Štoček odešel pro náboženství do Uher, kde zůstal.
- Z tohoto shrnutí vyplývá, že ne vždy bylo příčinou odchodu náboženství, alespoň to nelze s jistotou dokázat.

Je známo, že v době práce první rekatolizační komise v roce 1624, která se věnovala především poměrům v královských městech, bylo do domů těch, kteří odmítali přestup, vkládáno vojsko. Odešli-li majitelé, neznamenal to, alespoň v případě Nového Bydžova, že vždy odešli do ciziny. Stali se obyvateli jiných měst a panství - zde je nápadné, že útočištěm několika měšťanů se staly zřejmě již ve 20. letech 17. století grunty Albrechta z Valdštejna. Ze svobodných měšťanů se však stali v takovém případě obyvatelé poddanských měst nebo i vesnic. Lze mít za to, že ani na nových místech někteří neměli stálé bydliště, pokud tak můžeme posuzovat formulace jako "zdržoval se", nebo je přímo uvedeno, že se "toulal". Pouze ve třech případech z deseti vyplývalo z materiálů o Novém Bydžově, že jeho obyvatelé skutečně odešli do ciziny.

Příklad Nového Bydžova není osamocený. V materiálech o městě Táboře^{8/} se nachází vedle jiných zpráva z roku 1636, že Matěj Musil, který odešel v roce 1623 kvůli náboženství, žil dále na Horách Ratibořských, kde se živil jako forman. V roce 1644 se přihlásil o svůj majetek v Táboře již jako katolík. Ze 14 opuštěných domů v Táboře dlelo prokazatelně v cizině pouze 5 jejich majitelů, další dva byly později navráceny pozůstalým.

Ze všech královských měst, z nichž odešli měšťané po roce 1620, se ještě v průběhu války někteří vrátili. Tak z Českého Brodu, odkud odešlo v roce 1624 51 měšťanů, se vrátilo do roku 1636 30 osob, ze 34, kteří odešli v období 1625 - 1626, přišlo zpět 12.^{9/} Z Kolína bylo hlášeno do roku 1626 44 odešlých sousedů, v roce 1631 bylo jich hlášeno již pouze 25.^{10/}

Zhruba lze říci, že častější odchody byly zaznamenány ze severní poloviny Čech než z jižní, konkrétní počty však záležely na místních poměrech a životních podmínkách, které ve válečných časech byly proměnlivé s tím, že v řečené severní části Čech dlelo několikrát Habsburkům nepřátelské

vojsko. Emigrace probíhala v několika vlnách, jež byly podmíněny jak válečnými událostmi, tak různou intenzitou rekatolizační práce.^{11/}

Neodcházeli ale jen měšťané a šlechtici, kteří se mohli vystěhovat zcela legálně; ilegálně opouštěli své usedlosti i poddaní a to ze stejných důvodů: někdy náboženských, jindy existenčních. Jejich odchody jsou však registrovány v archíváliích vzniklých z činnosti státní správy jen výjimečně.^{12/}

Dále vyplývá z uvedených materiálů, že za dnešního stavu znalostí nelze na otázku, kolik lidí emigrovalo po Bílé Hoře, dát jednoznačnou a přesnou odpověď. Přesnému zjištění by muselo předcházet množství dílčích sond, protože ne každé opuštění usedlosti, živnosti či domu ve městech znamenalo trvalý odchod ze země, často znamenalo jen přemístění na jiné místo v zemi, většinou ne příliš vzdálené. Většinou však znamenalo přesun do jiné sociální kategorie, často způsobilo osobní i rodinnou tragédii a nepochybně ovlivnilo tak na dlouhá léta život a vůbec existenci příštích generací. Ke zpracování těchto sond by ovšem nestačilo pouhé podrobné sledování každého vystěhovalce z archíválií dnešní Staré manipulace. Bylo by nutné používat materiálů jiné provenience, podle toho, kam směřovaly osudy odešlých, hlavně z archívů měst a velkostatků, v nich především městských a pozemkových knih.

Nelze však opomenout pramen, který již vícekrát mohl osvědčit svou mnohostrannou využitelnost - berní rulu. Konfrontace jejich údajů s materiály státní provenience by nemohla být opomenuta při žádné podobné sondě, protože uvádí jména pustých a rozbořených usedlostí, počet nově osedlých a řadu individuálních poznámek, které by přímo mohly doplnit hledaná data.^{13/} Jinak je třeba ovšem k údajům berní ruly zachovávat stejně kritický přístup jako u všech jiných pramenů. Je nutné mít na paměti, že vrchnostenská příznání jistě měla tendenci přiznávat co nejméně a že zaznamenaná pustá usedlost nemusela znamenat, že zůstala prázdná a její pozemky neobdělané.

Pokud obyvatelstvo odcházelo z náboženských důvodů, dělo se tak i v období po skončení třicetileté války, nelze však mít za to, že poddaní odcházeli z celé země. Odcházeli z míst, kde k tomu měli vhodné podmínky. To bylo především v pohraničních oblastech severní části Čech, jež sousedily s protestantskými zeměmi. Prameny o tomto dění je třeba hledat v příslušných vrchnostenských archivech, a protože se problém dotýká i rekatolizace Čech, také v archivech církevní provenience. K častějším přesunům obyvatelstva docházelo na pomezí Míšně a Lužice, nešlo však nikdy více než o několik desítek lidí. Zprávy o nich nacházíme v rámci zpráv o stavu rekatolizačního úsilí v archivu biskupství litoměřického.^{14/} Z krajů vzdálenějších šlo však pouze o jednotlivé úniky poddaných, o nichž najdeme porůznu zprávy v archivu pražského arcibiskupství.^{15/}

K větší akci, které na některých panstvích mohla mít důsledky i pro změnu struktury a množství obyvatelstva, došlo v roce 1742; byl to rok, kdy pruský král Fridrich II. po vítězství u Molvic ve Slezsku v roce 1741, po obsazení téměř celé Moravy a východních Čech, kde utrpěla monarchie další porážku u Chotusic /17. 5. 1742/, uzavíral s Marií Terezií v červnu 1742 mír ve Vratislavi, podle něhož mu připadlo Kladsko a větší část Slezska. Vojenskou převahu dovedl Fridrich II. využít i pro své hospodářské cíle. V obsazené části Čech pracovali jeho agenti na úkolu získávat osídlence do nově získaných území ve Slezsku. Byla při tom využita agilita příslušníků české emigrace v Prusku - duší celé akce byl emigrant Jan Liberda - dále nespokojenost poddaných, a to jak těch, kteří byli v tíživé ekonomické situaci, tak těch, kteří nechtěli vyznávat oficiální katolictví.

Agitátorům se podařilo získat k emigraci stovky osob ze severovýchodních a východních Čech z panství Smiřice, Opočno, Nové Město n. Metují, Choltice, Rychmburk, Pardubice, Nassavrky, Lanškroun a z části ze sousedního Čáslavska a Bo-

leslavska. Počátkem května 1742 jich mělo být soustředěno 1100 ve slezském Minsterberku, jenž byl jejich střediskem.^{16/} Pouze z panství opočenského odešlo 50 rodin a 5 jednotlivců, celkem 242 osoby.^{17/} Jejich seznam pořídili ve vrchnostenské kanceláři v Opočně a to podle rodin, s udáním místa bydliště, stáří a sociální kategorie. Podle sociální příslušnosti v něm bylo 12 sedláků, 4 zahradníci, 25 chalupníků /z toho 1 samotná osoba bez rodiny/, 13 podruhů /z toho 4 osoby bez rodiny/ a 1 rodina výminkáře. Chalupníci spolu se zahradníky a podruhy tvořili nejpočetnější složku této emigrace. Lze tedy soudit, že důvody vystěhování nebyly v první řadě náboženské, jak soudí starší odborná literatura. K přesnému zhodnocení ekonomické situace jednotlivých rodin by však musel být proveden rozbor zápisů o jejich majetcích v příslušných pozemkových knihách, což by se však již vymykalo našemu tématu. Protože tyto emigranti odcházeli s plnou podporou okupačního vojska, byly jim vystaveny zvláštní pasy; neutíkali tedy tajně a mohli s sebou odvést veškerý mobilní majetek. Jejich opuštěné grunty prodávala pak opočenská vrchnost novým majitelům.^{18/}

Pořídila-li si vrchnostenská kancelář v Opočně seznam odešlých, bylo by třeba pátrat i v dalších patrimoniálních archivech zmíněné oblasti, zda neuchovávají obdobné materiály, protože odchod 50 rodin, byť i z rozsáhlého panství, není bezvýznamnou událostí. Její stopy by bylo možné pravděpodobně registrovat i v přirozeném pohybu obyvatelstva. Rovněž tak by bylo třeba věnovat zvýšenou pozornost období sedmileté války, kdy pruská vojska pobývala opět několikrát v Čechách, zda v oněch letech se nezvýšila intenzita emigrace.

Vedle ilegálních odchodů poddaných z panství, jež trvaly po celou dobu nevolnictví, se uskutečňovaly i odchody legální, povolené a registrované vrchnostmi. Poddaný, jemuž bylo povoleno opuštění panství, dostal tzv. výhost či zhostný list, který mu byl průkazem legality. Zhostné listy nalézáme porůznu ve všech patrimoniálních archivech, někdy jako přílohy

spisů i archivů jiných. Bylo v zájmu vrchností, aby si vedla evidenci osob, které odešly nebo přišly na panství. Sloužily k tomu různé druhy úředních knih. Často najdeme poznámky o tom i v urbářích a pozemkových knihách. Nejblíže k takovým záznamům měly různé typy soupisů obyvatelstva, které si každá vrchnost pořizovala a obnovovala je. Tyto soupisy, pokud se zachovaly, jsou prvořadým pramenem ke studiu naší problematiky.

Vrchnostenská kancelář v Broumově založila knihu, do níž v letech 1717 - 1733 zapisovala nově přibylé rodiny.^{19/} Každá vesnice má v knize svůj oddíl. Do knihy byly zapsány i rodiny, jež přibýly před rokem 1717, zprvu bez označení roku, teprve od roku 1693 značené příslušným rokem. Jde o pramen s neobyčejně bohatými a cennými údaji, který spolu s matričnickými údaji může tvořit pramenný základ ke zpracování vývoje populačních poměrů na Broumovsku v 17. a 18. století. Je zde uvedeno jméno otce, matky, dále dětí narozených po uvedeném roce s označením roku narození. Tyto údaje bude třeba navzájem dále kontrolovat s údaji příslušné matriky. Dále jsou zapisovány další osudy dětí: odešlo-li sloužit, je zapsáno jméno zaměstnavatele, bohužel bez místa, zemřelo-li dítě, je označeno křížkem a škrtnuto. Také tento údaj bude vzájemnou kontrolou s matričnickými zápisy. Dále je zaznamenáno, šlo-li dítě do učení a na jaké řemeslo, byl-li mu povolen odchod z panství a všechny další poznámky osvětlující jeho vztah k panství: odešel-li jako voják /"Rekrut"/, zakoupil-li usedlost jinde a kde, zemřela-li manželka, zvláštní charakteristiky jako "senex misera", "blind", povolání jako "Weber", nebo vrátil-li se ze služby zpět do rodiny.

V prvních letech zapisovaných do knihy nacházíme většinu rodin, jejichž záznamy byly přetrženy celé - při bližším zkoumání zjistíme, že podle záznamů nezůstal z dětí doma nikdo; je u nich poznámka o propuštění či úmrtí. Rodiče pravděpodobně zemřeli také - tento údaj by musel být potvrzen ma-

tričnickými zápisy - takže celá rodina přestala existovat pro správní účely vrchnostenské kanceláře. Až v pozdějších letech nacházíme rodiny nedávno založené či přišlé, kde jsou uvedeny teprve první děti narozené v tomto bydlišti. Tak např. k roku 1720 je pro vesnici Rožmitál 8 rodin, z nichž je jedna škrtnuta celá: jde o rodinu s dvěma dětmi, u nichž je poznámka, že "stehen beym Wayssen", čímž je vysvětleno škrtnutí celé rodiny. Poznámku "gefreit" nacházíme v tomto roce u jednoho dítěte a u jednoho osedlého "cum reservatione prolium". Vznedem k tomu, že se do knihy zapisovalo pouze do roku 1733, není tato osamocená poznámka udivující, protože většina dětí nebyla dorostlá do věku, kdy mohly mít samostatnou existenci; v roce 1693 nacházíme celkem 19 označení "gefreit", v roce 1694 jen 3, k roku 1695 žádného, v roce 1696 byla propuštěna 1 osoba, pro rok 1697 a 1698 nejsou žádné zápisy, rovněž tak v dalších letech až do roku 1701 nejsou záznamy o žádném propuštění. Věrohodnost může být dokázána pouze konfrontací s matričnickými záznamy sňatků, příp. s jinými materiály. Až teprve do roku 1702 začínají zápisy opět přibývat. Celkem bylo z Rožmitálu v letech 1693 - 1720 /z rodin založených nebo přišlých v těchto letech se staršími přípisy/ propuštěno 57 osob. Vysoké číslo pro rok 1693 zřejmě zachycuje starší propouštění. Reálná čísla roční ukazují roky 1703 a 1704: 6 a 5 propuštěných, v dalších letech ještě většinou nedosahovaly děti přiměřeného věku. K vojsku odešlo z Rožmitálu 8 mužů, na cizí panství odešly 3 rodiny, do jiné vsi na téže panství 1 rodina.

Pro rámcovou představu o početnosti populace, které se tyto pohyby týkají, je možné uvést, že v roce 1713, kdy byly zpracovány tzv. duchovenské fassé, které jsou součástí Tereziánského katastru, je zapsáno ve vsi Rožmitál 331 duší.^{21/}

Jmenovaný soupis obyvatelstva je typem vyskytujícím se velmi často. Neznamená to však, že obdobné seznamy jiných panství obsahují tytéž údaje. Jejich zpracování se řídilo potřebami kanceláře a úřednictva při výkonu správy poddaných.

Záleželo na velikosti panství, vybavenosti kanceláře a na vyspělosti administrativní práce. Protože se s nimi pracovalo vždy většinou po mnoho let, jsou v nich pravidelně škrty a vpisy, v nichž je třeba se nejdříve dokonale orientovat, což nebývá vždy jednoduché, než mohou být použity ke studium.

Tak jako vrchnosti měly zájem na tom, jaký je stav a pohyb jejich poddaných, tak měly státní orgány zájem o stavu a pohybu obyvatelstva celé země a to z důvodů daňových a vojenských. Proto byly vrchnosti nuceny zpracovávat celkové přehledy o svých panstvích, které uváděly nejrůznější údaje, vedle jiných též o stěhování obyvatelstva ze země. Nezachycovaly tedy přesuny z panství na panství - pro státní hledisko nebyl tento pohyb tak důležitý, ale pouze imigraci a emigraci z cizích zemí a od nás do ciziny. Vznik těchto různých statistik byl podnícen tíživou ekonomickou situací monarchie a s tím související nevalnou obranyschopností vojenskou, což se projevilo ve vleklých konfliktech rakouko-pruských. Po skončení sedmileté války se začaly zpracovávat celozemské přehledy o přirozeném i mechanickém pohybu obyvatelstva. Jsou známy z let 1764 - 1768.^{22/} Podkladem k celkovým zprávám byly zprávy dílčí z jednotlivých panství.

V archivu panství Broumov se nacházejí tyto údaje z let 1762, 1764, 1765, 1767 a 1768 s tím, že zachycují vždy stav předcházejícího roku. Kromě materiálů z roku 1762 uvádějí také čísla o osobách, které se přistěhovaly a vystěhovaly z panství. Celková situace vždy za uplynulý rok:

	1764		1765		1767		1768	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
přistěhovalí	48	35	2	3	4	4	14	7
vystěhovalí	29	30	25	16	1	1	12	8

I z rozboru údajů za pouhé 4 roky lze mít za to, že vystěhovalectví z ciziny i do ciziny nebylo nijak významnou složkou při tvorbě populační situace panství broumovského,

ačkoliv území panství se nacházelo na samém pomezí země. O něco vyšší čísla z prvních dvou let mohou souviset s pohyby vojsk, kdy vojáci obou armád nacházeli své životní druhy v cizí zemi.

V celozemských statistikách byli teprve až od roku 1780 zachycováni muži, kteří dleli mimo zemi a muži i ženy odjinud, které se zdržovaly u nás. Až od roku 1830 byly sepisovány i ženy, žijící v cizině.^{24/}

Zbývá si všimnout ještě migrace nejpřirozenější a nejběžnější, migrace, která je dána sňatkem: jeden z partnerů, někdy i oba, mění své místo dosavadního pobytu. I když matricy nezaznamenávají, kde se snoubenci po sňatku usadili, lze to zjišťovat z matrik narozených, kam jsou zapisovány děti, narozené z těchto manželství. Prvním zjištěním je, že jako rodiče se objevuje v místě sňatku jen část párů, ostatní následovali zřejmě svého partnera jinam. Nelze však přitom zapomínat na trvale bezdětná manželství.

Z farnosti Broumov byly zatím publikovány sondy zpracované z údajů matrik oddaných a to z let 1650 - 1659, 1670 - 1679, 1740 - 1749, 1760 - 1769.^{25/} Ze všech sond vyplývá, že v převážné většině pocházeli snoubenci z farnosti Broumov, proto sňatky nezpůsobovaly početně významné migrace.

Z uvedených poznámek lze konstatovat, že neexistuje nadbytek archivních pramenů, které by dokumentovaly mechanický pohyb obyvatelstva ve stanoveném období. Existující lze použít jen po konfrontaci s prameny jinými a po jejich všestranné kritice. Ze všeho také vyplývá, že obyvatel feudální monarchie neměl příliš možností k velké geografické mobilitě, což nebylo dáno jen pouhými právními normami charakterizujícími nevolnictví. Hrála zde roli jistě i ekonomická uzavřenost jednotlivých panství, malá možnost vzájemných a dalekých komunikací a jazykové bariéry. Přesto však otázka migrací a studium pramenů o nich musí být zařazeno do každé práce o vývoji populační situace v jakémkoliv místním a časovém okruhu.

P o z n á m k y

- 1/ E.Maur, Základy historické demografie, vyd. Státní pedagogické nakladatelství Praha, 1978, s. 145-152.
- 2/ L. Henry, Manuel de démographie historique, Genève - Paris 1970, s. 56-58.
- 3/ Nejnověji Přehled dějin Československa I./2., /1526-1848/, Academia Praha 1982, s. 189-190.
- 4/ T. Bílek, Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, Praha 1882; tentýž, Reformace katolická, Praha 1892.
- 5/ Fond Stará manipulace je uložen ve Státním ústředním archivu. Signatura C 215 je právě pro svůj rozsah rozdělena dále na pododdíly podle počátečních písmen jmen míst, jichž se týká.
- 6/ SÚA, SM C 215/B 13.
- 7/ T. Bílek, Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, Praha 1882, s. 1048-1049. Tentýž, Reformace katolická, Praha 1892, s. 58, kde jsou uvedeni pouze měšťané /sousedé/, takže se zde neobjevuje šlechtic Jan Mikuláš Wachtl z Pantenova.
- 8/ SÚA, SM C 215/T 1.
- 9/ T.Bílek, Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, Praha 1882, s. 1045-1046.
- 10/ Tamtéž, s. 1110.
- 11/ Blíže viz E. Winter, Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17.und 18.Jahrhundert, Berlin 1955.
- 12/ Císařský rychtář z Jaroměře hlásil v roce 1650, že ze vsi Kratonoh odešel bývalý rychtář a poddaný Frištof Seydl, T. Bílek, Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, Praha 1882, s. 1098.

- 13/ Viz např. Berní rula 18, kraj Kouřimský I., zpracovala PhDr. Marie Haasová-Jelínková, Praha 1952, s. 52: při 35 vyjmenovaných rozbořených a pustých staveních v Českém Brodě je poznámka: "Dává se zpráva, že by se k takovým místům v rozdílných místech zdržující se nápadníci nacházeti měli".
- 14/ Státní oblastí archiv Litoměřice, BA, Kopiař korespondence odeslané 1662-1673, f.273 - 274, kde se mluví o působení kapucína p.Damascena v oblasti Arnoltice - Růžová - Janov, kdy z Janova uprchlo 27 poddaných. Blíže o podobných poměrech na severním pomezí Čech viz E.Čáňová, Rekatolizace severních Čech, Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách, Praha 1980, s. 35-36.
- 15/ SÚA, APA I., H 5/2-3, kde je např. zaznamenán odchod dcery Václava Dvořáka z Benátek nad Jizerou do Berlína v roce 1753, nebo útěk sestry Ondřeje Vachuty z Příbrami rovněž na počátku 50. let 18.století. Arcibiskupským orgánům šlo však spíše o navrácení emigrantů a o jejich agitační činnost ve staré vlasti, což nescouvisí s naším tématem.
- 16/ J. Volf, Soupis nekatolíků panství Opočenského z r.1742, Věstník král. české Společnosti nauk, r. 1908, Praha 1909, čl. č. IV., s. 23.
- 17/ Tamtéž, s. 57-66.
- 18/ Emigrace z roku 1742 na Opočensku měla nepochybně souvislosti s událostmi v roce 1732 na tomto panství, kdy zástupci poddaných podali majiteli opočenského panství žádost, aby směli vykonávat svobodně nekatolické náboženství. V celé záležitosti hrála i tehdy roli zahraniční agitace; v tomto případě šlo skutečně o odpor náboženský, který zprvu nebyl motivován sociálními momenty. Jeho hlavními osobami byly zámožnější vrstvy obyvatelstva, zatímco o 10 let později emigrovali poddaní, jejichž

sociální složení bylo odlišné. Blíže o událostech z roku 1732 viz E.Čáňová, Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732. Sborník prací východočeských archivů č. 4 /1978/, s. 133-151.

- 19/ SOA Zámorsk, Vs Broumov, rkp. 313 "Beschreibung der Eltern und Kinder in denen Braunauer Stiftsdörfern pro annis 1717, 1718, 1719, 1720, 1721, 1722, 1723, 1724, 1725, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1733."
- 20/ Jeho jméno je přetrženo s poznámkou "gefreit", někde i s datem.
- 21/ Tereziánský katastr český, sv. 3., Dominikál, Praha 1970, s. 168.
- 22/ Obyvatelstvo v českých zemích v letech 1754-1918. Díl I., 1754-1865, Praha 1978, vyd. Český statistický úřad, s.154.
- 23/ SOA Zámorsk, Vs Broumov, i.č. 155, kart. 54.
- 24/ Obyvatelstvo v českých zemích v letech 1754-1918. Díl I., 1754-1865, Praha 1978, vyd. Český statistický úřad.
- 25/ Dlouhodobé populační trendy na území ČSR, předstatistické období. Acta demographica IV., vyd. Čs. demografická společnost při ČSAV, Praha 1981, s. 72-73; E.Čáňová, Rekonstrukce rodin, Archivní časopis 33/1983/1, s. 21-22.

R e z u m é

E. Чаньова, Источники по развитию миграций в Чехии /17 и 18 вв./

Автор занимается возможностями изучения миграций в Чехии в предстатистический период, отмечая, что жителю феодальной монархии не было предоставлено особо много возможностей для географического передвижения. Это было дано прежде всего характеризующими крепостничество правовыми нормами. Ограничивающим фактором стала несомненно также экономическая замкнутость отдельных имений, небольшая возможность взаимной и дальней коммуникации, языковые преграды. Учитывая то обстоятельство, что вопрос переселения является адекватной составной частью динамики населения каждой области, автор обращает внимание на возможности использования источников равнообразного происхождения, в особенности из архивов городов и крупных поместий, главным образом, городских и поземельных книг. Архивные источники, документирующие миграции населения, однако не обильны и дошедшие до нас можно использовать для сопоставления с другими источниками после проведения их всесторонней критической оценки.

E. Čáňová, Sources for migration development in Bohemia
/17th and 18th century/

The author deals with the possibilities of studying the migration in Bohemia during the pre-statistical period. She states that the inhabitant of the feudal monarchy had very few possibilities for a great geographic mobility. This was given especially by the legal rules characterizing the serfdom. A limiting factor was certainly the economic seclusion of individual estates, a small possibility of mutual and distant communication and the language barrier. With regard to the fact that the problem of migration forms an adequate part of the study of population development of any region, the author calls attention to the possibility of utilizing the sources of different provenances, especially from town and country estate archives, first of all from the town and land registers. There is no surplus of archival sources which would prove the population migration, and the existing ones may be used after a collation with other sources and after their many-sided criticism.

Historická demografie, 10/1986, s. 161-176
Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1986

Jiří Matějček

NĚKTERÉ EKONOMICKÉ A SOCIÁLNÍ PŘEDPOKLADY VÝVOJE DĚLNICKÉ
RODINY V OBDOBÍ KAPITALISTICKÉ INDUSTRIALIZACE ČESKÝCH ZEMÍ *

Jde jen o málo uspořádané poznámky, týkající se předpokladů vývoje především hornických a hutnických rodin, zvláště předpokladů sociálních a materiálních, jak vyplývají z analytických výzkumů.

Metodika historických výzkumů rodiny je zatím rovněž dost neuspořádaná a neuspokojující. Jednou z možností výzkumu podmínek života, sociální skladby a sociální situace by byla podrobná klasifikace historických sociálních skupin a jejich subkultur /existovala celá řada kategorií v rámci velkých sociálních skupin, které měly rozdílné subkultury i chování/. Toto zkoumání sociální stratifikace by se asi mělo prolínat s problémy generačních struktur, respektive skupin, atd.; zkrátka jde o vypracování metodiky multidimensionálního přístupu, či zkoumání složitých struktur.

V československé historiografii se po roce 1945 až na některé snahy a náznaky výzkumu skladby a formování buržoazie věnovala pozornost především dělnictvu. To však neznamená, že bychom znali sociální skladbu, průběh formování moderního dělnictva a další aspekty dobře, nebo aspoň dostatečně.

Následující poznámky však budou muset být věnovány

právě dělnictvu, i když aspoň obecná a přehledná znalost celé společnosti by byla žádoucí.

V podstatě je možné říci, že dělnictvo moderního průmyslu se u nás formovalo nejdříve v textilní výrobě /nepřehlízíme-li k takovým oborům, jako bylo železářství a sklářství, kde existovaly malé koncentrace dělníků v hutích už za feudalismu/. Je známo, že textilní manufaktury byly kombinované, s rozptýleným domácí dělnictvem. Ukazuje se však čím dál víc, že i textilní dělnictvo první i dalších fází průmyslové revoluce bylo z velké části dělnictvo domácí, zvláště v některých oblastech a oborech. Není však úkolem tohoto příspěvku syntetizovat výsledky výzkumu jiných pracovníků.

Velký zájem byl věnován aspektům formování průmyslového dělnictva, tj. hlavně 2. polovině 19. století. Také zde však existují značné mezery, protože se dospělo ke znalostem o sociální skladbě, původu atd. vznikajícího dělnictva /ještě jen v některých oblastech/, ale dalším aspektům, které mají vliv na sociální chování, se z různých důvodů dosud nevěnovala pozornost. /Jedním z nich byly například právě způsoby socializace a jejich podmínky, podobně jako se ze sociologického hlediska věnovalo stále ještě poměrně málo pozornosti výzkumu subkultury některých skupin dělnictva./

Vcelku je možné konstatovat, že prudký početní růst dělnictva, zvláště v netextilních oblastech, či v tzv. nových oblastech, proběhl hlavně v poslední čtvrtině 19. století /zejména přechodem ze zemědělství/ a že na začátku 20. století se dělnictvo jako sociální skupina /a hlavně početně/ stabilizovalo. Letmé srovnání stavu, sociálních pozic, prestiže, atd., dělnictva na začátku a na konci poslední čtvrtiny 19. století vykazuje značné rozdíly, které se zřejmě týkaly i dělnické rodiny vcelku a způsobů socializace a dalších faktorů zvláště. Tyto rozdíly jako výsledky vývoje či charakteristika dvou rozdílných stavů se však zatím přesněji nezkouma-

ly, jako je vůbec výzkum pozic dělnictva většinou dost analytický.

Stabilizace dělnictva souvisela mj. s technickými změnami, ale i se změnami ekonomickými, které v některých oborech a oblastech vyvolávaly chronický nedostatek dělnictva. Tento nedostatek musel zřejmě mít určité důsledky i v oblasti vědomí a sebevědomí dělníků, což se odráželo mj. i v dělnickém hnutí. I tato situace je však zatím neprozkoumaná. Se stabilizací dělnických kádrů po roce 1900 však souvisel do značné míry dobře pozorovatelný jev, totiž pokles jejich teritoriální mobility, zmírnění fluktuace a migrací, což obojí muselo mít vliv na zakládání a situaci rodin.

Výzkumy početnosti rodin a dalších sociálně demografických aspektů v době industrializace se teprve rozvíjejí.

Výzkum jednoho ze severočeských dolů v době vrcholící vlny imigrace do Severočeského hnědouhelného revíru /1893 až 1896/ ukazuje některé momenty situace rodin. Důl byl zřejmě typický pro řadu nově zakládaných velkých důlních závodů. Průměrný věk horníků byl v něm nízký a tomu odpovídal i nízký podíl ženatých mužů. Rodiny horníků na dole byly v průměru 4,4 členné. Dost početné byly rodiny šesti a sedmičlenné, ve vzorku byla i rodina desetičlenná. Ukázalo se, že závislost počtu rodinných příslušníků na výši nominální mzdy nebyla v té době pro osádku statisticky významná, což by napovídalo platnosti hypotézy o neplánování velikosti rodiny. Na výši mzdy však závisela snatečnost. Ukázalo se také, že horníci dolu bydleli z největší části tak blízko, že cesta do práce je nepřipravovala téměř o žádný volný čas. Dvě třetiny horníků kromě toho žily v obcích velkých nad 5 000 obyvatel. To byly důležité prvky způsobu života, které měly zřejmě vliv i na situaci rodin. Ženatí havíři měli na dole své syny, takže zaměstnání se do značné míry dědilo. Zdá se tedy, že situace ukazuje některé prvky tradičního stavu /nepříliš omezená porodnost atd./, ale i prvky nové situace /městský způsob života/. Tyto výsledky bude ovšem nutné zhodnotit v šir-

ším kontextu.

Ve vysloveně hornických a hutnických okresech Českých zemí se počet rodinných příslušníků horníků a hutníků pohyboval v letech 1880 - 1910 mezi 1,95 a 2,01 osob na jednoho pracujícího horníka a hutníka; rodinných příslušníků tedy přibývalo, což potvrzují i detailnější výzkumy /ovšem zase jen pro jednotlivé revíry nebo lokality/. Na Sokolovsku například analogické číslo vzrostlo z 1,80 na 2,42. To tam /číselně ovšem trochu jinak/ platilo nejen pro horníky, ale i pro skláře a textiláky - probíhal růst počtu závislých osob. Jevila se tam i snaha dělníků mít malý pozemek /běžná ovšem i mnohde jinde/ a jako jinde se ukazovala i tu větší územní stabilita ženatých dělníků /což platilo i pro osádku výše zmíněného severočeského dolu/.

Jedním z důležitých prvků pozic rodin v období kapitalistické industrializace zřejmě byly reálné mzdy. Solidnější výzkumy byly pro heuretickou náročnost zpracovány zatím jen pro některá odvětví a oblasti. "Názorné" výsledky /ovšem do značné míry hypotetické/ existují pro hutníky železa. Ukázalo se například, že na začátku 50. let 19. století denní příjem pudlařského mistra i tovaryše /preferované profese/ stačil snadno k uživení 6 členné rodiny. Čtyřčlennou rodinu v té době uživil hutní zámečník, valcář, slévač. Tovaryš u zkujňovací výhňe uživil sebe a ženu. Mzdy dělníků u vysokých pecí stačily svobodným, nebo nejvýš bezdětným manželům. Žena nádeníka v huti musela nutně do práce, aby uživila i sama sebe, nejen děti.

To platilo přibližně až do konce 80. let 19. století. Po roce 1880 stačily mzdy vysokopecních dělníků/v akordu/ uživit pětičlenné rodiny. Jejich příjem byl 2,5 x vyšší než příjem nádeníka v huti. Běžný nádeník mimo huť uživil jen sám sebe. V železárnách Těšínské komory uživila průměrná mzda tříčlenné rodiny. V době hlubokých depresí /v 50. a 70. letech/ klesaly však reálné mzdy značně nízko /na 60 nebo 70

bodů/. Ve Vítkovických železárnách uživil "hutník" šestičlennou rodinu až od začátku 90. let, a to jen těsně. Svobodnému nádeníkovi zbývala do roku 1900 asi pětina nebo šestina nad nejnětější výdaje, po roce 1900 asi třetina denního příjmu, což však do roku 1900 představovalo asi 1 litr piva nebo půl litru kořalky. Příjem zavážeče u vysoké pece byl koncem roku 1900 asi o 25 % vyšší než příjem subalterního úředníka a zajišťoval tříčlenné rodině dobré ošacení, masitou stravu každý den a zařízený jednopokojový byt. Příjem přesahoval nejnětější výdaje asi o 90 %.

V průběhu industrializace měla na výši reálné mzdy velký vliv kvalifikace pracovníků. Kvalifikovaní dělníci měli přibližně o 100 % vyšší reálnou mzdu, v mnoha odvětvích však i odlišný společenský status a prestiž než nekvalifikovaní a také kultura či subkultura těchto dvou skupin dělnictva byla značně odlišná, zvláště v průběhu formování dělnictva, kdy přicházely stále nové vlny sociálně a kulturně specifického venkovského obyvatelstva do průmyslu. V některých oborech byly tyto rozdíly méně markantní /hornictví/, jinde více /porcelánky, sklárny, strojírny, zčásti i hutě/. Kvalifikovaní skláři ve velké sklárně v Novém Sedle na Sokolovsku četli knihy, chovali se uhlazeně, měli pěvecký spolek, vysoké mzdy a prestiž a status dobře postavených řemeslníků a budili tím všude nedůvěru nově přicházejících dělníků z horských oblastí, kde se žilo údajně ve veselé bídě z ruky do úst. Jaké důsledky měly tyto rozdíly pro způsoby socializace a pro situaci rodin se ovšem zatím nezkoumalo, protože se buď vůbec nebo jen málo zkoumaly subkultury obou těchto značně rozdílných skupin. Horské a vesnické obyvatelstvo nejhůře sociálně postavených skupin přitom tvořilo velkou část nově vznikající dělnické třídy.

Při zkoumání pozic, statusů, vzorů chování atd. budeme zřejmě zpočátku do určité míry odkázáni na dedukce, jejichž výsledky se budou muset dodatečně verifikovat. Historické

studium těchto jevů je z velké části otázkou kvality pramenů, ale ovšem i metod a teoretické úrovně. Mezioborový přístup by tu byl velmi žádoucí, přinejmenším by prospělo vzájemné kladení otázek. Snad ještě poněkud nedocenenou skutečností je, že značná část dělnictva u nás žila dlouho jen poloměstským či polovesnickým způsobem života, měla různé vztahy k vesnici a k zemědělství a vedlejší příjmy. To mělo zřejmě značný vliv na různé aspekty situace rodin a způsobů sociálního chování a týkalo se zejména hornictví, ale do značné míry i hutnictví, textilní výroby a bižuterního průmyslu. Sociální chování tak zvaných kovorolníků zůstává zatím stále oblastí plnou problémů, kde některé dosud běžné názory spíš výzkum zavádějí. Sama skupina dělníků, kteří měli půdu, nebyla jednotná ekonomicky a sociálně a nebyly proto jednotné ani její zájmy a cíle.

Víceméně neprozkoumané zůstávají zatím i ty aspekty materiálních pozic dělnických rodin, které se týkají vztahů věku, postavení v zaměstnání, reálné mzdy a početnosti rodiny. Zdá se, že by snad na základě některých archivních hromadných materiálů /Vítkovické železárny, Kladensko/ bylo možné zkonstruovat funkci závislosti reálné mzdy na vyjmenovaných zbývajících faktorech a zpřesnit tak představy o materiální situaci dělnických rodin v různých fázích jejich vývoje a zároveň v různých fázích historického vývoje industrializace. Mimo jiné měl tento faktor reálné mzdy na osobu a jeho působení určitým způsobem vliv na sociální situaci uvnitř rodiny, tj. mimo jiné na vztahy dětí a rodičů.

V souvislosti s diferencemi mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými, jak se odrážely v subkulturách těchto skupin, by bylo v souvislosti se způsoby socializace pravděpodobně vhodné uvažovat i o tom, jak působily vzory chování. V pracovním procesu se od nekvalifikovaných dělníků vyžadovala zejména fyzická síla a vedle toho schopnost přizpůsobit se pokynům, tedy pracovat podle návodu. Fyzická síla byla

tedy /vedle zdraví/ značně ceněnou hodnotou a návyk na její uplatňování přecházel i do mimopracovních vztahů. K tomu přistupovalo i to, že způsob řízení početných rodin a vzájemných vztahů v nich musel být poněkud jiný, než řízení rodin s málo dětmi. Také zde - ač existují některé etnologické výzkumy výchovy v dělnických rodinách - by bylo ještě co analyzovat. Dalším dost důležitým faktem je i to, že i způsob práce kvalifikovaných dělníků spočíval do velké míry na rutině /kombinace v mládí naučených operací podle situace/ a že vůbec řešení pracovních /ale zřejmě i mimopracovních/ situací se dělo metodou pokusu a omylu a pomocí zvykového, nebo, v mimopracovní sféře, emocionálního jednání. Děti z dělnických rodin navíc byly jak skutečným postavením, tak ve vědomí rodičů předurčeny k dělnickým profesím /často ke "zdědění" povolání otce/ a také se tak vychovávaly. Teprve přibližně po roce 1900 se u části dělnictva začaly ve větší míře vytvářet předpoklady k vertikální sociální mobilitě, a to jak objektivní, tak subjektivní. /Za vertikální mobilitu můžeme ovšem snad považovat - aspoň v určitých historických fázích - přechod z venkova do průmyslu/.

Poměrně hodně materiálu poskytují historické prameny k problematice ekonomického chování dělnictva, včetně "nových" dělníků, a k problémům chování spotřebního, které se obojí dotýkalo základních otázek existence rodin. V ekonomickém a spotřebním chování se odrážely i emancipační a adaptační procesy, probíhající v sociální skupině dělnictva.

Vypracování vzorů ekonomického chování v dělnických rodinách probíhalo někde a v určitých obdobích ze značné hloubky, téměř od ničeho, protože v některých oblastech a obdobích postižených bídou vlastně hospodaření /ve smyslu rozhodování/ v dělnických rodinách neexistovalo /což je asi přece jen přehnané - obvykle existovalo aspoň rozdělování stravy podle důležitosti pro pracovní schopnost rodiny, což se jevilo v preferenci muže-živitele/. Zajímavé svědectví o ekonomickém chování nejchudšího vesnického obyvatelstva

horských a podhorských oblastí podává kniha H. Salichové "Ze starých časů". Děti byly připravovány na těžkou manuální práci, rodiče rozhodovali o jejich výtěžcích - což se však v poslední čtvrtině 19. století začínalo měnit. Děti nebyly považovány za "požehnaní", protože pro ně /zřejmě v dané konkrétní situaci zemědělské obce/ nebylo až do určitého věku významnější ekonomické využití. Jako vysoké hodnoty se cenila pracovitost a vzdělání jako výcvik k povolání a prostředek materiálního blahobytu, dále zdraví /a ovšem i rodinná pohoda/. Muž byl hodnocen jako živitel rodiny, který ji poskytuje hlavní materiální zajištění, ale zdá se, jako by nebyl v rodinách nejchudších vesničanů hodnocen jako nejvyšší a jediná rodinná moc, asi proto, že žena musela být také výtěžně činná a měla z toho i sociální autoritu v rodině.

Zajímavé byly rozdíly v cílech v první a druhé polovině 19. století v této lokalitě /Kyjovice na Ostravsku/. V první polovině 19. století vystupovaly mezi chudinou rysy fatalismu, nezměnitelnosti bídné hospodářské situace. Zřetelná byla ekonomická orientace na pouhé přežití v období podspotřeby. To se začalo měnit v důsledku pozvolného hospodářského vzestupu ve druhé polovině století, kdy se začaly využívat /skromné/ možnosti nových výtěžků /odbyt zboží a služeb do měst/. Hned se také začaly objevovat generační diference cílů: zatímco mládež se orientovala na spotřebu, zčásti reprezentační /móda/, generace otců a matek byla orientována na úspory, které měly sloužit k nákupu prostředků výroby a ochrany /obydlí/, ale ještě ne jako kapitál. U starší generace chudiny se také, jak se zdá, neobjevuje prestižní ekonomická motivace /reprezentační rozmnožování majetku/. Ekonomická orientace rodin byla však zcela zřejmá: na materiální zajištění a materiální vzestup. Je zřejmé, že to vše se muselo odrážet v rodinách a v socializačních procesech a samozřejmě na přejímání hodnotových systémů. Je možné snad dokonce prohlásit, že podobně jako mezi měšťanstvem vytvo-

řily ekonomický rozmach a industrializace typ kapitalistického podnikatele, vytvořilo období stacionárního hospodářství mezi chudinou typ fatalistické osoby, orientující se jen na přežití, a industrializace pak aktivní ekonomický postoj, který se projevil například vznikem typu migranta za prací do průmyslových oblastí. I v uvedeném konkrétním případě se ovšem u /zatím málo početných/ migrantů do měst jevila vedle ekonomických motivů i snaha uniknout sociálním aspektům rolí, v nichž chudina a zvláště chudá mládež na vesnici vystupovala /podřízenost v rodině, ostrá sociální kontrola atd./.

Dost podobnou situaci líčí román z druhého konce Českých zemí, Klostermannova kniha "V ráji šumavském". Také zde existovala ještě ve třetí čtvrtině 19. století u chudiny zřejmě podspotřeba a neúplné uspokojování základních biologických potřeb, které se v období konjunktury kolem roku 1870 změnilo ve výbuch spotřeby, zčásti luxusní a prestižní /maso, alkohol, móda/. Také zde se děti snažily uniknout silné rodinné a sociální kontrole a částečnému rozhodování rodičů o jejich výtěžcích odchodem do "fabrik" a projevovala se deidentifikace dětí s rodinnými cíli. Zkaženost mládeže ve "fabrikách" se sice hodnotila negativně, ale "všichni" je tam přesto posílali - z pekuniárních důvodů.

Jako hodnoty se zde uznávalo plné uspokojení materiálních potřeb, pracovitost, ekonomická aktivita atd. Také zde se děti vychovávaly k těžké fyzické práci v povoláních svých otců, ale jevila se i snaha mládeže najít si v případě možnosti práci lehčí /útěk ze zemědělství do továren/. Město a rovinatý kraj v nížině se hodnotily jako "krásné". Děti byly v rovinách využívány jako pracovní síly se snahou použít část jejich výtěžků k uskutečnění rodinných cílů, o nichž /podobně jako na Kyjovicku/ rozhodovali jen dospělí či rodiče. Snaha některých rodičů zachovat "staré mravy", tj. omezenost potřeb a ambicí, se u dětí většinou setkala s neúspěchem. "Štěstí" viděly v rozmnožení spotřeby, v hoj-

ností a blahobytu a běžný byl u nich aktivní ekonomický a životní postoj. Běžná byla sousedská výpomoc. Značný význam zřejmě měla prestiž, jak u chudiny /náhlá možnost luxusní spotřeby/, tak u bohatých sedláků /prestižní podpora rozmařilého života dětí apod./.

Protiklad aktivity a pasivity vystupuje v chování "nižších" vrstev v industrializačním období do popředí velmi často a byl asi hlavně důsledkem přechodu od stacionárního hospodářství k možnostem rozmachu, které se týkaly značně velkých skupin obyvatelstva - což bylo ovšem místně a časově diferencováno. Tento protiklad bývá obvykle také brán jako jeden z protikladů, charakterizujících vesnické společenství a městský způsob života, nebo zvykové a účelově racionální chování. V rámci studia naší kapitalistické industrializace jsou ovšem formy chování a jejich význam značně neprozkoumanou otázkou, podobně jako celá řada dalších sociálně psychických jevů.

V Klostermannově románu ovšem vystupuje velmi silně do popředí snaha chudých vrstev o sociální uznání, získání sociální prestiže, které průmyslové dělnictvo dosáhlo víceméně až v novém století, jednak svým objektivním významem, ale nesporně i vlivem emancipačních snah sociální demokracie.

Dost důležitým prvkem materiální i sociální pozice dělnictva byla poměrně dlouho určitá možnost návratu do původních povolání a bydliště, kde žili rodiče mladých dělníků. Tato možnost se někde prokázane využívala ještě v době krize roku 1902. Množství lidí žilo na okrajích průmyslových oblastí, odkud střídavě, sezónně nebo příležitostně docházeli buď do práce v továrnách a dolech, nebo do svých původních bydlišť vypomáhat v zemědělství. Míra četnosti takových případů ovšem není obecně zjištěna.

Část tak zvaných rodinných migrací z vesnic a hor probíhala i tak, že mladí lidé nastupovali do lépe placených, ale i fyzicky nebo kvalifikačně náročnějších zaměstnání /do-

ly, továrny/, kdežto rodiče se uplatnili jako nádeníci. Také tímto způsobem se původně trojgenerační rodiny zmenšovaly na dvojgenerační.

Velmi zajímavým jevem byla stimulace nových potřeb v určitých obdobích a oblastech. V zájmu rozvoje vnitřního trhu byli sami podnikatelé nuceni vyvolávat nové potřeby dělníků /spotřeba nových dělníků byla v jejich původních bydlištích obvykle stacionární/, což se zároveň stalo stimulem rostoucího pracovního úsilí a růstu mezd i společenské produktivity práce a vyvolávalo aktivní ekonomické postoje. Noví dělníci, po určitou dobu vlivem nízké úrovně svých potřeb spokojeni s relativně nízkou mzdou, byli nejen brzdou dělnického hnutí, jak se často uvádí, ale "přebytečné" peníze buď věnovali na alkohol, což zřejmě vytvářelo určitý vzor chování, nebo pracovali jen v případě potřeby, což rozvracelo kapitalistickou výrobu. Vyšší mzdy proto lákaly nové dělníky k dlouhodobým a dálkovým migracím, při nichž se zčásti zbavovali pozemkového majetku a zároveň vzbuzené nové potřeby /prestižní spotřeba, luxusní spotřeba, lepší oblékání, lepší vybavení bytů - kde zejména ženy přejímaly vyspělejší kulturní vzory/ stimulovaly růst výkonů. Tento jev měl zprostředkovaný mnohostranný vliv, který byl v dobách velkých imigračních vln zachytitelný, zřetelný a někdy významný tak, že ovlivňoval trh pracovních sil a ekonomiku celých oblastí dost výrazně Severočeský hnědouhelný revír v 80. letech, Ostravsko-Karvinský revír apod./. Na rodiny dělníků působil tento vliv prostřednictvím reálných mezd, ale patrně ještě jinak - například v oblasti postojů. Vývoj k hospodaření dělnických rodin jen se mzdou ze závodu byl jednou z hlavních součástí působení industrializačních procesů na dělnictvo a konkrétně na materiální situaci i způsob života rodin a měl vliv i na masové akce dělnictva v boji o nadhodnotu, například na motivaci, taktiku i celý způsob vedení stávek. Faktor jediného příjmu nepůsobil ovšem v těchto bojích nikdy osamocně. Jak už jsem

se zmínil, bylo dost specifickým prvkem naší industrializace dlouhodobé a poměrně trvalé spojení dělnictva mnoha oborů se zemědělstvím a vlastnictvím pozemku - obvykle jako zdroje doplňkové obživy - bylo dlouho cílem značné části dělníků.

Projevilo se to zřetelně například na Sokolovsku těsně před 1. světovou válkou a jevílo se i v Ostravsko-Karvinském revíru a v oblasti bydlení dělníků Vítkovických železáren./ Poloměstský a polovesnický způsob života dělníků se udržoval dlouho - mj. pravděpodobně i proto, že velké dělnické obce vznikající ke konci 19. století obvykle postrádaly kulturní funkce skutečných měst.

Možná ne dost docenovaným jevem ve vývoji rodin - nevíme ovšem, u jak velké části dělnictva - byl známý fakt, že možnost společenského využití dávala dělníkům mužům dlouho v podstatě téměř jen hospoda, zvláště uvážíme-li nedostatky dělnického bydlení v období industrializace. Vychovatelem dětí byla často v podstatě jen matka a při početnosti rodin a zaměstnanosti matek ještě spíš ulice; otec mívával jen roli nejvyššího soudce a vykonavatele rozsudků v patriarchálním systému rodiny, který - zřejmě dost často - vyvolával negativní postoje dětí vůči otci. Zároveň se tím vytvářel vzor výchovného chování, které se tím přenášelo na další generace, při poměrně značné stabilitě způsobu života zřejmě dost dlouho.

Dalším velmi významným jevem industrializačního procesu byla obrovská fluktuace dělnictva; v některých oborech /hornictví, hutnictví/, se osádky některých závodů nebo jejich provozů během roku vyměnily třeba i celé a jejich části třeba i dvakrát. Fluktuace vytvářela téměř návyk /mj. i na nepravidelné zaměstnání/ a určité specifický způsob života a vznikla dokonce i zvláštní kategorie trvalých fluktuantů, kteří tak prožili celý život. Často se tak zřejmě vytvářely neúplné rodiny; nemanželská porodnost dosahovala v některých průmyslových oblastech až čtvrtiny všech porodů.

K fluktuaci měli, jak to konkrétní výzkumy naznačují, sklon spíše mladí a nekvalifikovaní - tedy hůře placení - lidé. Po roce 1900 se fluktuace a migrace s nimi spojené poněkud zmírnily.

Není zatím příliš jasný vliv, který mělo shromažďování jedinců z nejrůznějších sociálních a teritoriálních jednotek ve velkých a vyspělých průmyslových oblastech na formování jejich subkultur /dělnictva/. Ve většině velkých oblastí se totiž obvykle shromažďovaly jednak děti vesnické chudiny z okolí, dále kvalifikovaní dělníci z různých oblastí země - např. migračním zázemím Severočeského hnědouhelného revíru byly prakticky celé Čechy, jen bez nejzazší severovýchodní části - dále trvalí fluktuantí, nejrůznější přistěhovalci často ze všech krajů země a většinou také v masové míře horské obyvatelstvo nejbližších hor. Tato klasifikace se kříží s klasifikací podle ekonomických a sociálních pozic, které přistěhovalci a původní obyvatelstvo zaujali v nových poměrech v průmyslové oblasti. Je pravděpodobné, že hodnotové orientace a vzory chování se mohly u jednotlivých skupin dost lišit, i když v základě byly patrně podobné hodnotovým stupnicím, které jsme měli možnost poznat u Salichové nebo Klostermanna. Zdá se, že značná byla, zejména v počátcích industrializace, prestiž bohatství a tak zvaných vyšších vrstev a že přijímání kulturních vzorů probíhalo od městských "horních" vrstev směrem "dolů", často prostřednictvím žen. Přejímání vzorů však zřejmě začínalo zevnějškem /oblékání, strava, pak bydlení/, tím, co bylo nejnapadnější. Rodinná výchova a způsoby socializace vůbec byly nejspíš při přejímání vzorů na méně významném místě, mimo jiné zřejmě i proto, že podmínky dělnictva ekonomické i sociální byly jiné než u buržoazních vrstev. Uznávání sociální svobody jako velmi žádoucí hodnoty u mládeže bylo zřejmě i důsledkem podřízeného postavení dětí /a snad právě zejména dělnických/ a mladých lidí jak v rodinách, tak ve společnosti vůbec. I z toho pravděpodobně zčásti vyplýval

známý radikalismus mládeže.

Generační problematika je vůbec málo propracována, dokonce i při výzkumu dělnického hnutí, který přece jen dost pokročil. Zajímavé by bylo studium jevu, který by se dal předběžně označit jako generační pocit /zřejmě hlavně soubor postojů, případně i zaměření/, a jeho mezigenerační změny, které souvisely se změnami sociální situace. Podobně jsou, jak se zdá, jen v obrysech zachyceny změny ve způsobech rodinné výchovy dělnictva, o níž se předpokládá, že byla autoritativní a patriarchální v duchu dobových vzorů, ale zároveň spíše zvyková a intuitivní než vědomá, nedostatečná a zaměřená v zásadě na většování zvykového jednání.

Celý výše uvedený výklad je značně dílčí a obsahuje spíše náměty, jimiž by se bylo možné zabývat a jen některé předpoklady situace a vývoje, přičemž tyto předpoklady a pozice nebyly většinou specifikovány podle podskupin a subkultur dělnictva, což však bohužel zatím odpovídá stupni rozvinutosti výzkumu i složitosti problematiky.

Článek je rozšířenou verzí referátu, který jsem přednesl na konferenci o výzkumu rodiny v roce 1984 na konferenci o výzkumu rodiny v roce 1984 v Rožnově. Konkrétní údaje, kterých byl použito, pocházejí z mých studií, uveřejněných ve Slezském sborníku v roce 1983, v roce 1978 a v roce 1976, dále ve Zpravodaji Slezského ústavu ČSAV - červenec - září 1981, září - prosinec 1983, leden - únor 1981, ve Studiích k dějinám hornictví 14, Praha 1984, Z dějin hutnictví 11, Praha 1982, Z dějin hutnictví 7, Praha 1980, Z dějin hutnictví 6, Praha 1979, Z dějin hutnictví 3, Praha 1977, v Jihočeském sborníku historickém 1977, v monografii Formování hornictva sokolovského uhelného revíru /1830 - 1914/. Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí 4, Opava 1978, v Českém lidu 1978, v časopise Matice moravská v roce 1974 aj.

R e s u m é

Е. Матейчек, Некоторые экономические и социальные предпосылки развития рабочей семьи в период капиталистической индустриализации Чешских земель

Рабочие современной промышленности Чешских земель формировались сначала в текстильной промышленности, позже в остальных отраслях. Формирование рабочего класса сопровождалось важными структурными изменениями способа его быта и поведения, что нашло отражение в изменении семейных отношений и ценностной ориентации рабочих семей. Специфической чертой индустриализации Чешских земель стала длительная и сравнительно прочная связь рабочих многих отраслей с сельским хозяйством и земельной собственностью. Полугородской и полусельский быт существовал долго, хотя в начале 20 века рабочие как социальная группа стабилизировались. Стабилизация рабочих была также связана с техническими и экономическими изменениями, последствием которых стало ограничение их территориальной мобильности, уменьшение текучести и миграции, что отразилось определенно в основании и ситуации семей. Сначала - приблизительно после 1900 г. - у части рабочих стали в большей мере возникать предпосылки к вертикальной социальной объективной и субъективной мобильности. Проблематика социального развития рабочей семьи в Чешских землях в период капитализма пока мало разработана и познание закономерностей ее развития потребует дальнейшего широко направленного изучения.

J. Matějček, Some economical and social presumptions of development of workman's family during the capitalist industrialization in Bohemian countries

Workmen of the modern industry have formed themselves in Bohemian countries first in the textile industry, later in further branches. The formation of the working class was accompanied by significant structural changes of its way of living and behaviour which reflected itself on the change of family relations and of the value orientation of workmen's families. A specific element of the industrialization of Bohemian countries was the longlasting and relatively standing connection of workmen of many branches with the agriculture and tenure of a piece of land. The halftown and halfvillage way of life kept for a long time the workmen as a social group stabilized at the beginning of the 20th century. The stabilization of workmen was connected among others with technical and economical changes, the consequence of which was also a decline of their territorial mobility, alleviation of the fluctuation and migration, which both had to influence the foundation and situation of families. Only about after 1900 the facilities started to go towards the vertical social mobility with a part of the workmen in a greater extent, concerning either the objective, either the subjective facilities. Problems of the social development of the workman's family in Bohemian countries under capitalism have been elaborated only little till now and the understanding of the lawfulness of their development will require a further wide aimed investigation.

Historická demografie, 10/1986, s. 177-189

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1986

Eduard Maur - Pavla Horská

ZEMĚDĚLSKÉ OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ V 17. - 19. STOLETÍ

Jedním ze závažných problémů, které od druhé poloviny 19. století přitahovaly pozornost české historiografie, bylo prudké zhoršení sociálně ekonomické situace rolnictva v Čechách po roce 1620. Vedle jednostranně politického výkladu, hledajícího příčinu změn v postavení rolnictva výlučně ve vítězství Habsburků nad českými stavy, se brzy prosadil výklad multikauzální. V něm byla na přední místo stavěna depopulace Čech za třicetileté války, jejíž rozsah přitom byl značně přeceňován. S důsledky depopulace byl spojován zejména několikanásobný růst robot v průběhu 17. století. Výklad byl dosti prostý: Za války ubylo poddaných a tím i pracovních sil na dvorech šlechty, ty naopak byly rozšířeny o půdu pustých sel-ských usedlostí, a proto vrchnosti byly nuceny zvyšovat roboty.^{1/}

Dnes historiografie odhaduje ztráty na obyvatelstvu Čech za třicetileté války asi na třetinu, ti nejkritičtější autoři dokonce jen na čtvrtinu předválečného stavu.^{2/} Depopulaci nicméně nepodceňuje, její důsledky pro postavení rol-

+/ Tento text vyžádaného referátu pro zasedání historickodemografické sekce na mezinárodním kongrese historiků ve Stuttgartu 1985 byl v poněkud zkrácené formě přeložen do francouzštiny a předán účastníkům zasedání.

nictva však vidí poněkud jinak. Nebere v úvahu jen úbytek pracovních sil, ale také úbytek konzumentů zemědělských výrobků v důsledku vyhlášení Čech a sousedních industrializovaných oblastí. Čechy a jejich bezprostřední sousedství byly totiž hlavním odbytištěm českých zemědělských výrobků /prodej obilí do měst a do horských oblastí, odbyt piva v rámci dominia/^{3/} vývoz do západní Evropy prakticky neexistoval. Pokles počtu obyvatelstva spolu s poklesem jeho reálné kupní síly v důsledku války a vysokého berního zatížení měl proto nutně za následek pokles zemědělské konjunktury. V 50. až 70. letech 17. století trval špatný odbyt zemědělských výrobků, zejména obilí, nízké ceny obilí, a to za relativně vyšších cen řemeslných výrobků a vyšších mezd.

Feudální vrchnosti, jejichž hegemonie v ekonomice i politice v 17. století nebezpečně vzrostla, čelily této situaci hlubokými strukturálními změnami způsobu hospodaření a využitím všech mimoekonomických prostředků: námezdní síla ve vrchnostenském hospodářství, v 16. století převažující, byla z větší části nebo zcela nahrazena robotou, důsledně byly prosazovány vrchnostenské výrobní a tržní monopoly /zvláště povinný odbyt piva poddanými/, byla ztížena regulace stěhování poddaných. Ti byli násilím usazováni na pustých usedlostech i na vzdálených vyhlášených panstvích a dokonce násilím nuceni k sňatku. Mimoekonomické prostředky, zejména pak neplacená roboty, umožnily velkostatku úspěšně čelit nedostatku poddaných a poklesu zemědělské konjunktury a naopak ještě rozšířit vlastní hospodářství, zejména o pusté selské usedlosti.

Jiná byla situace rolnictva. Až do 80. let pozorujeme jeho hluboký nezájem o zemědělství, způsobený jak agrární depresí, tak i utužením nevolnictví. Část usedlostí zůstávala dlouho po válce opuštěna, mnoho rolníků zbíhalo, zvláště v 50. letech velká část rolníků obdělávala jen malý díl svých polí. Intenzita zemědělské práce však v důsledku robot

poklesla i na velkostatku.

Poválečná agrární deprese trvala až do počátku 80. let. Naproti tomu obyvatelstva země od poloviny 17. století nepřetržitě přibývalo. Rozpor lze vysvětlit nejnázem tím, že po válce existovaly tak velké rezervy agrární ekonomiky /pustá selská hospodářství, neobdělávaná půda a podobně/, že za jejich postupné mobilizace stále převyšovala nabídka zemědělských produktů nad poptávkou.

Populační přírůstky v té době nacházely uplatnění především v nezemědělské výrobě, široce orientované na vzdálené trhy /plátenictví, krajkářství, sklářství aj./. V důsledku toho se rychle zvětšují zejména v severních a východních Čechách vrchnostenská plátenická města a městečka a přibývá tu nových horských vsí, podobně jako v sousedním Sasku nebo Slezsku. S tím postupně rostla poptávka po zemědělských výrobcích. Od 80. let 17. století začíná zřetelný, i když zprvu mírný růst cen zemědělských výrobků. Současně přibývá i zemědělského obyvatelstva v úrodných oblastech Čech, především námezdních sil zaměstnaných v rolnickém hospodářství.^{4/}

Asi kolem roku 1700 bylo znovu dosaženo stavu obyvatelstva před válkou. Jeho růst pokračoval i nadále, nicméně od 2. desetiletí 18. století se zřetelně na čas zpomalil, což svědčilo o tom, že začal narážet na určité vnější meze. Jestliže v letech 1651 až 1712 se počet obyvatelstva Čech zhruba zdvojnásobil /z jednoho na dva miliony/, pak za stejně dlouhé období 1712 až 1773 vzrostl o pouhých 15 %. S rychlejším růstem populace v prvním období koresponduje i poměrně omezený rozsah demografických krizí: byla tu jen jedna morová epidemie /1680/ a poměrně nečetné a zejména nepříliš výrazné hladomory /1677, 1684, 1692-1696/, jež co do rozsahu například nelze srovnávat se soudobými katastrofami obdobného typu ve Francii. Vedle faktu, že Čechy v tomto období nepoznaly válku s jejím ničením a epidemiemi, je třeba vzít při vysvětlení této skutečnosti v úvahu právě ony výše zmíněné rezervy země-

dělské výroby.

Údobí 1713 až 1772 má zcela jiný charakter. Kratší periody poměrně rychlého růstu obyvatelstva /30. a 60. léta/ se střídaly s léty stagnace /20. léta/ i výrazného úbytku obyvatelstva /40. a 50. léta, 1771-1772/. Nápadná kumulace demografických krizí byla nepochybně zčásti způsobena i přenesením válečných operací na území Čech v letech 1740-1745 a 1756-1763. Daleko závažnější však byla skutečnost, že stávající robotně-nevolnický systém se stával brzdou dalšího rozvoje zemědělství, jež v 18. století vyčerpalo možnosti dalšího extenzivního vývoje.^{5/}

V průběhu 18. století přitom na venkově neustále přibývalo bezzemků, kteří zejména v průmyslových oblastech představovali místy dvě třetiny až tři čtvrtiny obyvatelstva. Spolu s tím vzrůstal jednak problém jejich obživy, jednak dostatku potravin v zemi. Hladomory se v 18. století stávají intenzivnějšími. Svého vrcholu dosahují v letech 1771-1772. Tehdy došlo k úbytku obyvatelstva Čech snad až o 14 %, přičemž největší byly ztráty v hustě obydlených průmyslových oblastech odkázaných na nákup obilí.

Zajištění obživy pro chudinu a dostatku potravin pro obyvatelstvo země se od poloviny 18. století stalo předmětem nejživějších diskusí. Zatímco konzervativní šlechtici viděli nejsnazší řešení v omezování sňatků vesnické chudiny, ekonomicky prozíravější účastníci diskuse navrhovali zásadní poddanské reformy, vytvářející sociálně právní předpoklady pro intenzifikaci zemědělské výroby. Část z nich přitom sledovala i cíl dalšího populačního rozmachu země v duchu tereziánského populacionismu. Kritika agrárních poměrů zesílila zejména v souvislosti s hladomorem 1771-1772 a zdá se, že někteří jedinci z řad příznivců reformy přímo využili této katastrofy k ostré kritice nevolnických poměrů v zemi. Demografická krize, následující po neúspěchu monarchie ve slezských válkách, se tak stala jedním z bezprostředních podnětů

k zesílení reformní činnosti osvěcenského absolutismu, která v agrární oblasti prosazovala nové, intenzivnější způsoby hospodaření a cestu k tomu hledala ve změnách sociální struktury, zvláště v uvolňování osobní závislosti rolníků, posilování jejich práva k půdě, v podstatném omezení robot a v parcelaci vrchnostenských dvorů mezi poddané.

Od poloviny devadesátých let 18. století do poloviny čtyřicátých let 19. století vzrostlo obyvatelstvo Českých zemí ze 4,5 na 6,5 milionů. L. Kárníková považovala zvyšování přirozeného přírůstku, když ve dvacátých letech 19. století za nezměněné úrovně porodnosti dočasně klesla míra úmrtnosti, za důsledek pronikání průmyslové revoluce a počínající kapitalistické industrializace Českých zemí. V tom byla zajedno i s názorem autorů statisticko-topografických studií z první poloviny 19. století týkajících se průmyslového vývoje nejen Rakouska, nýbrž i Saska, Slezska, Pruska a Bavorska, kteří pokládali za ohniska populačního růstu ty středoevropské oblasti, v nichž zemědělská výroba byla smíšená s průmyslovou, kde nezemědělská ekonomická aktivita pronikla na vesnici. Ještě před začátkem prudkého růstu středoevropských velkých měst, spadajícího v této oblasti většinou až do druhé poloviny 19. století, se tak rozšířily existenční možnosti venkovských bezzemků a byl stimulován rozvoj trhu zemědělských výrobků.^{8/}

Po napoleonských válkách se tempo rozvoje zemědělství začíná přizpůsobovat široké reorganizaci národního hospodářství Českých zemí započaté zrychlením růstu výrobních sil v průmyslu. Průmyslová revoluce vedla k vybudování dopravního systému, který usnadnil jak pravidelné zásobování potravinami v době neúrody, tak přístup zemědělských výrobků na vzdálenější trhy. V první polovině 19. století upozorňují historikové agrárních dějin na řadu jevů svědčících o snaze zvýšit efektivnost selského hospodaření zemědělskou osvětou, zlepšováním nářadí a podobně. Zatím co v druhé polovině 18. století

výnos tří zrn z jednoho zasetého nebyl považován za výjimečně nízký, v polovině 19. století se v Českých zemích počítalo s výnosem 8 až 9 zrn nejen na velkostatech, nýbrž i v sel-
ském hospodářství.^{9/}

Pro široké vrstvy spotřebitelů neustále vzrůstající v neúrodných hornatých oblastech, kde nezemědělská výroba se na vesnici nejrychleji rozšiřovala, však mělo hlavní význam zavádění nových zemědělských plodin, především brambor. Na velkostatech se brambory staly výnosnou plodinou pěstovanou především pro zemědělský průmysl. Chudé kraje, kde nebyly klimatické poměry vhodné pro pěstování obilí, zachránily brambory od hladových let. Jejich význam pro výživu obyvatelstva Českých zemí se plně projevil v druhé polovině čtyřicátých let 19. století, když neodborné pěstování brambor přivodilo po letech dobrých výnosů degeneraci sadby a choroby znehodnocující několik sklizní.^{10/} Pro vzrůstající diferenciaci spotřebitelů zemědělských výrobků bylo třeba zajistit zvýšenou výrobu masa, což se dařilo především velkostatku úspěšnému v zavádění pěstování pícnin.

Od napoleonských válek ztrácejí demografické krize v Českých zemích katastrofický charakter. Potravinové krize již nezasahují převážnou část populace jako v 18. století. Počet obyvatelstva Českých zemí vzrůstá, i když od poloviny 19. století je čas přirozeného přírůstku absorbována vystěhovalectvím. V roce 1850 mají České země 6,7 miliónů a v roce 1910 již 10 miliónů obyvatelů. Jakou roli ve vývoji populace Českých zemí, měnících se z oblastí převážně agrárního charakteru v oblast průmyslově-agrární, mělo zemědělské obyvatelstvo? Studium průmyslové revoluce, industrializace a urbanizace nutně obrací pozornost ke studiu vývoje venkova. Jestliže v roce 1859 žilo z 1000 obyvatel Čech 344, Moravy a Slezska 366 ve městech, v roce 1930 bylo v českých krajích ČSR městských obyvatel přibližně právě polovina.^{11/} Po celé 19. století bylo tedy zemědělské obyvatelstvo význam-

nou součástí populace Českých zemí.

To ovšem neznamená, že by se byl život venkovského obyvatelstva Českých zemí v průběhu 19. století změnil méně nežli život obyvatelstva měst a průmyslových oblastí. Vývoj průmyslové revoluce podléhal rozporným tendencím ve vývoji kapitalismu volné soutěže. Vzrůst tovární průmyslové výroby přesouval centra podnikání tam, kde mohlo být docilováno maximálních zisků. Volná pracovní síla následovala podnikatelský kapitál do průmyslových center. Nezemědělská výroba ztratila v rozsáhlých venkovských oblastech pracovní příležitost. Ještě v polovině 19. století platilo i pro řadu českých zemědělsko-průmyslových krajů zjištění soudobých saských statistik, že nejvyšší přirozený přírůstek obyvatelstva vykazovaly právě ty oblasti, v nichž zemědělské obyvatelstvo má možnost odbytu svých výrobků na místních trzích a pracovní příležitost námezdní činnosti pro nezemědělské výrobní sektory. Příznivým rysem vývoje smíšených oblastí byla relativně nízká úmrtnost, která ostře kontrastovala s nadprůměrnou úmrtností měst a čistě průmyslových oblastí. Porodnost smíšených i čistě průmyslových oblastí byla v té době nadprůměrná.

Pro čistě zemědělské oblasti byla však v mnohých krajích příznačná spíše podprůměrná porodnost ve srovnání s celozemskými údaji a průměrná úmrtnost. Proto patrně bude třeba revidovat v dějinách obyvatelstva 19. století dosti rozšířený názor, že totiž vysoký přirozený přírůstek oblastí těžkého průmyslu a městských dělnických čtvrtí, kam v době intenzivní urbanizace Českých zemí v druhé polovině 19. století přicházelo venkovské obyvatelstvo, byl způsoben přenášením reprodukčního chování charakteristického pro zemědělskou populaci. Spíše se zdá, že možnost založit samostatnou existenci a s ní i rodinu byla v zemědělství i v období rozvoje kapitalismu limitována vlastnictvím samostatného hospodářství. Obyvatelstvo přicházející z venkova do průmyslových oblastí tedy realizuje odkládanou plodnost, jak ukazují ně-

kteřé sondy v rekonstrukci rodin vesnického obyvatelstva v řůzných obdobích 19. století svědčící o zvyšování průměrného věku při prvním sňatku, o rozdílech reprodukčního režimu v rodinách samostatných rolníků a podruhů apod. V průmyslových oblastech se vytváří v druhé polovině 19. století specifické reprodukční chování přistěhovalců z venkova, které se však v průběhu několika málo generací přizpůsobuje tradičně nižší plodnosti městského obyvatelstva. Zatím co však průběh tzv. druhé fáze demografické revoluce je v městských centrech podrobněji studován, není možno na základě dosavadních studií poznat, nakolik je zpoždující se pokles plodnosti venkovských za městskými oblastmi způsoben odlišným reprodukčním chováním řůzných sociálních skupin zemědělského obyvatelstva.^{12/}

V průběhu několika desítiletí na přelomu 19. a 20. století se podstatně změnila struktura zemědělských profesí. V roce 1869 na 100 samostatných zemědělců v Čechách připadlo 208 čeledě a domácího služebnictva a 247 nádeníků pracujících v zemědělství. V roce 1930 na 100 samostatně hospodařících v zemědělství bylo 80 v trvalém námezdním poměru v zemědělství, 15 zemědělských nádeníků a 113 pomáhajících členů rodiny. Přes veškeré změny způsobené industrializací v 19. století zemědělské obyvatelstvo zůstalo významnou částí populace českých zemí. Tím zůstalo i významnou skupinou agrární populace střední Evropy, v níž představovalo svou sociální strukturou typ bližší jihoněmeckým a středoněmeckým oblastem nežli oblastem východoevropským pronikajícím do střední Evropy zejména zemědělstvím haličským.

P o z n á m k y

- 1/ A. Gindely: Über die Lage der bäuerlichen Bevölkerung in Böhmen in der Zeit von 1648-1848. Jahresberichte der Königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag 1880, s. XXV-XXVI. K. Krofta: Dějiny selského stavu. 2. vyd., Praha 1949, s. 191.
- 2/ O. Flacht: Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století. Praha 1957, s. 12. E. Maur: La structure démographique de la Bohême après la guerre de trente ans; quelques aperçus. In: Historická demografie, 7, Praha 1974, s. 85-86, pozn. 1-14. Přehled dějin Československa, I/2, Praha 1982, s. 190.
- 3/ M. Hroch - J. Petráň: 17. století - krize feudální společnosti? Praha 1976, s. 220-272.
- 4/ E. Janoušek: Historický vývoj produktivity práce v zemědělství v období pobělohorském. Praha 1967, s. 27 n. J. Šůla: Venkovský lid východního Hradecka v letech 1590 až 1680. In: Acta Musei Reginaehradecensis, ser. B, XIII, 1971. E. Maur: Český komorní velkostetek v 17. století. Praha 1976. Týž: K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. In: Historická demografie, 8, Praha 1983, s. 7-43.
- 5/ K populačnímu vývoji v 17.-18. století viz zejména výše uvedenou práci O. Flachta, dále L. Kárníková: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha 1965 a sborník Dlouhodobé populační trendy na území ČSR /předstatistické období/. Praha 1981.
- 6/ W. Abel: Massenarmut und Hungerkrisen in vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis. Hamburg-Berlin 1974, s. 305 n.
- 7/ E. Maur: Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. In: Československý časopis historický, 22, 1974,

с. 848-870.

- 8/ P. Horská-Vrbová: Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Praha 1970.
- 9/ J. Křivka: Průměrná roční produkce obilovin v Čechách v první polovině 19. století. In: Československý časopis historický 31, 1983, s. 378.
- 10/ F. Kutnar: Přehled dějin Československa v epoše feudalismu IV, Praha 1957, s. 140-151.
- 11/ A. Boháč: Obyvatelstvo v Československé republice. In: Československá vlastivěda. Řada II, Národopis, Praha 1936.
- 12/ Acta demographica IV, Dlouhodobé populační trendy na území ČSR /předstatistické období/. Praha 1981, s. 56 až 58. L. Fialová, Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869-1930. In: Historická demografie 8, 1983.

Р е з ю м е

Э. Маур, П. Горска, Сельское население Чешских земель в 17 - 19 вв.

Вплоть до начала 19 века сельское население составляло преобладающую часть Чешских земель /по приблизительным данным около 1800 г. - 75-80 %/. При этом ситуация сельского населения в 17 и 18 веках была аналогична другим средне-европейским областям. Она отличалась в особенности резким

ухудшением социально-экономической ситуации по сравнению с ситуацией перед 1620 г., укреплением крепостничества и увеличением барщины.

Современная чешская историография предполагает, что жертвы населения Чехии в период тридцатилетней войны /определяемые одной четвертой - одной третью довоенного состояния/ выравнились около 1770 г., когда численность населения Чехии доходила почти до 2 миллионов. Однако в последующий период рост населения натолкнулся на препятствие, которым для развития сельского хозяйства стала существующая барщинно-крепостническая система. Для 18 века характерны частые демографические кризисы; при самом глубоком в 1771-1772 гг. убыль населения Чехии достигла 14 %. Уже с 18 века увеличилась доля безземельных крестьян, находивших пропитание в несельскохозяйственном производстве. Данная тенденция ускорила в период промышленной революции и стала возможной в результате неустанно увеличивающейся эффективности производства и внедрения новых сельскохозяйственных культур, прежде всего картофеля.

С наполеоновских войн демографические кризисы в Чешских землях теряют свой катастрофический характер. Численность населения возрастает, хотя и с половины 19 века часть естественного прироста ограничена эмиграцией. Между тем как в 1850 г. Чешские земли насчитывали 6,7 миллионов человек, в 1910 г. его численность составляла 10 миллионов человек. Несмотря на изменения, вызванные индустриализацией, сельское население составляло важную долю народонаселения Чешских земель. В 1900 г. речь шла все еще о 40 % сельского населения и 60 % человек проживало в селах до 2000 человек.

E. Maur, P. Horská, Agricultural population of Bohemian countries during the 17th to 19th century

A population pertinent to agriculture formed the prevailing part of the population of Bohemian countries till the beginning of the 19th century /there is an estimation that around 1800 it made 75 % to 80 %/. The situation of the rural population in the 17th and 18th century was analogous to other Middle-European regions. It manifested itself especially by a rapid deterioration of the social-economical situation compared to conditions before 1620, by tightening the serfdom and by increasing the amount of manorial labour.

The present Czech historiography assumes that the population losses of Bohemia during the Thirty Year's War /estimated to one quarter up to one third of the prewar state/ were compensated about 1700 when the number of inhabitants of Bohemia reached less than 2 millions. The population growth during the further period hit a barrier which for the development of agriculture formed the existing serfdom. Repeated demographic crises are characteristic for the 18th century. The population decrease of Bohemia amounted to 14 % during the worst crisis in 1771-1772. The part of landless people who found living in the non-agricultural production increased since the 18th century. This trend speeded up during the industrial revolution and was facilitated by the steadily increasing efficiency of the agricultural production and by introducing the new agricultural products, first of all the potatoes.

The demographic crises in Bohemian countries lose their catastrophic character since the Napoleonic wars. The number of inhabitants increases although since the 19th century a part of the natural increment is eliminated due to the emigration. While in 1850 the Bohemian countries had 6,7 millions of inhabitants, in 1910 there were already 10 mil-

lions. In spite of all changes caused by the industrialization, the rural population remained to be the significant part of the population of Bohemian countries. In 1900 were still 40 % of the population pertaining to agriculture and 60 % lived in municipalities up to 2000 inhabitants.

Otábor N e č a s

DEMOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA MORAVSKÝCH ROMŮ Z POČÁTKU
20. STOLETÍ

Za kapitalismu zaujímali Romové společenské postavení etnické kasty. Průmyslová výroba postihovala tradiční romské profese, s jejichž úpadkem se zvyšovala pauperizace romského obyvatelstva. Zhoršující se životní poměry nutily stále větší množství Romů k různým příživnickým způsobům obživy.

Bezvýchodnost sociální situace Romů se projevovala také na Moravě, kde byla jednou z příčin jejich stoupající trestné činnosti.^{1/} Zvláště z moravského venkova se ozývaly koncem minulého a počátkem našeho století četné nářky a protesty proti tzv. cikánskému zlořádu.

Byla to např. nejmenovaná obec, která se obrátila na Jubilejní jednotu lidumilů s prosbou o pomoc. V obci byly vrchností usazeny dvě romské rodiny, jejichž potomci se během století rozrostli na 150 osob.^{2/} Podobné poměry nastávaly pryč i v některých dalších místech na Moravě, v nichž se Romové způsobem svého života stali pravou vetlou dcmáci populace a citelným břemenem jednotlivých obecních pokladen.

Uvedený filantropický spolek hodlal napomáhat zejména při výchově romských dětí, které byly svými rodiči často nuceny k žebrotě a drobným krádežím, nenavštěvovaly školu, ne-

učily se řemeslům ani se jinak nepřipravovaly na praktická povolání. K uskutečnění tohoto záměru bylo však zapotřebí vycházet alespoň ze základního přehledu o romské problematice, který ale neměly úřady k dispozici. Proto nařídil moravský zemský výbor zemskému statistickému úřadu shromáždit data o Romech, kteří měli domovské právo v některé obci na Moravě nebo v moravských enklávách ve Slezsku.^{3/}

Představenstvům obcí, ve kterých se podle sdělení politických úřadů nohlo zdržovat romské obyvatelstvo, byly rozeslány dotazníky s cílem zjistit, kolik Romů pobývalo v obci trvale a přechodně, kdy tam nabyli domovského práva, jakých používali jmen a přezdívek, jakou měli národnost a náboženské vyznání, kolik uzavřeli zákonných a nezákonných manželství, kolik měli dětí a jak je posílali do školy, čím se živili a konečně jaké výdaje na ně vynaložila obecní představenstva v posledních pěti letech a jaká protiromská opatření navrhovala do budoucna.^{4/}

Ze 109 vyplněných dotazníků, vrácených v delším než půlročním časovém rozmezí, zachovalo se celkem 108 dotazníků, které dnes představují první moderní statistický materiál o Romech na Moravě podle stavu k 31. prosinci 1900.^{5/}

Souběžně s touto akcí adresovala řada moravských obcí protiromské petice i moravskému zemskému sněmu a v závislosti na tom pak poslanci vznášeli dotazy a podávali návrhy na úpravu romské otázky.^{6/} Jeden z takových návrhů poskytl podnět k vypracování soupisu moravských Romů, jehož realizací byl opět pověřen moravský zemský výbor, resp. jeho podřízený orgán - zemský statistický úřad.

Zemský statistický úřad si nejprve od moravského místodržitelství vyžádal seznamy osob romského původu, které podle policejních a četnických relací domovsky příslušely na Moravu. Tím bylo utvořeno východisko k rozeslání formulářů, v nichž měla obecní představenstva zaznamenat údaje o jménech, resp. o přezdívkách Romů, dále o jejich národnosti, ná-

rodnosti, náboženském vyznání, místu a datu narození, stavu, hlavním a vedlejším zaměstnání, bydlišti a příbytku, zvláštním znamením a o dětech a jejich školní docházce.^{7/}

Výsledkem se stal elaborát, který obsahoval jednak data vypsaná ze seznamů moravského místodržitelství, jednak údaje zjištěné zemským statistickým úřadem. Elaborát byl rozmnožen hektograficky a rozeslán jako interní pomůcka všem obcím.^{8/} Zachoval se v úplnosti a po kritice, kterou je třeba provést u všech jeho zdvojených záznamů a dále u záznamů o zemřelých osobách, představuje druhý ucelený statistický materiál o moravských Romech podle stavu k druhé polovině září 1909 a k 1. březnu 1910.

Na základě obou šetření z roku 1900 a z let 1909-1910 lze charakterizovat rozmístění, domovskou příslušnost, počet, věkovou strukturu, způsob života, profesní a sociální skupiny, národnost, rodinná jména a další podstatné rysy, jimiž se vyznačovali Romové na Moravě počátkem 20. století. Získané charakteristiky jsou pro české země svým způsobem unikátní, poněvadž při sčítáních lidu nebylo romské obyvatelstvo speciálně podchycováno, a umožní tak provést srovnání s výsledky soupisu Romům, který byl proveden krátce předtím roku 1893 v Uhrách.

Největší počet obcí, ve kterých byli Romové rozptýleni mezi ostatním obyvatelstvem, se nacházel na jihovýchodní Moravě /zvláště na území bývalých politických okresů Uherský Brod a dále pak Hodonín a Uherské Hradiště/. Jistě to souviselo mj. i s tím, že v bývalém Hradištském kraji byly romské rodiny usazovány už od konce 18. století, kdežto v jiných moravských krajích byl tento proces zahájen s jistým zpožděním a probíhal pak v daleko menším rozsahu.^{9/}

Směrem na sever a západ od této oblasti obcí s romským obyvatelstvem postupně ubývalo. V bývalých okrajových politických okresech na severní, západní a jižní Moravě /Boskovice, Dačice, Jihlava, Mikulov, Moravská Třebová, Nové Město

na Moravě, Prostějov, Šumperk, Tišnov, Třebíč, Valašské Meziříčí a Znojmo/ zdržovali se pak Romové jenom v ojedinělých lokalitách.

Podle jednotlivých obcí bylo romské obyvatelstvo roku 1900 dislokováno v Bartošovicích, Bělé, Bernarticích nad Odrou, Bohusoudově, Bojkovicích, Boskovicích, Břestku, Bylnici, Bystřici /část obvodu Brno VII/, Bystročicích, Cakově, Čeložnicích, Černíně, Černovicích /část obvodu Brno IV/, Džbelu, Hlívivích, Hluku, Horním Němčí, Hostěnicích, Hroznové Lhotě, Hrubé Vrbce, Hruškách, Hrušovanech u Brna, Hustopečích nad Bečvou, Chlumu, Ivani, Jalubí, Jeseníku nad Odrou, Jívové, Kelči, Klokočově, Kněždubu, Kochánově, Komní, Kosově, Kožušicích, Krhové, Krumpachu /osada obce Zábřeh/, Křtinách, Lesnici, Lhotce, Lhotsku, Lidéřovicích, Lípě, Lošově, Lukavicích, Lukovečku, Lupěném, Maloměřicích /část obvodu Brno XIII/, Maršíkově, Medlově, Městě Libavé, Milenově, Milokošti, Mikulově, Moravském Písku, Návojně, Nemilanech, Nevšové, Nohé Lhotě, Oslavanech, Ostrovačicích, Ostrožském Předměstí /osada obce Uherský Ostroh/, Osvětimanech, Otaslavicích, Otradicích, Paršovicích, Petrově, Pitíně, Polesí, Podolí, Polichně, Polomu, Poteči, Pramenech, Prochalově, Radějově, Rybném, Sehradicích, Sivicích, Sobůlkách, Starém Městě u Uherského Hradiště /osada obce Uherské Hradiště/, Strání, Strážnici, Svatobořicích, Šubířově, Šumicích, Šumvaldě, Teplicích nad Bečvou, Tišnově, Uherčicích, Uničově, Vacenovicích, Varhošti /část obce Město Libavá/, Velké nad Veličkou, Velké Bystřici, Velké Střelné /část obce Město Libavá/, Vícemilicích, Vilémově, Veselé, Veselí nad Moravou, Vlachovicích, Vracově, Vrtěžíři, Záhorovicích, Zvolenově, Žebětíně /část obvodu Brno XVI/ a v obci, jejíž statistický dotazník se nezachoval.

Za necelých deset roků později se počet obcí s Romy rozšířil téměř o jednu třetinu, neboť romské obyvatelstvo bylo v letech 1909-10 rozmístěno v Bánově, Bělkovicích, Bernarticích nad Odrou, Bílovicích, Bojkovicích, Bohusoudově, Brodku u Pře-

rova, Břestku, Březolupech, Březůvkách, Bylnici, Bystřici /část obvodu Brno VII/, Bzenci, Cakově, Částkově, Čechovicích, Čeložnicích, Černíně, Černovicích /část obvodu Brno IV/, Doubravách, Drslavicích, Džbelu, Havřicích, Hlivicích, Hluku, Horním Němčí, Hostěnicích, Hrádku na Vlárské dráze, Hroznové Lhotě, Hrubé Vrbce, Hruškách, Hustopečích, nad Bečvou, Chlumu, Chvalkovicích, Ivani, Jalubí, Jamném, Jarošově, Jeseníku nad Odrou, Kaňovicích, Kelči, Klokočově, Kněždubu, Kokorách, Komní, Kosově, Kožušicích, Krhové, Krumpachu /osada obce Zábřeh/, Křenově, Křenovicích, Kunovicích, Lesnici, Leštíně, Lhotce, Lhotsku, Louce, Ludkovicích, Luhačovicích, Lukavicích, Maloměřicích /část obvodu Brno XIII/, Mařaticích, Maršíkově, městě Libavé, Medlově, Mikulově, Milokošti, Moravských Knínicích, Moravském Písku, Napajedlách, Návojně, Netíně, Nevšové, Nezdenicích, Němčicích nad Hanou, Nové Vsi, Oslavanech, Ostrožském Předměstí /osada obce Uherský Ostroh/, Osvětimanech, Otradicích, Paršovicích, Pašovicích, Petrově, Podlesí, Polomu, Poteči, Pozlovicích, Prušánkách, Prakšicích, Předklášteří /osada obce Tišnov/, Pustých Žibřidovicích, Radějově, Rybném, Sadech, Sehradicích, Sivicích, Sobůlkách, Spytihněví, Staré Bělé /část obvodu Ostrava III/, Starém Městě u Uherského Hradiště /osada obce Uherské Hradiště/, Strání, Strážnici, Svatobořicích, Šakvicích, Šubířově, Šumicích, Šumvaldě, Teplicích nad Bečvou, Tišnově, Tvarožné Lhotě, Tvorovicích, Uherčicích, Újezdci u Luhačovic, Uničově, Vacenovicích, Valašských Kloboukách, Velké nad Veličkou, Velké Bystřici, Veselé, Veselí nad Moravou, Vícemilicích, Vilémově, Vizovicích, Vlachovicích, Vlčnově, Vracově, Vrtěžíři, Vřesovicích, Vyškově, Záhorovicích, Žebětíně /část obvodu Brno XVI/, Žeravicích a v Židěnicích /část obvodu Brno IV/.

Celkově se Romové zdržovali ve 109 moravských obcích roku 1900 a ve 134 moravských obcích v letech 1909 - 1910.

Fyzický pobyt romského obyvatelstva v obci neznamenal ještě jeho příslušnost do obecního svazku. Jednotlivé obce

přiznávaly Romům domovské právo se značnou nechtí a neochotou. Z obsahu tohoto právního poměru vyplýval totiž nárok na nerušený pobyt v obci a dále oprávnění požadovat chudinské zaopatření: příslušník obce nemohl být tedy ze své domovské obce odstráněn, vyhoštěn nebo vypovězen a domovská obec musila chudému praceneschopnému dávat potřebné zaopatření, chudému nemocnému zajistit v době jeho nemoci ošetřování a chudým dětem poskytovat nejenom hmotné zabezpečení a ošetření v případě nemoci, ale i péči o jejich výchovu.

Výhody, které vyplývaly z domovského práva, nechtěla Romům poskytnout žádná obec dobrovolně. Proto získávalo romské obyvatelstvo příslušnost převážně příkázáním. Zákon umožňoval přikazovat Romy jako bezdomovce:

- 1/ obci, v níž se bezdomovec zdržoval v době, kdy byl odveden na vojnu nebo dobrovolně vstoupil do vojenské služby;
- 2/ obci, v níž bezdomovec alespoň deset let nepřetržitě a dobrovolně pobýval;
- 3/ obci, v níž se bezdomovec narodil nebo v níž byl nalezen;
- 4/ obci, v níž byl bezdomovec v době, kdy se začalo jednat o jeho domovské právo.^{10/}

První z uvedených případů byl např. uplatněn ve Lhotsku, druhý v Petrově. Podle třetího případu byli narození Romové příkázáni jako bezdomovci např. Hostěnicím, Křtinám, Maloměřicím aj., nalezení Romové např. Velké Bystřici. Poslední z uvedených případů se vyskytoval nejčastěji a Romové byli tímto způsobem přikazováni většině moravských obcí. O domovskou příslušnost romského obyvatelstva bývaly vedeny mezi jednotlivými obcemi časté spory, rozhodované politickými úřady mnohdy až po dlouhém a vleklém jednání.^{11/}

Z celkového počtu 134 obcí v letech 1909 - 1910 neuznávalo domovské právo Romů 45 obcí na Moravě. V některých z těchto obcí mělo romské obyvatelstvo doloženou pouze pří-

tomnost, nikoliv však příslušnost /Bílovice, Havřice, Hluk, Křenovice, Luhačovice, Pozlovice, Vlachovice/. V dalších z těchto obcí se Romové údajně ani nezdržovali, ani tam domovsky nepřislušeli /Bánov, Brodek u Přerova, Březolupy, Částkov, Čehovice, Hrádek na Vlárské dráze, Jeseník nad Odrou, Klokočov, Kokory, Křenov, Leština, Lhotsko, Lukavice, Maloměřice, Medlov, Návojná, Nezdenice, Prakšice, Sehradice, Stará Bělá, Újezdec u Luhačovic, Vilémov, Vrtěžář, Žeravice/. Početná byla konečně skupina těch obcí, podle jejichž představenstev mělo romské obyvatelstvo domovské právo neznámé, takže dotazníky byly předávány z Březůvek do Provodova, z Bzence do Veselí nad Moravou a do Ostrožského Předměstí, z Kunovic do Místřic, z Paršovic do Valšovic, ze Svatobořic do Kyjova, z Vizovic do Lhotska a pak Liptálu atd.; téměř kocourkovsky se v této věci chovala obecní představenstva v Sadech a v Kaňovicích.

Ze Sadů dotazník vrátili 10. ledna 1910 s poznámkou, že zjišťování Romové bydleli v Uherském Hradišti. Tam však dali městským stavebním úřadem zakreslit polohu tzv. cikánského tábora tak, že se podle nákresu nacházel na mařatickém katastru. Z Mařatic pak dotazník odeslali 24. února 1910 s tím, že pobyt romského obyvatelstva na jejich pozemcích byl přechodný a že jeho stálé tábořiště se nacházelo v Sadech.

Podobně koloval i dotazník z Kaňovic, odkud obecní představenstvo 20. ledna sdělilo, že Romové se z kaňovických pozemků přestěhovali do Ludkovic. Ani tam nebyl však dotazník vyplněn a byl naopak vrácen 28. ledna 1910 s pohrůžkou, že všichni romští obyvatelé budou na obecní útraty vyhoštěni a žádný z nich "v tamní obci práva domovského nenabyl ani nenabude".

Ať už měli Romové v jednotlivých obcích domovské právo, nebo se v těchto obcích pouze zdržovali, přesto byli oběma šetřeními podchyceni a zjištěn tak celkový jejich počet. Roku 1900 bylo ve 108 obcích napočítáno 1 000 osob, z toho 476 mužů

a 524 ženy; v obci, jejíž dotazník není k dispozici, nacházelo se 9 mužů a 2 ženy. Celkem bylo tak v uvedeném roce podchyceno 1 011 osob, z toho 485 mužů a 526 žen. V letech 1909-1910 byly ve 134 obcích zjištěny 1 593 osoby, z toho 803 muži a 790 žen.

Poměr pohlaví romského obyvatelstva se v obou provedených šetřeních rozcházel. Roku 1900 připadalo na 1 000 mužů celkem 1 086 žen, kdežto v letech 1909 - 1910 jenom 983 ženy. Podle pohlaví vyznačovali se Romové při prvním šetření vyšší femininitou, kdežto při druhém šetření byla podstatněji převaha mužů.

Z hlediska biologického typu lze romské obyvatelstvo rozdělit do následujících věkových kategorií /viz tab. č. 1/.

Tabulka č. 1: Věková struktura moravských Romů

V ě k	1 9 0 0			1909-1910		
	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy
do 3 let	114	60	54	64	35	29
od 3-5 let	98	53	45	82	50	32
od 6-13 let	161	79	82	216	130	86
nezjištěný věk dětí	-	-	-	92	49	43
od 14-17 let	106	51	55	146	80	66
nad 18 let nezjištěný věk dospělých	521	233	288	956	443	513
	-	-	-	37	16	21
c e l k e m	1000	476	524	1593	803	790

Charakteristiku kategorie dětí ve věku od 6-14 let lze doplnit údaji o školní docházce. Roku 1900 navštěvovalo školu 87 dětí, tj. 54,39 % školou povinných dětí, a v letech 1909 - 1910 celkem 104 dětí, tj. 48,14 % školou povinných dětí. Povinnost školní docházky plnila přibližně jenom polovina dětí školního věku. Zatím co někteří rodiče neposílali své děti do

školy vůbec, nebo jenom velmi nepravidelně, dbalo se v jiných rodinách o vcelku pravidelnou docházku dětí do školy. Ze Strážnice byl pak doložen v letech 1909 - 1910 výjimečný případ, kdy manželé Adam a Marie Kýrovi posílali svou dceru Alžbětu do 2. třídy tamní měšťanské školy.

K doplnění charakteristiky věkové kategorie dospělých mohou posloužit údaje o manželských vztazích. Z celkového počtu 169 manželských párů roku 1900 připadalo 59,41 % na zákonná manželství a 40,59 % na "divoká" manželství. Za divoké manželství bylo pokládáno dlouhodobé soužití druhá a družky; v takovém manželství žily děti buď s oběma rodiči nebo jen s matkou u jejich rodičů či příbuzných.

Obecně byla pro věkovou strukturu Romů příznačná početnost nejmladších kategorií, která byla pravděpodobně ještě větší, než jak lze vyčíst z údajů tabulky. Zvláště v kočovných romských rodinách se rodilo mnoho dětí, které pak spolu s mladistvými převládaly nad dospělými. Při statistických šetřeních byly však děti vykazovány nespolehlivě, takže jejich zjištěný počet podhodnocoval skutečný stav /v letech 1909 - 1910 se tak stalo např. v Brodku u Přerova, Černíně, Dzbelu, Otradicích a snad i v dalších obcích/; v této skutečnosti bude asi třeba hledat také vysvětlení, proč byla vykazována v letech 1909 - 1910 u romského obyvatelstva místo předpokládané převahy žen podstatněji převaha mužů.

Celkový zdravotní stav Romů nebyl statisticky podchycován. Pouze z poznámek o zjevných tělesných vadách, které byly zapsány v hektografovaném soupisu z let 1909 - 1910, je možno sestavit tabulku č. 2.

Tabulka č. 2: Tělesné vady moravských Romů v letech 1909-1910

Tělesná vada	Muži	Ženy	Celkem
Úplná slepota	2	2	4
Slepota na jedno oko	1	6	7
Krátkozrakost	-	3	3
Jiné oční choroby a vady	5	4	9
Hluchota	3	-	3
Němota	1	1	2
Hluchoněmota	1	-	1
Jiné vady řeči	3	1	4
Chromost	3	1	4
Bezrukost	1	-	1
Bezprstost	5	-	5
Beznohost	1	-	1
Hrbatost	-	2	2
Ú h r n e m	26	20	46

Podle těchto údajů připadalo z celkového počtu Romů na tělesně postižené 3,09 %. Pro úplnou charakteristiku zdravotního stavu by bylo zapotřebí znát vedle dat o viditelných tělesných vadách také údaje o výskytu dalších nemocí. Obecně zatím víme jenom tolik, že mezi romským obyvatelstvem byla poměrně značně rozšířena tuberkulóza, kožní a pohlavní choroby atd.

Romové žili usedle nebo kočovně, což se dá z dotazníků vyčíst nejlépe z rubrik o pobytu a bydlení. Trvalým se roku 1900 rozuměl pobyt těch, kteří se usadili v obci a opouštěli ji jen občas. Za přechodný byl pak označován pobyt těch, kteří se zdržovali mimo domovskou obec, do níž se buď vůbec nevraceli nebo jen na krátkou dobu /když tam byli např. dohnání postřkem ap./. Z 1 000 podchycených osob byly trvale přítomny 663 osoby a přechodně 337 osob, z čehož by vyplývalo, že mo-

ravští Romové žili ze dvou třetin usedlým a z jedné třetiny kočovným způsobem života.

Potvrzení tohoto závěru nabízí i charakteristika romských příbytků, které byly pevné nebo přenosné. Pevné příbytky byly postaveny z nepálených cihel, ze dřeva nebo jiného tvrdého materiálu a dosahovaly nejlepší úrovně na Hodonínsku, odkud o nich nacházíme v dotaznicích z let 1909 - 1910 nejvíce pochvalných zmínek. Např. ve Hrubé Vrbce měli Josef Kubík "domek zděný, ku břehu potoka vystavěný, krytý slamou" a jeho synové "domek stavěný z kamene a cihel nepálených, krytý břidlicí". Příbytek Josefa Kubíka ve Velké nad Veličkou byl popsán takto: "Domek č. 190 z tvrdé hmoty stavěný, tvrdě krytý, pozůstávající ze dvou světnic, kuchyně, půdy a dílny". Příznivé byly i bytové poměry dvou romských rodin v Kněždubě, kde vlastnil Jiří Kubík "pěkný domek s komínem, ale bez čísla, protože postaven na obecním majetku; slušný domek a velmi čisto v něm". Rovněž příbytek kněždubského Josefa Kubíka byl hodnocen jako "velmi slušný, vysoký domek, dvě světnice s velkými okny. Stojí na obecním pozemku. Pěkný a uvnitř čistý domek, ve světnicích na stěnách obrazy svatých". Naproti tomu přenosné příbytky, které byly stavebně a hygienicky méně kvalitní, stavěly se z hlíny, slámy nebo chvojí a počítaly se k nim také plátěné stany a kočovné vozy, které byly zvláště příznačné pro kočovný způsob života. Z celkového počtu 130 příbytků připadalo v uvedených letech 50 na pevné a 80 na přenosné; z přenosných příbytků bylo pak 24 plátěných stanů a 16 kočovných vozů.

Usedlý a kočovný způsob života úzce souvisel se sociálním zařazením romského obyvatelstva, které naznačují údaje připojené tabulky o profesní a třídní struktuře moravských Romů roku 1900.

Tabulka č. 3: Profesní a třídní struktura moravských Romů roku 1900

Profesní a třídní skupiny	Celkem		Usedlí		Kočovní	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Remesla a drobná výroba	31	16,8	23	24,4	8	8,8
kováři	27	14,6	21	22,3	6	6,6
kotláři	2	1,0	1	1,0	1	1,0
brusiči	1	0,5	-	-	1	1,0
výrobci štětek	1	0,5	1	1,0	-	-
Dovednost	15	8,1	3	3,1	12	13,3
hudebníci	10	5,4	2	2,1	8	8,8
komedianti	5	2,7	1	1,0	4	4,4
Dělníci, nádeníci, posluha	41	22,2	26	27,6	15	16,6
tovární dělníci	1	0,5	1	1,0	-	-
nádeníci a posluha	33	17,9	19	20,2	14	15,5
Překupníci a obchodníci	13	7,0	3	3,1	10	11,1
koňští handlíři	9	4,8	3	3,1	6	6,6
drobní obchodníci	4	2,1	-	-	4	4,4
Příživnictví	84	45,6	24	41,4	45	50,0
žebrota	42	22,8	24	22,5	18	20,0
drobné krádeže a pých	24	13,0	12	12,7	12	12,7
prostituce	1	0,5	-	-	1	1,1
vydržování	3	1,6	2	2,1	1	1,1
petulka	14	7,6	1	1,0	13	14,4

Usedlí Romové nacházeli zdroj své obživy v tradičních řemeslech a v drobné výrobě nebo v příležitostném nádenictví a ve službách. Někteří kováři dosáhli takového postavení, že začali pozvolna splývat s okolní majoritní společností. Platilo to např. o zmíněné už rodině Jiřího Kubíka z Kněždubu, o níž dotazník poznamenával: "Rodina tato žíví se prací, má domek stavěný za dědinou, chovají se slušně, nepřechází a není známo, že by kradli." Podobně příznivá slova obsahoval i dotazník z téže doby o rodině Františka Daniela z Lidéřovic. Zdá se však, že oba uvedené příklady byly spíše výjimkou než pravidlem.

Tradiční profese /kovářství a hudební činnost/ poskytovaly totiž jen ojediněle dostatek existenčních prostředků, a proto se převážná většina romských rodin živila dvěma i více způsoby. Zpráva o přídatných formách obživy byla zapsána v dotazníku ze Strážnice těmito slovy: "Drobným kovářstvím, hlavně ale nádenickými pracemi při polním hospodářství." Více způsobů obživy je doloženo rovněž u romských rodin v dalších obcích, např. v Hrubé Vrbce. /"Žíví se cikánským kovářstvím, prací nádenickou, částečně žebrotou a též i také dle okolnosti krádeží."/, v Jalubí /"Žíví se kutím cikánských řetězů a pracuje také nádenickou prací u sedláků. Občas také krádeží."/, v Ostrožském Předměstí /"Žíví se cikánskou /kovářskou/, občasné nádenickou prací, dopouštějí se různým krádežím a také žebráním."/ aj. Uvedené zdroje obživy byly nejrůznější limitovány a měly nestálý a krátkodobý charakter, což naznačilo např. obecní představenstvo v Čeložnicích, které na dotaz, čím se živilo tamní Romové, odpovědělo následujícími slovy: "Matěj Ferda zaměstnává se v zimě ponejvíc prací kovářskou a v létě též prací nádenickou, čímž částečně sebe a rodinu žíví. Ostatní členové této rodiny se jen málokdy práce chopí a obzvláště Anna a Terezie Ferdová se oddávají tuláctví, žebračtví a krádeží."

Naproti tomu překupnictví a drobný obchod byly vázány spíše na územní pohyb. Tuto souvislost odhaluje nejlépe dotazník ze Dzbelu, kde bylo zdrojem obživy tamních Romů koňské handlířství, k němuž Martina Ištvána dokonce opravňoval kočovný živnostenský list. Kočovní Romové pak daleko více než usedlé romské obyvatelstvo doplňovali zdroje své obživy různými formami příživnictví, což je doloženo dotazníky z Jívové, Kosova, Lhotky a mnoha dalších míst.

Proti roku 1900 byly údaje o profesní a třídní struktuře moravských Romů z let 1909 - 1910 daleko specifikovanější, o čemž svědčí i skupiny a podskupiny připojené tabulky č. 4.

Tabulka č. 4: Profesní a třídní struktura moravských Romů
v letech 1909 - 1910

Profesní a třídní skupiny	Celkový počet
Řemesla a drobná výroba	93
kováři, výrobci řetězů a hřebíků	80
brusiči, deštníkáři	7
klempíři	1
pokrývači	1
výrobci cihel, štětek	4
Dovednost	55
hudebníci	38
komedianti	17
Dělníci, nádeníci, posluha	623
tovární dělníci	1
dělníci	40
nádeníci	537
nádeníci na stavbách	1
nádeníci u rolníků	20
tlučení kamene	1
čeledíni, podomci	13
služky	7
Překupníci a drobní obchodníci	21
koňští handlíři	16
obchodníci nádobím	2
obchodníci řemeny a bičí	3
Příživníci	115
žebrota	28
drobné krádeže a pých	1
prostituce	3
vydržování	3
výklad karet	1
potulka	79

Srovnáme-li tyto údaje s výsledky předcházejícího šetření, zjistíme, že tradiční profese usedlých a kočovných Romů ustupovaly a jejich místo zaujímala příležitostná práce a služby, resp. parazitismus. Souběžná existence několika profesí u jedné osoby přitom trvala nebo narůstala, jak uka-

zují údaje o hlavních a vedlejších zdrojích obživy v tabulce č. 5.

Tabulka č. 5: Hlavní a vedlejší zdroje obživy moravských Romů v letech 1909 - 1910

Zdroje obživy		Celkový počet
hlavní	vedlejší	
kovář	nádeník	38
kovář	hudebník	2
kovář	tlučení šterku	2
kovář	pohodný	1
kovář	žebrák	2
pokrývač	kovář	1
komediant	koňský handlíř	3
podomek	nádeník	1
koňský handlíř	nádeník	1
koňský handlíř	žebrák	1
nádeník	kovář	28
nádeník	výrobce cihel	2
nádeník	koňský handlíř	4
nádeník	tulák	7
nádeník	žebrák	28
tulák	kovář	2
tulář	komediant	1
tulák	nádeník	6
tulák	zloděj	1
žebrák	nádeník	3
žebrák	zloděj	1

Podle údajů této tabulky vykazovalo dva zdroje obživy celkem 135 osob, což bylo 14,88 % ze všech osob produktivního věku. Z tohoto celkového počtu 135 osob bylo u 35 jedním ze zdrojů obživy příživnictví.

Národnost romského obyvatelstva se zjišťovala podle

obcovací řeči. U Romů však takový způsob šetření narážel na jisté komplikace, vyvolané jejich bilinguismem. Tuto skutečnost odhaloval dotazník z Bylnice roku 1900 těmito slovy: "Mezi sebou užívají všickni cigánštiny, ve styku s druhými lidmi mluví česky."

Zemskému statistickému úřadu však nešlo o podchycení romského jazyka, jímž Romové hovořili mezi sebou, nýbrž o zjištění "druhé mateřštiny, čili nabyté národnosti". V podstatě se tak národnost ztotožňovala s řečí, kterou se Romové dorozumívali s majoritní společností.

Roku 1900 ponechala obecní představenstva v 8 případech příslušnou rubriku dotazníku nevyplněnou. Ve zbývajících obcích byla pak zjišťovaná řeč Romů označena buď jednoznačně jako čeština /50/, němčina /10/ a maďarština /1/. Za společným označením čeština a němčina /10/ skrývá se jazykový trilinguismus, zatím co označení cikánština /4/ nerespektovala stanovená hlediska. Ve všech ostatních případech šlo o češtinu, ačkoliv byla nepřesně označena jako moravština /8/, českomoravština /6/, českoslovanština /4/, slovanština /3/, moravskoslovenština /2/ a slovačtina /2/.

Náboženské vyznání se mělo zajišťovat podle účasti romského obyvatelstva na církevních obřadech. Podle tohoto hlediska byli všichni podchycení Romové roku 1900 římskými katolíky; v letech 1909 - 1910 byla jednoznačná příslušnost Romů k římsko-katolické víře porušena, neboť Tomáš Růžička z Netína vyznával údajně pravoslaví.

Rodinnými jmény moravských Romů byla v letech 1909-1910 příjmení Adam, Anger, Berousek, Bock, Buriánský, Bystřický, Daniel, Didi, Dycha, Entner, Ferda, Grohs, Hauer, Herák, Horák, Holomek, Hřčka, Ištván, Kirgch, Kočár, Kapal, Kraus, Kryštof, Kubík, Kuželka, Kýr, Lapač, Laubinger, Makovička, Malík, Matys, Murka, Nespěšný, Ondráš, Pupuc, Raiminius, Rehberger, Richter, Růžička, Salčák, Sarkander, Šarközy, Šubrt, Thiel, Vašek, Wagner, Wuchinger a Zelinka.

Z tohoto souboru se vyskytovala nejčastěji příjmení Daniel /32,76 %/ a Holomek /14,75 %/, po nichž pak následovala příjmení Herák /7,09 %/, Murka /5,14 %/, Malík /5,08 %/ atd.

Podobně jako romská příjmení byla relativně omezená také křestní jména moravských Romů. V letech 1909 - 1910 bylo např. podchyceno nejvíce Františků Danielů /35/, Janů Danielů /30/ a Josefů Danielů /26/, zatím co u žen byla nejčastěji jména Marie Danielová /57/, Františka Danielová /31/ a Anna Danielová /27/.

Výskyt stejných příjmení a jmen v jedné obci a často i v jedné rodině byl příčinou četných přezdívek, z nichž některé byly projevem distance a uzavřenosti romského obyvatelstva od majoritní společnosti, ztěžovaly orientaci a Romové se za nimi skrývali před bezpečnostními orgány.

Koncentrace určitých romských příjmení a přezdívek ukazuje na jejich stejný původ a je výrazem přežívajících endogenních rodokmenových vztahů mezi moravskými Romy.

Celkové výdaje, které vzešly moravským obcím na výlohách s Romy, činily v letech 1896 - 1900 10 272 zl. r. č., tedy průměrně 2 054 zl. r. č. na jeden rok. Výlohy byly jednak hnanecké /za odstrčení, vyhoštění nebo vypovězení/, jednak chudinské /zaopatření a ošetřovací výlohy/.

Opatření, navrhovaná roku 1900 moravskými obcemi proti Romům, možno rozdělit do tří hlavních skupin:

- 1/ zakázat kočování a všechny projevy parazitismu;
- 2/ koncentrovat dospělé Romy v robotárnách a mladistvé Romy v polepšovnicích;
- 3/ odejmout romským rodičům jejich děti a převychovat je v ústavcích nebo v řádných rodinách.

Vedle těchto hlavních opatření navrhovaly některé obce i opatření zvláštní povahy, jako např. vypovídání Romů do Uher nebo do Bosny a Hercegoviny.

Mezi všemi navrhovanými a preventivními prostředky proti Romům byl jedině správným návrh obecního představenstva

z Velké nad Veličkou, který ovšem v podmínkách daného společenského řádu nebylo možno realizovat: "V případě nezjištěné příslušnosti nerozhánět je jako zvěř a vůbec nepronásledovat je jako zloděje, nýbrž umožnit jim sblížení se společností lidskou. Konečně v obcích, kde se zdržují, bez ohledu na příslušnost postarat se o práci, která by jim výživu zabezpečovala."

Máme-li hodnotit statistický materiál o Romech na Moravě, který shromáždil zemský statistický úřad roku 1900 a v letech 1909 - 1910, neubráníme se jeho srovnání se soupisem Romů v Uhrách roku 1893.

Velmi podrobný uherský soupis, jehož výsledky byly zpracovány a roku 1895 publikovány, bývá v romistické literatuře označován za nejspolehlivější statistiku romského obyvatelstva v Zalitavsku a patrně i Romů v 19. století vůbec. Soupis umožňoval mj. charakterizovat situaci romského obyvatelstva na území dnešního Slovenska, která byla relativně dost příznivá. Ze 36 000 tehdejších slovenských Romů byla jejich absolutní většina usedlá a převážná část se živila prací. Kulturní úroveň těchto Romů byla velmi nízká, zato však větší jejich část žila v právoplatných manželstvích a jenom menší část v konkubinátech.^{12/}

Hodnota a spolehlivost statistického materiálu o moravských Romech je omezena jeho posláním. Výsledky obou šetření na Moravě měly sloužit pouze pro vnitřní potřebu. Statistické údaje byly shromažďovány jenom jako východisko a pomůcka pro řešení sporů o domovskou příslušnost romského obyvatelstva. Přes toto omezení poskytuje shromážděný statistický materiál významný přehled o situaci Romů na Moravě počátkem našeho století a v několika případech zásadně koriguje dosavadní znalosti o této problematice. Přesto nebyly jeho výsledky doposud zpracovány a s výjimkou jediné stručné zprávy ani publikovány.^{13/}

Na Moravě bylo podchyceno roku 1900 celkem 1 011 osob

a v letech 1909 - 1910 celkem 1 593 osoby romského původu. Moravští Romové nežili tak vysloveně useťm způsobem života, jako Romové na Slovensku. Přesto však nebyl počet kočovných romských rodin na Moravě tak velký, jak se až doposud tradovalo. Z výsledků obou statistických šetření vyplývá, že dvě třetiny romského obyvatelstva byly usazeny v jednotlivých moravských obcích a pouze jedna třetina se územně pohybovala. Zapojení Romů do celospolečenské dělby práce se dokonce na Moravě zdá kladnější, než tomu bylo na Slovensku: bez práce bylo 17,7 % moravských Romů proti 22,9 % slovenských Romů. Údaje o kulturní úrovni Romů a o romských manželstvích se pak v moravském a slovenském prostředí v podstatě shodovaly.

P o z n á m k y

- 1/ Elvert, Ch. d': Zur Geschichte der Zigeuner in Mähren und Schlesien. In: Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft des Ackerbaues der Natur- und Landeskunde 12, 1859, s. 110-144 a Herz, H.: Zigeunerwesen und Zigeunerkriminalität in Mähren. In: Archiv für Strafrecht und Strafprozess 53, 1906, s. 388-416.
- 2/ Oběžník Statistického zemského úřadu markrabství Moravského představenstvům obcí z roku 1901 - Státní oblastní archiv v Brně, A 13, ij. 3, ej. 22.
- 3/ Usnesení Moravského zemského výboru v Brně ze dne 17. 8. 1901, čj. 35143/01.
- 4/ Srov. k tomu dotazníky z let 1901 - 1902 - Státní oblastní archiv v Brně, A 13, ij. 3, ej. 22.
- 5/ První dotazník byl vyplněn a vrácen z Medlova 3. 11. 1901, poslední z Boskovic 14. 2. 1902.
- 6/ Mährisches Landtagsblatt IX/5, s. 52, 134, 171, 411, 719 a 795, IX/6, s. 474, 514, 547, 602, 921 a 927, X/3, s. 574 a 1169, XI/1, s. 563 a 1077 a zejména XI/2, s. 341, 787, 1149, 1427, 1478, 1576, 1659, 1770-1771, 2038, 3323-3324, 3552, 3903, 5231, 5524 a 5789.
- 7/ Oběžník Statistického zemského úřadu markrabství Moravského představenstvům obcí z roku 1909 - Okresní archiv v Hodoníně, Archiv města Strážnice, AM-St-2, ij. 303.
- 8/ Soupis Cikánů do moravských obcí příslušných dle stavu z druhé polovice září 1909, vztažno ze dne 1. března 1910. Na základě seznamů daných c. k. místodržitelstvím moravského zemského výboru k dispozici, jakož i na základě výsledků vlastního vyhledávání v této věci zdělal Statistický zemský úřad markrabství Moravského. Brno 1910 - Státní oblastní archiv v Brně, A 13, ij. 3, ej. 22.
- 9/ Hanzal, J.: Přehled dějin Cikánů na Moravě do zahájení josefinských pokusů o jejich usídlení v 80. letech 18.

- století. Disertační práce. Filosofická fakulta Palackého univerzity v Olomouci 1979. Pokud není výslovně odkázáno jinak, byl další text zpracován podle statistického materiálu, uvedeného v pozn. 4 a 8. Citace byly ponechány v původním jazykovém znění, včetně případných dialektismů.
- 10/ Zákon o domovském právu ze dne 3. 12. 1863, č. 105 ř.z.
  - 11/ Nečas, C.: Spor o svatobořické Cikány. In: Jižní Morava 10, 1974, s. 88-93.
  - 12/ Podle uherského soupisu provedla charakteristiku Romů na území dnešního Slovenska Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava 1964, s. 137-139.
  - 13/ Nečas, C.: Le caratteristiche demografiche degli Zingari moravi agli inizi del XX secolo. In: Lacio Drom 19, 1983, č. 5, s. 27-29.

R e s u m é

Ц. Нечас, Демографическая характеристика моравских ромов начала 20 века

Исходя из уникальных решений Земского статистического бюро в Брно, проводимых в 1900 г. и в 1909-1910 гг., в представленной работе дается оценка существенных черт, характеризующих жизнь цыганского населения Моравии в начале нашего века. Самое большое количество сел, в которых цыгане пользовались правом шителства или в которых лишь жили, находилось на территории Дуго-Восточной Моравии. Из анализированного статистического материала вытекает, что две трети цыганского населения Моравии жили оседлым образом жизни и только одна треть кочевала. Преобладающее большинство цыган в Моравии работали, только 17,7 % жили паразитическим способом. Культурный уровень моравского цыганского населения оставался очень низким, так как школу посещала только половина детей

школьного возраста. Цыганские супружеские пары в Моравии жили преимущественно в законном браке, только их меньшая часть - в сожителстве. Концентрация определенных цыганских фамилий и прозвищ в отдельных цыганских селах свидетельствовала об их одинаковом происхождении и стала отражением общественной изоляции цыганских семей и переживающих эндогенных родовых отношений.

C. Nečas, Demographic characteristic of moravian Roms at the beginning of the 20th century

Based on the unique investigation by the Provincial Statistical Office in Brno from 1900 and 1909-1910, the submitted paper evaluates the essential features which characterized the life of the Romic population in Moravia at the beginning of the present century. The maximum number of municipalities where the Roms had their right of domicile or where they only stayed, was on the territory of the southeast Moravia. It follows from the analysed statistical material that two thirds of the Moravian Romic population were settled down and only one third of it was migratory. The prevailing majority of Roms in Moravia earned its living through labour and only 17,7 % of them were entirely dependent on a sponging way of living. The cultural level of the Moravian Romic population remained very low as the compulsory education was accomplished by only about one half of children in the school age. The married couples of Roms in Moravia lived mostly in lawful marriages and only the minor part of them lived in concubinage. The concentration of certain Romic surnames and nicknames in individual Romic municipalities indicated their common origin and reflected the social isolation of Romic families and of surviving of endogenous ancestral relationships.

B I B L I O G R A F I E

BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA LÉTA 1981-1984

Sestavili L. Fialová, P. Jančárek, E. Maur, L. Nesládková,
B. Pitronová a J. Psíková

Zkratky:

AH - Archaeologie historica, AUC - Acta Universitatis Carolinae, ČMM - Časopis Matice moravské, ČL - Český lid, ČSČH - Československý časopis historický, GHSP - Genealogicko-historická společnost v Praze, HD - Historická demografie, HG - Historická geografie, Ostrava - Ostrava, sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města, SlSb - Slezský sborník, SPPFO - Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, Těšínsko - Těšínsko. Vlastivědný zpravodaj okresů Karvinná a Frýdek-Místek, ÚČSSD - Ústav československých a světových dějin ČSAV, ÚEF - Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, VVM - Vlastivědný věstník moravský, Výběr - Výběr z prací členů historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích, Zpravodaj KSVI - Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku

A d á m e k Jiří, Migrace ve Strážnici v 17. století. Národopisné aktuality 19, 1982, s. 9-24.

A n d ě l Jiří, Demografická analýza populací na území Moravy v období velkomoravském. AUC - geographica XVI, 1981, č. 2, s. 25 - 35.

A n d ě l Jiří, Demografické poměry obyvatelstva na území Československa v 10. - 11. století. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 45-60.

B a j g e r Lubomír, Ekonomická a sociální skladba populace v okresech ostravské průmyslové oblasti /census 1950/. In: Materiály k dějinám průmyslových oblastí v období výstavby socialismu. Slezský ústav ČSAV Opava 1983, s. 157-183.

B a k a l a Jaroslav, Pracovní diskuse o metodologii a metodice výzkumu vývoje průmyslových oblastí v období kapitalismu. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, květen-červen 1981, s. 1-16.

B a k a l a Jaroslav, Osídlení Frýdecka a Jablunkovska v období vrcholného feudalismu. Frýdek-Místek, Okresní vlastivědné museum 1982, Kulturně historický místopis sv. 3, 168 s.

B a k a l a Jaroslav, Osídlení Místecka a Brušperska v období vrcholného feudalismu. Frýdek-Místek, Okresní vlastivědné muzeum 1983, Kulturně historický místopis sv. 6, 215 s.

B a k a l a Jaroslav, K statistickým ukazatelům průmyslovosti v územních obvodech. Zpravodaj SÚO. Slezský ústav ČSAV Opava, listopad-prosinec 1984, s. 1-6.

B a k a l a Jaroslav, Průmyslové obyvatelstvo a národnost na Slovensku v letech 1900 - 1914. Statistický rozbor. S1Sb 82, 1984, s. 286-296.

B a š t o v á Dara, Vývoj pravěkého osídlení v povodí Střely. Archeologické rozhledy 36, 1984, s. 156-172.

B e l c r e d i Ludvík, Zaniklé středověké osady na Drahan-
ské vrchovině ve světle archeologických nálezů. VVM 35, 1983,

s. 39-45.

B e l c r e d i Ludvík - **B e l c r e d i** Jiřina, K lokalizaci některých zaniklých vsí na bývalém panství rosického. Jižní Morava 20, 1984, s. 141-148.

B ě l o h l á v e k Miloslav, Jihozápadní Čechy v letech 1945 - 1948. /Demografický a ekonomicko-statistický obraz/. Minulostí Západočeského kraje 18, 1982, s. 47-94.

B ě l o h l á v e k Miloslav, Vývoj mortality v Plzni v letech 1750 - 1800. Minulostí Západočeského kraje 17, 1981, s. 77 - 86.

+ **B e n e š** Antonín, Pravěké a slovanské osídlení na území připravované krajinné oblasti Třeboňsko. In: Jeník J., Příbyl S. /eds/: Ekologie a ekonomika Třeboňska. Třeboň 1978, s. 35 - 46.

B í l k o v á Pavla, Uhelné doly a horníci společnosti Severní dráhy Ferdinandovy v 50. letech 19. století. In: Ostrava 12, Ostrava 1983, s. 277-291.

B i l o v á Marcela - **D o k o u p i l** Lumír - **K r u l i - k o v s k á** Iva, Obyvatelstvo dělnické kolonie Krausovec v Moravské Ostravě. In: Ostrava 11, Ostrava 1981, s. 285-298.

B l á h a Josef, Výsledky průzkumu zaniklých středověkých sídlišť v horním Podyjí a jejich význam pro poznání vývoje osídlení jihozápadní Moravy. VVM 34, 1982, s. 334-342.

B o h á ě Zdeněk, Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech. HG 21, ÚČSSD Praha 1983, s. 37 - 116.

B o h á ě Zdeněk, The Development of Feudalism and Territorial Organization in the Czech Lands up to the Hussite Revolution. HG 23, ÚČSSD Praha 1984, s. 93-129.

B o h á ě Zdeněk, Struktura feudální pozemkové držby v Čechách na prahu husitské revoluce /Pokus o rekonstrukci podle patronátních práv/. Folia historica bohemia 6, ÚČSSD Praha 1984, s. 7-42.

B r o d a s s e r Slavomír, Příspěvek k hospodářskému a sociálnímu vyvoji Jevišovic v 17. - 18. století. Časopis Moravského muzea 67, 1982, s. 157-168.

B u d i n s k á Jitka - J a n č á r e k Petr - P r o - c h á z k a Jiří, Hrob - dějiny města. Monografická studie Krajského muzea v Teplicích, sv. 20. Teplice 1982, 101 s.

B u l í ř Michal, Z vývoje českého základního vzdělání v letech 1780 až 1914. Demografie 24, 1982, s. 326-335.

C i r o n i s o v á Eva, Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850 - 1914. Jihočeský sborník historický 50, 1981, s. 171-181.

C u l k o v á Dagmar, Dotazník o stavu poddaných z roku 1802. ČL 69, 1982, s. 231-233.

C v r č e k Václav, Epidemie na Jihlavsku. Sborník příspěvků k dějinám farmacie Jihomoravského kraje. Brno, KUNZ 1981, s. 101-104.

Č á ň o v á Eliška, Mor v Čechách v roce 1680. Sborník archivních prací 31, 1981, s. 265-337.

Č á ň o v á Eliška, Vědecké zasedání o problémech studia rodiny v minulosti. Demografie 24, 1982, s. 97-108.

Č á ň o v á Eliška, Rekonstrukce rodin /Příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu/. Archivní časopis 33, 1983, s. 17-23.

Č á ň o v á Eliška, Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. Demografie 25, 1983, s. 144-149.

Č á ň o v á Eliška, Seznamy obyvatel vzniklé při rekatolizační činnosti jako prameny pro demografickou statistiku. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 61 - 74.

Č á ň o v á Eliška - H o r s k á Pavla, Collaboration des archives en R.S.T. avec des recherches démographiques. Historisch-demographische Mitteilungen, Budapest 1981, s. 7-34.

Č e r n ý Ervín, Jak byla zjišťována nebo zpřesňována lokalizace jednotlivých zaniklých středověkých osad na Dražanské vrchovině. VVM 34, 1982, s. 310-325.

Č e r n ý Ervín, K lokalizaci zaniklých středověkých osad a jejich plužin v lesních a polních prostorách Dražanské vrchoviny. AH 7, 1982, s. 253-264.

Č e r n ý Ervín, Deserted Medieval Villages and their Field Patterns as a Historico-geographical Factor in the Image of the Medieval and Present Landscape. HG 23, ÚČSSD Praha 1984, s. 131-142.

D a v i d o v á Eva, Přeměny sídel a způsobu bydlení pohraniční vesnice Českokrumlovsko po roce 1945. ČL 69, 1982, s. 162-170.

D a v i d o v á Eva, Přeměny vesnice v pohraniční části Českokrumlovsko v letech 1945 - 1980. Jihočeský sborník historický 51, 1982, s. 24-41.

D ě l n i c t v o v lokální společnosti. Zpravodaj KSVIEF 1982/5, ÚEF Praha 1982, 103 s.

D e m o g r a f i c k á příručka, vydal FSÚ, Praha 1982, 318 s.

D e t e r m i n a n t y způsobu života dělnictva. Zpravodaj KSVIEF 1983/5, ÚEF Praha 1983, 89 s.

D l o u h o d o b é populační trendy na území ČSR /předstatistické období/. Acta demographica IV. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací - Čs. demografická společnost při ČSAV Praha 1981, 274 s.

D o b r á Hana, K demografickému vývoji Doudlevec v 19. století. Minulostí Západočeského kraje 17, 1981, s. 69-75.

D o b r á Hana, Přeměna Doudlevec z vesnice na předměstí průmyslové Plzně /1800 - 1910/. ČL 69, 1982, s. 87-92.

D o k o u p i l Lumír, Vývoj populace severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. Demografie 26, 1984, s. 305-312.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Vývoj obyvatelstva zázemí severomoravských průmyslových oblastí do první světové války. SPPFO řada C-16, SPN Praha 1981, s. 59-82.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Průměrný věk zemědělců v protostatistickém období. SPPFO řada C 17, SPN Praha 1982, s. 73-88.

D o s t á l František, K počátkům osídlení krajiny kolem hradu Sovince. VVM 34, 1982, s. 326-333.

D o u š a Jaroslav, Městské rady v Plzni a na Starém Městě pražském v letech 1550 - 1650. Sociální složení rad v letech 1560 - 1590. Sborník archivních prací 32, 1982, s. 321-418.

F i a l a Jiří, Kramářské písně o neúrodě a hladu. ČL 70, 1983, s. 141-147.

F i a l o v á Ludmila, Rozdíly poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869 až 1930. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 133-147.

+ F o r e t o v á Věra, Marxistická tradice analýzy statistických dat o obyvatelstvu. Zprávy Geografického ústavu ČSAV Brno 17, 1980, č. 1, s. 37-41.

F r i d r i c h Jan, Středopaleolitické osídlení Čech. Archeologický ústav ČSAV Praha 1982, 151 s. + 173 tab.

F u č í k Bohumil, Dosídlování znojemskeho pohraničí do roku 1955. Jižní Morava 17, 1981, s. 221-223.

G a u r a Karel, Mosty u Jablunkova v letech 1648 - 1848. In: Těšínsko 1981, č. 4, s. 17-20.

G a u r a Karel, Mosty u Jablunkova v letech 1848 - 1918. In: Těšínsko 1982, č. 2, s. 13-16.

G a u r a Karel, Mosty u Jablunkova v letech 1920 - 1980. In: Těšínsko 1982, č. 4, s. 8-11.

G e r š i c Miroslav, Příspěvek k legálnímu vystěhovalectví z Moravy v posledních dvaceti letech 19. století. Jižní Morava 17, 1981, s. 217-219.

G o š Vladimír, Charakteristika vývoje osídlení severní Moravy v 8. - 15. stol. AH 7, 1982, s. 157-162.

G r o b e l n ý Andělín, K vývoji obyvatelstva a změnám v jeho sociální a profesní struktuře v ostravské průmyslové oblasti v letech 1938 - 1945. SLSb 81, 1983, s. 171-190.

G r u l i c h Tomáš, Etnografický výzkum novoosídlenecské problematiky v horské části Krušných hor /na příkladu Mikulova a Fojtovic/. ČL 68, 1981, s. 204-213.

G r u l i c h Tomáš, Dva demografické dokumenty o osídlování pohraničí po roce 1945. In: Materiály k problematice novoosídlenecského pohraničí, sv. 7. Zpravodaj KSVIEF 1984/2, ÚEF Praha 1984, s. 45-51.

H a i š m a n Tomáš - H e r o l d o v á Iva - M a t ě j o v á Vlasta, Stabilizace, společenská a kulturní integrace obyvatelstva pohraničních obcí v jižních Čechách a na severní Moravě /Benešov nad Černou, o. Český Krumlov, Braná, o. Šumperk/. ČL 70, 1983, s. 11-34.

H a m p l Martin, Vývoj hlavních prostorů koncentrace obyvatelstva ČSR v letech 1869 - 1970. Demografie 23, 1981, s. 317 až 325.

H a m p l Martin, Vývoj geografické diferenciace Prahy z hlediska obyvatelstva. Sborník Československé společnosti geografické 87, 1982, s. 251-262.

H a n á k o v á Hana - S t l o u k a l Milan - S e k á č o v á A., Pohřebiště v Ducovém. Národní muzeum. Přírodovědecké muzeum 1984. I. díl, 175 s.

H á s e k Ivan, Obydlí a sídliště v oblasti unětické kultury. Časopis Národního muzea v Praze, řada historická, sv. 153, 1984, č. 1, s. 1-27.

H á s k o v á Jarmila, Sociální struktura Litomyšle a pěstební hotovosti jejích obyvatel na přelomu 15. a 16. století. Sborník Národního muzea v Praze, řada A - Historie, sv. 36, Praha 1982, č. 1, s. 1-47.

H e j l František, Změny společenské struktury ve střední a jihovýchodní Evropě a proces počátků formování novodobých národů - národního obrození. Hospodářské dějiny 7, ÚČSSD Praha 1981, s. 7-29.

H e j n a Antonín, Vývoj osídlení v dolním Posázaví a na Benešovsku v době přemyslovské. AH 7, 1982, s. 185-195.

H e l e š i c o v á Věra - H o r s k á Pavla, K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 113-132.

H e r n o v á Šárka, Demografická charakteristika příměstské oblasti Ostravy. In: Materiály k dějinám průmyslových oblastí v období výstavby socialismu. Slezský ústav ČSAV Opava 1983, s. 123-156.

H e r o l d o v á Iva, Konference "Vystřahovalctvo a život krajanov vo svete" 1. - 3. 7. 1980, Bratislava, ČL 68, 1981, s. 51-53.

H e r o l d o v á Iva, Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm. ČL 68, 1981, s. 156-168.

H n í z d o Bořivoj, Vliv nových demografických faktorů na rozvoj rasistických a neofašistických hnutí v poválečné Británii. Sborník k problematice dějin imperialismu 13, ÚČSSD Praha 1982, s. 349-357.

H o l á Věra, Osídlení šumavského pohraničí na Sušicku 1945 až 1948. Minulostí Západočeského kraje 17, Plzeň 1981, s. 27-36.

H o l c m a n Vojtěch, Kolonizace milostického panství. Jižní Morava 19, sv. 1983, s. 245-249.

H o r s k á Pavla, Fécondité illégitime et marché matrimonial dans les pays tchèques du dix-septième au vingtième siècle. In: Marriage nad Remarriage in Populations of the Past, London, Academic Press 1981, s. 453-459.

H o r s k á Pavla, K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století. Sborník historický 29, Praha 1982, s. 119-177.

H o r s k á Pavla, Kategorie "samostatný" v rakouské statistice povolání /Příklad Českých zemí/. ČSČH 30, 1982, s. 547-579.

H o r s k á Pavla, Les tendances à long terme dans l'évolution de la population à l'époque pré-statistique: l'exemple des pays tchèques. Annales de démographie historique, Paris 1983, s. 393-395.

H o r s k á Pavla, K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století /Příklad Českých zemí/. ČSČH 31, 1983, s. 711-743.

H o r s k á Pavla, Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny. ČL 70, 1983, s. 223-228.

H o r s k á Pavla, Vztah rodiny a domácnosti v procesu demografické revoluce ve středoevropské oblasti. In: Acta demographica VI/2, Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV - Čs. demografická společnost při ČSAV Praha 1983, s. 45-56.

H o r s k á Pavla, Několik poznámek k vývoji socioprofesionálního kódu rakouské statistiky povolání. Sborník k dějinám 19. a 20. století 9, ÚČSSD Praha 1984, s. 41-59.

H o s p o d á ř s k o - s o c i á l n í vývoj severočeského hnědouhelného revíru v letech 1918 - 1938. SLSb 81, 1983, s. 98-115.

H r u b ý Vladimír, Entstehung und Entwicklung der jüdischen Matriken in Böhmen. Judaica Bohemiae 17, 1981, s. 90-102.

H u m l Václav, K osídlení vltavského břehu Starého a Nového Města Pražského ve 12. - 13. století. Pražský sborník historický 14, 1981, s. 50-64.

C h a r o u s Zdeněk, Příspěvek k moravské topografii. ČMM 103, 1984, s. 312-320.

C h a r v á t o v á Kateřina, Kolonizace oseckého kláštera ve 13. a 14. století. Folia historica bohemica 6, ÚČSSD Praha 1984, s. 235-288.

C h o c h o l Jaromír, Antropologie pozdně haltštatské a časně laténské skupiny z Manětína - Hrádku. Památky archeologické 75, 1984, č. 2, s. 294-303.

J a n á k Jan, Jižní příměstská oblast Brna za průmyslové revoluce. VVM 26, 1984, s. 352-354.

J a n č á r e k Petr, Die Grundzüge der Joachimsthaler Gesellschaft in der Zeit Georg Agricolas. Sächsische Heimatblätter 1981, Heft 2, s. 58-62.

J a n č á r e k Petr, Příspěvek ke studiu struktury obyvatelstva Hory Svaté Kateřiny v 18. století. Památky-Příroda-Život 13, Chomutov 1981, s. 79-88.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století I. - II. Úvod a Přísečnice. Památky-Příroda-Život 13, Chomutov 1981, č. 4.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. III. Vejprty. Památky-Příroda-Život, 14, Chomutov 1982, č. 1.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. IV. Měděnec. Památky-Příroda-Život 14, Chomutov 1982, č. 2.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. V. Loučná. Památky-Příroda-Život 14, Chomutov 1982, č. 3.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. VI. Hora Sv. Šebestiána. Památky-Příroda-Život 14, Chomutov 1982, č. 4.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. VII. Výsluní. Památky-Příroda-Život 15, Chomutov 1983, č. 1.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. VIII. Mís-to. Památky-Příroda-Život 15, Chomutov 1983, č. 2.

J a n č á r e k Petr, Sociální struktura báňských měst a městeček na Chomutovsku v polovině 17. století. IX. Celkové zhodnocení. Památky-Příroda-Život 15, Chomutov 1983, č. 3.

J a n č á r e k Petr, Řemeslná výroba v městech českého Krušnohoří v předbělohorské době. AH 8, 1983, s. 85-94.

J a n o u š k o v e c Jiří, Město Stříbro za třicetileté války. Sborník Okresního muzea v Tachově 18, 1983, s. 29-38.

K n ě k t e r ý m otázkám vývoje průmyslových oblastí v podmínkách výstavby socialismu. Slezský ústav ČSAV Opava 1981, 295 s.

K a d e ř á b k o v á Jaroslava - P a r g a č Jan, Vesnice v bývalém broumovském okrese v období osídlování pohraničí na počátku kolektivizace. ČL 69, 1982, s. 137-148.

K á r n ý Miroslav, Princip "Vernichtung durch Arbeit" a problematika úmrtnosti v nacistických koncentračních táborech. Sborník k problematice dějin imperialismu 16, ÚČSSD

Praha 1983, s. 5-46.

K a s t n e r Quido, Obnovování městské rady v Litoměřicích ve 40. - 80. letech 16. století /Soupis litoměřických purkmistrů/. Acta litomericensia 1981, s. 1-59.

K a š i č k a František - N e c h v á t a l Bořivoj, Horní Poohří na počátku národních dějin. Minulostí Západočeského kraje 18, 1982, s. 253-259.

K l á p š t ě Jan - S m e t á n k a Zdeněk, Dějiny středověkého osídlení a problémy vývoje klimatu. Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 22, 1981, s. 344-354.

K l á p š t ě Jan - S m e t á n k a Zdeněk, Archeologický výzkum české středověké vesnice v letech 1971 - 1981. AH 7, 1982, s. 11-31.

K l á p š t ě Jan - S m e t á n k a Zdeněk - D r a - g o u n Zvonimír, Příspěvek ke studiu zemědělského zázemí středověké Prahy. Archeologické rozhledy 25, 1983, s. 387-426.

K l e v e t o v á Vladimíra, Dělnictvo ve vztahu k ostatním vrstvám lokální společnosti. ČL 69, 1982, s. 179-180.

K l e v e t o v á Vladimíra - T u r k o v á Miroslava, Problémy studia rodiny v minulosti. Praha 7. X. 1981. ČL 69, 1982, s. 185.

K o b y l k o v á Luďa, Česká města v období formování kapitalistické společnosti ve srovnání se zeměmi "klasické cesty" ke kapitalismu. Hospodářské dějiny 7, ÚČSSD Praha 1981, s. 83-97.

K o d e d o v á Oldřiška, K sociální skladbě české vesnice v letech 1880 - 1914. Sborník historický 28, 1982, s. 205-247.

K o h o u t e k Jiří, Příspěvek k problematice zaniklých středověkých osad na Gottwaldovsku. AH 7, 1982, s. 179-183.

K o l e j k a Josef, Národnostní otázka v rakouské monarchii v období "jara národů" I. ČMM 100, Brno 1981, s. 77-100; ČMM 100, Brno 1981, s. 288-307 /II. Postavení a cíle jižních Slovanů/; ČMM 101, Brno 1982, s. 45-61 /III. Haličtí Poláci a Ukrajinci/; ČMM 101, Brno 1982, s. 310-324 /IV. Rumuni/.

K o l e j k a Josef, Národnostní poměry ve střední a jiho-východní Evropě po roce 1918. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada historická, r. 32, 1983, č. 30, s. 39-52.

K o ř a l k a Jaroslav, Historie Mezinárodního statistického institutu a jeho přínos k mezinárodní spolupráci statistiků. Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací Praha 1983, 95 s.

K o ř a l k a Jiří, Statistické údaje o dělnictvu hlavních oborů malovýroby v českých zemích v letech 1902, 1930 a 1946. Etnografie dělnictva 10, ÚEF Praha 1983, s. 23-78.

K o u b e k Josef, Populační politika Československé republiky v letech 1945 - 1980. Demografie 23, 1981, s. 32-50.

K o u b e k Josef - P o d z i m e k Jaroslav, National Population Bibliography of Czechoslovakia 1945 - 1977. Prague, Czechoslovak Demographic Society at CAS for the International Union for the Scientific Study of Population 1984. 41, 229 s.

K ř i v k a Josef, Významný pramen pro studium hospodářských poměrů poddaných. Archivní časopis 31, 1981, s. 145-151.

K ř o u p a l Josef, Cholera v Moravské Ostravě a Přívoze v roce 1831. Ostrava 11, Ostrava 1981, s. 348-356.

K u b í k o v á Anna, Panství Český Krumlov ve světle berní ruly. Jihočeský sborník historický 51, 1982, s. 88-101.

K u b í k o v á Anna, Panství Vyšší Brod a Zlatá Koruna ve světle berní ruly. Jihočeský sborník historický 51, 1982, s. 199-209.

K u b í k o v á Anna, Úmrtnost na vimperském panství v letech 1842 - 1849. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 81-95.

K u b í k o v á Anna, Zaniklá židovská obec v Rožmberku nad Vltavou. Jihočeský sborník historický 52, 1983, s. 87-89.

K u c h á r Ivan - Š u b r t o v á Alena, The Optimum Population Problem in CSSR from Historical Perspectives. IV. International demographic seminar Berlin 1982 /contr. paper 36 p. + ref./.

K u k á n o v á Zlataše, Příspěvek k dějinám prvního stanového práva v letech 1941-1942 /Poznámky k metodice práce s okupačními matrikami/. Archivní časopis 34, 1984, s. 16-35.

L a n g e r Jiří, Vědecké zasedání Československé demografické společnosti při ČSAV "Problémy studia rodiny v minulosti". Národopisné aktuality 19, 1982, s.139-140.

L e s á k Vladimír, Trutnovská lnářská oblast /Pokus o definování a úkoly dalšího výzkumu/. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, květen - červen 1984, s. 6-11.

L o c h o v á Jana, Vliv klimatu na úmrtnost ve středních Čechách na přelomu 18. a 19. století. Středočeský sborník historický 16, 1981, s. 229-233.

L o ž e k Vojen, Změny krajiny v souvislosti s osídlením ve světle malakologických poznatků. Archeologické rozhledy 33, 1981, s. 176-188.

L á ž e k Bořivoj, Dosídlování Žatecka a Podbořan volýnskými Čechy 1945 - 1947. In: Materiály k problematice novosídleneckého pohraničí, sv. 6, Zpravodaj KSVIEF 1983/3, Praha 1983, s. 18-35.

M a c h a č o v á Jana, Specifika výzkumu postavení dělnictva v průmyslových střediscích na Slovensku do roku 1918. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, červenec-září 1981, s. 10-12.

M á l e k Jiří, Ke vztahům Jeského a cíkaňského etnika v 1. pol. 18. století. ČL 68, 1981, s. 10-16.

M a r e č k o v á Marie, K problematice národnostní struktury řemeslníků východoslovenských měst v období pozdního feudalismu. ČMM 101, 1982, s. 105-113.

M a r e č k o v á Marie, Společenská struktura Prešova v 17. století. Spisy University J. E. Purkyně v Brně, filosofická fakulta č. 252, Brno 1984, 160 s. + 24 s. obr. příl.

M a t ě j ě k Jiří, Ke způsobu života potenciálních migrantů za prací v době kapitalistické industrializace. SLSb 81, 1983, s. 211-218.

M a t ě j ě k Jiří, Literatura ke studiu motivací migrací v období kapitalistické industrializace Čech. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 97-112.

M a t ě j ě k Jiří, Výzkum populačního vývoje průmyslových oblastí. Demografie 23, 1981, s. 170.

M a t ě j e k František, Byla zavedena lánová soustava na panstvích Českomoravské vrchoviny? ČMM 101, 1981, s. 62-85.

M a t ě j e k František /ed./, Lánová rejstříky brněnského kraje z let 1673 - 1675. Praha, TEPS 1981, 144 s.

M a t ě j e k František, Život v Moravské Ostravě v 17. století. In: Ostrava 11, Ostrava 1981, s. 357-381.

M a t ě j e k František, Lánová soustava na Olomoucku. VVM 32, 1982, s. 39-54.

M a t ě j e k František /ed./ Lánové rejstříky jihlavského a znojemského kraje z let 1671 - 1678, TEPS 1983, 116 s.

M a t ě j e k František, Lánové rejstříky hradištského kraje z let 1669 - 1671. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum 1984, 96 s.

M a t ě j e k František, Města, městečka a vesnice na Brněnsku ve 14. a 15. století. ČMM 103, 1984, s. 101-127.

M a t ě j o v á Vlasta, Charakteristické rysy jednotlivých osídlenecských skupin; jejich civilizační a kulturní úroveň v době příchodu do pohraničí. ČL 69, 1982, s. 171-177.

M a t ě j o v á Vlasta, Proměny, kterými procházely jednotlivé skupiny osídlenců v rámci lokální společnosti, změny jejich materiální a duchovní kultury v důsledku integrace obyvatelstva a utváření života v lokální společnosti. ČL 70, 1983, s. 50-55.

M a t e r i á l y k problematice novoosídlenecského pohraničí. Sv. 1. Příchod do pohraničí, první léta života v pohraničí do socializace zemědělství. Zpravodaj KSVIEF 1980/6, ÚEF Praha 1981, 172 s.

Sv. 2 - 3 Charakteristické rysy jednotlivých osídlenecských skupin, jejich civilizační a kulturní úroveň v době příchodu do pohraničí. Zpravodaj KSVIEF 1982/2, ÚEF Praha 1982, 135 s.; 1982/3, ÚEF Praha 1982, s. 136-191.

Sv. 4 Soupis hlavních archivních pramenů k problematice osídlování pohraničí českých zemí po roce 1945. Bibliografie k etnickým procesům v pohraničí českých zemí po roce 1945. Zpravodaj KSVIEF 1982/4, ÚEF Praha 1982, 73 s.

Sv. 8 Osídlení českého pohraničí v letech 1945-1959 /Demografický přehled/. Zpravodaj KSVIEF 1984/3, Praha 1984, 92 s.

M a t e s o v á Jana, Základní trendy v dlouhodobém vývoji řádu vymírání české populace. Demografie 25, 1983, s. 309-321.

M a u r Eduard, Historická demografie, In: 12. Demografická konference na téma "Postavení demografie v rámci současné vědy a praxe/. Demografie 23, 1981, s. 15-17.

M a u r Eduard, Příspěvek historického demografa k objasnění počátků lidového kacířství na Tábořsku. Husitský Tábor 4, Muzeum husitského revolučního hnutí v Táboře 1981, s. 101-106.

M a u r Eduard, Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii. Demografie 24, 1982, s. 101-102.

M a u r Eduard, K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 7-44.

M a u r Eduard, Základy historické demografie. Praha, SPN 1978, 2. vydání 1983, 194 s.

M ě ř í n s k ý Zdeněk, Studium dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku /současný stav a další perspektivy se zvláštním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých vesnic/. AH 7, 1982, s. 113-156.

M ě ř í n s k ý Zdeněk - **S t l o u k a l** Milan, Antropologický materiál ze slovanského pohřebiště ve Velkých Bílovicích. Časopis Národního muzea - PV 152, Praha 1983, s. 189-221.

M ě ř í n s k ý Zdeněk - **S t l o u k a l** Milan - **U n g e r** J. - **V y h n á n e k** L., Antropologický soubor ze hřbitova zaniklé vsi Koválov /katastr Žabčice, okr. Brno-venkov/. Sborník Národního muzea 40 B, 1984, s. 93-122.

M i c h n a Pavel J., K utváření raně středověké Moravy /Olomouc a historické Olomoucko v 9. až do počátku 13. století/. ČSČH 30, 1982, s. 716-744.

M u s i l Jiří - **R y š a v ý** Zdeněk, Urbanizace na území ČSR v období 1850 - 1980. Demografie 24, 1982, s. 221-230.

M u s i l Jiří - **R y š a v ý** Zdeněk, Vývoj regionálních procesů v Českých zemích v období 1869 - 1980. Demografie 25, 1983, s. 193-202.

M u ž í k Petr, Obyvatelstvo města Domažlic na počátku 19. století. VII. výroční zpráva 1983. Okresní archiv Domažlice, Horšovský Týn 1984, s. 53-66.

M u ž í k Petr - Š e s t á k o v á Radoslava, Soupis matrik vedených na území okresu Domažlice v letech 1592 - 1949. Okresní archiv Domažlice, Horšovský Týn 1983, 146 s.

M y š k a Milan, Rozwój demograficzny Śląska Cieszyńskiego w drugiej połowie 19. w. Przeszłość demograficzna Polski 14, Warszawa 1983, s. 155-161.

M y š k a Milan, Životní prostředí v ostravské průmyslové aglomeraci v rané fázi kapitalistické industrializace. Vlastivědné listy Severomoravského kraje Opava 10, 1984, č. 2, s. 6-9.

N e č a s Ctibor, Cikáni v letech 1839 - 1945. Společenské vědy ve škole 38, 1981/1982, s. 53-54.

N e č a s Ctibor, Nad osudem českých a slovenských cikánů v letech 1939 - 1945. Spisy pedagogické fakulty university J. E. Purkyně v Brně, sv. 19, Brno 1981, 180 s.

N e č a s Ctibor, Usedlí strážničtí Cikáni. Jižní Morava 19, 1983, s. 63-78.

N e k u d a Vladimír, Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad. AH 7, 1982, s. 33 až 66.

N e s l á d k o v á Ludmila, K problematice historiografického studia kapitalistické industrializace, demografické revoluce a urbanizace. SPPFO C-17, 1982, s. 45-55.

N e s l á d k o v á Ludmila, Diferenciace ekonomického a populačního vývoje tzv. starých a nových železářských středisek za průmyslové revoluce. SPPFO C-19, 1984, s. 7-26.

+ N e ú s t u p n ý Evžen, Mathematics at Jenišův Újezd. In: Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen,

Bd. II, Teplice 1978, s. 38-67.

N e ú s t u p n ý Evžen, Mobilität der Neolithischen Population. Slovenská archeológia 29, 1981, s. 111-119.

N e ú s t u p n ý Evžen, Prehistoric migrations by infiltration. Archeologické rozhledy 34, 1982, s. 278-293.

N e ú s t u p n ý Evžen, The demography of prehistoric cemeteries. Památky archeologické 74, 1983, č. 1, s. 7-34.

N e ú s t u p n ý Evžen, Demografie pravěkých pohřebišť. Archeologický ústav ČSAV, Praha 1983, 171 s.

N e ú s t u p n ý Evžen - D v o ř á k Zdeněk, Výživa pravěkých zemědělců - model. Památky archeologické 74, 1983, č. 1, s. 224-257.

O b r š l í k Jindřich, K historickodemografickému vývoji Žarošic. VVM 35, 1983, s. 237-238.

O l i v o v á - N e z b e d o v á Libuše, Zaniklé osady na bývalém panství Točnick /shrnutí dosavadních výsledků a některé závěry/. Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 22, s. 82-89.

P a n á č e k Jaroslav - G a b r i e l František, Přehled pramenů k dějinám osídlení okresu Česká Lípa. HG 21, ÚČSSD Praha 1983, s. 133-176.

P a n á č e k Jaroslav, Zaniklé osady na panství kláštera doksanského v okolí Kravař. Onomastický zpravodaj ČSAV 24, 1983, s. 559-566.

P a n á č e k Jaroslav ml., Zaniklé osady na panství Jablonné v Podještědí. Onomastický zpravodaj ČSAV 24, 1983, s. 109-111.

P a n á č e k Jaroslav ml., Zaniklé osady na panství Stráž pod Ralskem. Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 23, 1982, s. 565-572.

P a v l i c a Tomáš, Vliv industrializace na zemědělství ostravské průmyslové oblasti za průmyslové revoluce. In: SPPFO C-16, 1981, s. 35-58.

P a v l i c a Tomáš, Obce připojené k Ostravě v letech 1975 a 1976 ve světle odhadních operátů stabilního katastru a pruských topografických příruček /1840 - 1843/. Ostrava 11, Ostrava 1981, s. 329-347.

P a v l í č e k Jaromír, Sčítání lidu v letech 1900 a 1910 a jeho funkce jako národnostní statistiky na Ostravsku. In: SPPFO C-17, 1982, s. 57-71.

P e l a n t Jan, Města a městečka Západočeského kraje. Stručné dějiny, současnost a výběrová bibliografie 129 měst. Plzeň 1984, 316 s.

P e r n a Klement, Parcelace střelického kartusiánského dvora. Jižní Morava roč. 19, sv. 22, 1983, s. 243-245.

P e š e k Jiří, Měšťanská kultura a vzdělanost v rudolfínské Praze. Folia historica bohemica 5, ÚČSSD Praha 1983, s. 173-193.

P e š e k Jiří - Š a m a n David, Studenti z Čech na zahraničních univerzitách v předbělohorském čtvrtstoletí. Ústecký sborník historický, 1983, str. 173-218.

P i c h l e r o v á Magda - S t l o u k a l Milan, Žárové hroby z římského pohřebiště II v Gerulatě, Časopis Národního muzea - řada přírodovědná 150, 1981, s. 184-200.

+ **P i t r o n o v á** Blanka, Výzkumy populačního vývoje průmyslových oblastí ve Slezském ústavu ČSAV v Opavě. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV v Opavě, listopad - prosinec 1980, s. 1-4.

P i t r o n o v á Blanka, K metodice výzkumu populačního vývoje v průmyslových oblastech na Slovensku do roku 1938. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV v Opavě, červenec - září

1981, s. 8-10.

P i t r o n o v á Blanka, Lidová slovesnost jako historický pramen pro výzkum dělnických migrací. Těšínsko 1981, č. 1, s. 16-18.

P i t r o n o v á Blanka, Metodologické a metodické otázky výzkumu populačního vývoje průmyslových oblastí. In: Metodologické a metodické otázky výzkumu průmyslových oblastí za kapitalismu. Řada interních tisků Slezského ústavu ČSAV v Opavě č. 18, Slezský ústav ČSAV Opava 1981, 247 s.

P i t r o n o v á Blanka, K problematice využití demografických statistik pro polaské země v 19. století. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, září - říjen 1984, s. 10-12.

P i t r o n o v á Blanka, Změny v biologické struktuře obyvatelstva v uhelných průmyslových oblastech v českých zemích za kapitalismu. SlSb 82, 1984, s. 23-48.

P o d z i m e k Jaroslav, Prameny demografického vývoje ČSSR. Praha, Státní knihovna ČSR, ÚEK - VÚSEI 1981, 258 s.

P o k o r a Timoteus, Čínský Malthus Chung-Liang-ťi /1746 až 1809/. Demografie 23, 1981, s. 330-334.

P o k o r n á Libuše, Zápas o českou školu v Lomu. Věstník Okresního archivu v Mostě, 1980 - 81, str. 32-57.

P o l á k Josef, Češi a Němci v historických počátcích Příbramě. Vlastivědný sborník Podbrdská 18, 1980, s. 39-52.

+ **P o l i š e n s k ý** Josef, Ekonomická a sociální struktura Zlína na přelomu XVI. a XVII. století. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti, "79, Okresní archiv Gottwaldov 1979, s. 105-130.

+ **P o l i š e n s k ý** Josef, Ekonomický a sociální vývoj Zlína v první polovině XVIII. století. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti, "80, Okresní archiv Gottwaldov 1980, s. 99-136.

P o l i š e n s k ý Josef, Prameny a problémy dějin českého a slovenského vystěhovalectví do Latinské Ameriky. ČL 68, 1981, s. 3-9.

P o l i š e n s k ý Josef, Zlín po třicetileté válce. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti "81, Okresní archiv Gottwaldov 1981, s. 109 - 124.

P o l i š e n s k ý Josef, Hospodářská a sociální skladba Zlína na přelomu 17. a 18. století. Gottwaldovsko od minulosti k současnosti "82. Okresní archiv Gottwaldov 1982, s. 123 až 133.

P o l i š e n s k ý Josef, Plzeň a Plzeňsko v dějinách českého vystěhovalectví do Ameriky. Minulostí Západočeského kraje 19, 1983, s. 43-46.

P o l i š e n s k ý Josef, Historie a genealogie. Jižní Morava r. 20, sv. 23, 1984, s. 73-82.

P o p e l o v á Hana - S e c k á Milena, Diplomové, rigorózní a kandidátské práce věnované osídlování pohraničí po roce 1945, jež byly obhájeny na katedře etnografie a folkloristiku ČSAV v Praze v letech 1969-1983. ČL 71, 1984, s. 231-234.

P o p u l a č n í vývoj uhelných průmyslových oblastí v českých zemích v období kapitalismu. Výsledky výzkumu. S1Sb 79, 1981, s. 112-134.

P r a ž á k o v á Jana, Vědecké zasedání "Problémy studia rodiny v minulosti." Archivní časopis 31, 1981, s. 220-223.

P r a ž á k o v á Jana, Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730 - 1779 /na základě matrik/. Demografie 26, 1984, s. 229-236.

P r o c h á z k a Rudolf - Š t r o f Antonín, Příspěvek k osídlení Bořitova a Černé Hory. VVM 35, 1983, s. 46-59.

P r o k o p Radim, Český Těšín a rozvoj regionu. Těšínsko 1982, č. 2, s. 8-13.

P r o k o p Radim, Město Orlová v územních a sídelních proměnách. Těšínsko 1982, č. 4, s. 12-19.

P r o k o p Radim, Karvinná - centrum uhelného hornictví na Ostravsku. Těšínsko 1983, č. 1, s. 4-7.

P r o k o p Radim, Jablunkov se zřetelem na sídelní vývoj a novodobý význam. Těšínsko 1984, č. 4, s. 15-17.

P r o k o p Radim, Sídelní vztahy a koncepce osídlení karvinského průmyslového regionu. Těšínsko 1984, č. 1, s. 3-9.

P r o k o p Radim, Třinec v symbióze hutního závodu a města. Těšínsko 1984, č. 2, s. 25-30.

P r ů m y s l o v é oblasti Slovenska za kapitalismu /1780 až 1945/. Slezský ústav ČSAV 1983. Řada interních tisků SÚ ČSAV v Opavě č. 21, 211 s.

P s í k o v á Jiřina, Rodové katastry uložené ve státním archivu v Třeboni. HD 8, ÚČSSD Praha 1983, s. 75-80

P š e n i č k o v á Jana, Pozemková renta a její vztah k pachtovnému na lobkovických velkostatech /2. pol. 19. st. - 1914/. Acta Litomericensia, 1984, 51-63.

R a d v a n o v s k ý Zdeněk, Ústí n. L. v první etapě národní a demokratické revoluce. Sborník Pedagogické fakulty v Ústí n. L., 1982 řada historická, s. 81-98.

R a k Petr, Královská města severozápadních Čech v politice Jiřího z Poděbrad. Sborník Pedagogické fakulty v Ústí n. L., 1982, řada historická, str. 135-145.

R e p á s o v á Marie, Demografický vývoj farnosti Třeboň v letech 1750 - 1829. Archivum Trebonense '82, Sborník studií jihočeských archivářů, Třeboň SOA 1982, s. 82-100.

- R o b e k Antonín - M o r a v c o v á Miriam, České dělnictvo v etnických procesech. ČL 69, 1982, s. 67-76.
- R o b e k Antonín, Etnografická problematika českého vystěhovalectví a obyvatel českého původu v zahraničí. ČL 69, 1982, s. 1-4.
- R o b e k Antonín - H e r o l d o v á Iva, K etnické problematice Československa, zvláště českého pohraničí, po druhé světové válce. ČL 70, 1983, s. 35-42.
- R o b e k Antonín - K a d e ř á b k o v á Jaroslava, Úloha vesnice a vesnického osídlení v etnických procesech. ČL 69, 1982, s. 130-137.
- S a k a ř o v á Jana, Dějiny moru v Nymburce 1550 - 1713. Vlastivědný zpravodaj Polabí 23, 1983, č. 1-2, s. 17-22.
- S e k e r a Václav, Nejstarší data o národnosti v našich zemích. Demografie 23, 1981, s. 193-206.
- S c h u l z Jindřich, Rudské panství ve světle seznamu poddaných z roku 1656. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica 22, 1983, s. 45-62.
- S l e z á k Lubomír, Die Landwirtschaftliche Besiedlung des Grenzgebietes der böhmischen Länder nach dem Zweiten Weltkrieg. Historica 23, 1983, s. 165-225.
- S n á š i l Rober, Zaniklé vesnice na Uhersko-hradištsku-brodsku v období 13. - 18. století. AH 7, 1982, s. 163-167.
- S o m m e r Karel, Diskusně o národnostní otázce v průmyslových oblastech. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, listopad - prosinec 1984, s. 7-13.
- S o u k u p Lubomír, Cesty za chlebem málokdy vedly zpět. Sborníček prací členů národopisného kroužku při Jihočeském Muzeu, Lidé světem jdoucí, 41, 1983, s. 34-41.
- S p a l Jaromír, Vývoj osídlení západních Čech podle míst-

ních jmen. Minulostí Západočeského kraje 18, 1982, s. 211-228.

S p ě v á č e k Jiří, K některým problémům hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v přehusitském období. Folia historica bohemia 3, ÚČSSR Praha 1981, s. 7-76.

S p u r n ý František, Reemigrace na severní Moravě a sjezd reemigrantů v Šumperku v roce 1949. ČL 70, 1983, s. 85-92.

S r b Vladimír - T r o j a n o v á Hana, Rozmístění obyvatelstva ČSSR podle střední nadmořské výšky okresů 1869-1979. Demografie 23, 1981, s. 179-186.

S r b Vladimír, Geographical distribution of the Czechoslovak Population by elevation range of districts 1869-1979. Demosta 14, 1981, č. 1, s. 9-13.

S r b Vladimír, Václav Sekera /1898 - 1892/. Demosta 15, 1982, č. 3, s. 25-26.

S r b Vladimír, Změny v národnosti obyvatelstva v letech 1950 - 1980. ČL 70, 1983, s. 66-76.

S r b Vladimír, Snatečnost českého obyvatelstva z hlediska homogamie a heterogamie v letech 1945 - 1975. ČL 71, 1984, s. 104-111.

S t l o u k a l Milan, Pohřebiště kolem II. kostela na hradišti "Valy" u Mikulčic. Památky archeologické 72, 1981, s. 459-491.

S t l o u k a l Milan, IVth International Congress of Slavonic Archaeology in Sofia. Demosta 14, 1981, č. 1, s. 25-26.

S t l o u k a l Milan, 4. mezinárodní kongres slovanské archeologie v Sofii. Demografie 23, 1981, s. 159.

S t l o u k a l Milan - H a n á k o v á Hana, The anthropological material from Ducové: Demography. In: IInd Anthropological Congress of A.Hrdlička, Universitatis Carolinae Pragensis 1982, s. 399-400.

S t l o u k a l Milan - F u r m á n e k V., Antropologický rozbor žárových hrobů piliňské a kyjatické kultury - Radzovce a Šafárikovo. Acta interdisciplinaria archaeologica II, Archeologický ústav SAV, Nitra 1982, 112 s.

S t l o u k a l Milan, Probleme der paläodemographischen Analyse unter besonderer Berücksichtigung der Alters- und Geschlechtsbestimmung am Skelett, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 29, 1982, s. 1-12.

S t l o u k a l Milan, Velkomoravské kostry ze Strachotína. Přehled výzkumů 1982, Archeologický ústav ČSAV Brno, 1984, s. 42-45.

S t u c h l í k Stanislav, K datování konce věteřovského osídlení na jižní Moravě. Archeologické rozhledy 36, 1984, s. 173-186.

S t u c h l í k Stanislav, Osídlení jeskyní ve starší a střední době bronzové na Moravě. Praha 1981, 64 s.

S z a b o Ľudovít, Majetková diferenciace olomouckého obyvatelstva v polovině 16. století. Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1982, Olomouc 1983, s. 57-72.

S z a b o Ľudovít, Sociálna skladba olomoucké městské rady v letech 1524 až 1600. Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1983, Olomouc 1984, s. 63-77.

Š a t a v a Leoš, Volynští Češi. Poválečná reemigrace do ČSR. Lidé a země 30, 1981, s. 5-8.

Š a t a v a Leoš, Volynští Češi na Podbořansku a Žatecku. ČL 68, 1981, s. 195-203.

Š e b e s t a Pavel, Zaniklé středověké vesnice v západní části Slavkovského lesa. AH 7, 1982, s. 203-209.

Š i n d e l á ř Bedřich, Zbíhání poddaných v českých zemích po třicetileté válce /Několik poznámek a dokumentů/. ČMM 100, 1981, s. 101-126.

Š i s t e r Stanislav, Německá kolonizace českých zemí v letech 1941 - 1942. ČL 71, 1984, s. 216-222.

Š m a h e l František, Regionální původ, profesionální uplatnění a sociální mobilita graduovaných studentů pražské university v letech 1433 - 1622. Zprávy Archivu University Karlovy 4, 1982, s. 3-28.

Š m a h e l František, Výsledky a výhledy výzkumu národnostní skladby českých měst od konce 14. do počátku 15. století. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918, Bratislava 1984, s. 239-254.

Š m e r d a Milan, K typologii národů habsburské monarchie v 1. polovině 19. století. Hospodářské dějiny 7, ÚČSSD Praha 1981, s. 31-43.

+ Š m í d o v á Anna, Odvětvová struktura obyvatelstva v Čechách k 31. prosinci 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, květen - červen 1980, s. 10-13.

Š m í d o v á Anna, K sociálně-profesní struktuře obyvatelstva v Čechách k 31. prosinci 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, leden - únor 1981, s. 11-14.

Š m í d o v á Anna, Průmyslové obyvatelstvo v Čechách k 31. prosinci 1910, Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, březen - duben 1981, s. 7-10.

Š m í d o v á Anna, Odvětvová struktura obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku k 31. prosinci 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, červenec - září 1981, s. 14-16.

Š m í d o v á Anna, K sociálně-profesní struktuře obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku k 31. prosinci 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, březen - duben 1982, s. 13-15.

Š m í d o v á Anna, Průmyslové obyvatelstvo na Moravě a ve Slezsku k 31. prosinci 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, květen - červen 1982, s. 11-13.

Š m í d o v á Anna, Oborová struktura průmyslového obyvatelstva v Čechách roku 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, duben-květen 1983, s. 7-14.

Š m í d o v á Anna, Oborová struktura průmyslového obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku k roku 1910. Zpravodaj SÚO, Slezský ústav ČSAV Opava, leden - únor 1984, s. 9-13.

Š o l l e Miloš, Osídlení Kouřimska a jeho ekologické problémy v ranném středověku. AH 7, 1982, s. 197-201.

Š p e c i á n Miroslav, Sezónní vystěhovalectví v Pošumaví. Sborníček prací členů národopisného kroužku při Jihočeském muzeu, Lidé světem jdoucí, 41, 1983, s. 1-33.

Š t ě p á n e k Ladislav, Příspěvek k adaptaci zemědělských pracovníků při jejich přechodu do městského prostředí. Etnografie dělnictva 10, ÚEF Praha 1983, s. 124-141.

Š u b r t o v á Alena, Mezinárodní kongres historické demografie v Paříži. Demografie 23, 1981, s. 161-163.

Š u b r t o v á Alena, Centenary of Mr Antonín Boháč. Demosta 15, 1982, č. 1-2, s. 26-28.

Š u b r t o v á Alena, Sto let od narození Antonína Boháč-zakladatele čs. demografie. Demografie 24, 1982, s. 30-33.

Š u b r t o v á Alena, Development in Czechoslovak demography: an Introduction. In: National population bibliographies - Czechoslovakia /1945 - 1977/. Praha 1984, s. 7-24

Š u b r t o v á Alena, Teorie demografické revoluce. Příspěvek ke genezi. Demografie 26, 1984, s. 193-200.

T a r a b o v á Zdenka, Změny v rozmístění obyvatelstva v okolí Brna v období 1869 - 1980. In: Sborník prací 6, Geografický ústav ČSAV Brno 1984, s. 240-244.

T o d o r o v á Jiřina, Vytváření stabilizované dělnické společnosti /Plzeň - kolonie Na Jánské/. ČL 69, 1982, s.80 až 86.

T o m a s Jindřich, Příspěvek k sociální, ekonomické a etnické situaci měst v severozápadních Čechách v husitské době. Husitský Tábor 4, 1981, s. 82-84.

+ T r á v n í č e k Dušan, Příspěvek k vývoji osídlení a vzniku cest na jižní Moravě. Folia fae. sci. nat. Univ. Purkynianae Brun. 19, Geographica 12, č. 4, s. 49-53. Brno 1979.

+ T ř e š t í k Dušan, Proměny české společnosti ve 13. století. Folia historica bohemia 1, ÚČSSD 1979, s. 131-154.

T u r e k Adolf, Přehled vývoje národnostních poměrů v Uničově. Časopis Slezského muzea B, r. 31, 1982, č. 2, s. 97-116.

T u r k o v á Miloslava, Dělnictvo v sociální a profesní struktuře malého města. ČL 68, 1981, s. 27-33.

T u r k o v á Miloslava, Ekonomické podmínky života rodin kovodělníků v Čelákovících. ČL 68, 1981, s. 78-88.

T u r k o v á Miloslava, Struktura rodin kovodělníků na malém městě. Etnografie dělnictva 10, ÚEF ČSAV Praha 1983, s. 7-22.

U l č o v á Marie, Karlov. Historie vzniku škodovácké dělnické kolonie. Etnografie dělnictva 10, ÚEF Praha 1983, s. 79-119.

U l o ž e n í matričních knih města Ostravy od roku 1614 do 1979. Zpracovala L. Kubičková. Ostrava, NV města Ostravy. Díl 1. Antošovice - Nová Ves /1981/, 138 s.; díl 2. Petřkovice-Zvěřina /1981/ s. 139-241 + 45 s.

U n g e r Josef, Vývoj osídlení na soutoku Jihlavy a Svratky ve 13. až 15. století. AH 7, 1982, s. 169-177.

U n g e r Josef, Vesnice trvale zaniklé ve 13. až 15. století na okrese Břeclav lokalizované archeologickými nálezy. HG 21, ÚČSSD Praha 1983, s. 205-216.

V a c u l í k Jaroslav, Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949 - 1950. ČL 70, 1983, s. 82-85.

V a c u l í k Jaroslav, K průběhu asimilace volyňských Čechů v letech 1949 - 1952. In: Materiály k problematice novoosídleneckeho pohraničí sv. 5. Zpravodaj KSVIEF ÚEF Praha 1983, s. 3-9.

V a c u l í k Jaroslav, K reemigraci a osídlování volyňských Čechů v letech 1945 - 1947. ČL 71, 1984, s. 167-177.

V a c u l í k Jaroslav, Reemigrace a osídlování volyňských Čechů v letech 1945 - 1948. Brno, UJEP 1984, 223 s.

V a l á š k o v á Naďa, Volba manželského partnera ve vesnici na Českomoravské vysočině. ČL 71, 1984, s. 37-45.

V a l o c h Karel, Příspěvek k paleolitickému osídlení Prostějovska. Časopis Moravského muzea 68, 1983, s. 5-19.

V a n ě a t a Vladimír, Vliv 1. světové války na život obyvatel Chýnova. Výběr 18, 1981, s. 36-41.

V ě d e c k é zasedání o problémech rodiny v minulosti. Demografie 24, 1982, s. 97-108.

V i š a r Oldřich, O velikosti Brna v 16. století. VVM 33, 1981, s. 208-211.

V l ě e k Jaroslav, Difuze změn v reprodukci obyvatelstva českých zemí v období demografické revoluce. In: Sborník referátů 15. sjezdu Československé geografické společnosti, část: Progresivní idee v současné geografii a jejich využití v praxi. Brno 1981, s. 290-295.

V l ě e k Jaroslav - R y s Jan, Staré pražské nemocnice a špitály. Praktický lékař 62, 1982, s. 908-912.

V o j t í š k o v á Marie, Dělnická úmrtnost v České Lípě v období manufaktur a průmyslové revoluce. Ústecký sborník historický 1983, Ústí nad Labem 1984, s. 245-300.

V o n d r a Václav, Dobrá Voda u Českých Eudějovic - vývoj počtu obyvatel. Výběr 18, 1981, s. 203.

V o n d r a Václav, Poznámka k demografické situaci na Českobudějovicku na přelomu 19. a 20. století. Výběr 21, 1984, s. 299-300.

W a s k a Karel, Národnostní vývoj městečka Úterý do poloviny 17. století. Minulostí Západočeského kraje 17, 1981, s. 125-138.

W o n d r á k Eduard, Mor a některé moravské protimorové spisy v 16. století. In: Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1981, Olomouc 1982, s. 49-65.

W o n d r á k Eduard, Mor a některé moravské protimorové spisy v 17. století. In: Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1982, Olomouc 1983, s. 73-88.

W o n d r á k Eduard, Poslední olomoucký mor a protimorový spis. In: Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1983, Olomouc 1984, s. 47-58.

Z á m e ě n í k o v á Hana, Bydlení a rodina v obci Baška. In: Studie o Těšínsku 11, Interní tisk. Okresní vlastivědné muzeum Český Těšín 1983, s. 20-38.

Z e m a n o v á Renata, Osídlení obcí bývalého jazykového ostrůvku na Vyškovsku po roce 1945 a začátky socializace vesnice. Zpravodaj Muzea Vyškovska 1984.

Z e m e k Metoděj, Hospodářsko-správní vývoj měst na jihovýchodní Moravě v 16. - 17. století na příkladu města Bzence. Jižní Morava 19, sv. 22, Brno 1983, s. 78-102.

Z e m e k Metoděj, Sociální struktura habánů na jižní Moravě. Jižní Morava 17, sv. 20, Brno 1981, s. 122-155.

Z w e t t l e r Otto, Historickogeografický obraz jižních Čech v letech 1900 - 1914. Universita J. E. Purkyně v Brně 1984. 294 s.

RECENZE A ZPRÁVY

Gunnar Heinsohn - Otto Steiger: Die Vernichtung der weisen Frauen. Beiträge zur Theorie und Geschichte von Bevölkerung und Kindheit. März Verlag, Herborn 1985, 366 str.

Recenzovaná práce mladých hamburských sociologů vznikla spojením dvou studií s obdobnou tematikou. Prvá, nazvaná Hexenverfolgung, Menschenproduktion, Bevölkerungswissen

je společnou studií obou autorů, druhou, nazvanou Hexenverfolgung, Kinderwelten, Erziehungsprobleme, napsal druhý z nich. Obě pojednávají z větší části o téže a v mnohém se přímo překrývají. Kniha vznikla jako reakce na rozpor mezi populační explozí světa a pokračujícím poklesem natality v NSR. Je typickou ukázkou, jak je možno bez hlubší znalosti historické materie konstruovat smělé teorie, jejichž hlavním cílem je ohromit čtenáře svou originalitou a zajistit si vlastní popularitu. Jestliže se touto knihou zabýváme, je to proto, že přes svou povrchnost přináší řadu kritických postřehů k dosavadním výsledkům a pohledům historické demografie, jež by se s nimi rozhodně měla vyrovnat.

Autoři především zpochybňují dosavadní pojetí demografické revoluce, resp. demografického přechodu, především jeho premisu, že režim vysoké úmrtnosti a nekontrolované plodnosti existoval po dlouhá staletí. Snaží se naopak dokázat, že je to zvláštnost evropského novověku. Současnou populační explozí vysvětlují právě tím, že zmíněný evropský typ byl neorganicky přenesen do mimoevropských zemí, které předtím neznaly populační problémy, regulující populační růst za pomoci kontracepce, abortiv a případně i infanticidy. Regulace plodnosti byla podle autorů používána i v Evropě až do 14. století. Právě jí a nikoliv vysokou úmrtností, předpokládanou historickými demografy, autoři vykládají, proč nesporný růst evropské populace v 11. až 13. století byl pomalejší než v novověku. K zásadní změně v evropském populačním režimu prý došlo po velké depopulaci Evropy za morových epidemií

14. a 15. století. Církvi se prý podařilo prosadit tento nový režim proto, aby byl nahrazen úbytek poddaných na církevních statcích. Na církev pak navázali světšší ideologové novověkého státního zájmu v čele s merkantilisty, kteří vycházeli vstříc potřebě pracovních sil v manufaktuře. Nového populačního režimu se prý dosáhlo vymýcením antikoncepce v manželském styku. K tomu měl napomoci nejen přísný výklad zásad křesťanské morálky, modifikované navíc za reformace ústupem od celbátů, ale zejména - pronásledování čarodějnic. To prý bylo namířeno v první řadě proti porodním bábám, které údajně byly ve středověku kvalifikovanými odbornicemi na přípravu sterilizačních a abortivních nápojů. Honem na čarodějnice se podařilo nejen vymýtit znalost těchto prostředků, ale také završit důsledné prosazení názoru o rozmnožování dětí v manželství jako jediném dovoleném účelu sexuálního styku. Kolem roku 1700, kdy je cíle v podstatě dosaženo, je nahrazen hon na čarodějnice stejně intenzívním a stejné cíle sledujícím působením školy, zejména neustálým neurotizováním dětí hrůzou ze smilstva, tj. ze všem forem ukájení pohlavního pudu, jejichž cílem není plození dětí.

Působení těchto tlaků bylo podle mínění autorů knihy natolik důsledné a úspěšné, že prakticky dodnes přetrvává pojetí antikoncepce, tím spíše pak přerušování těhotenství, jako čehosi nepřirozeného a nemravného. Zajímavé jsou např. doklady, podle nichž např. Malthus i jeho kritici si byli vědomi možnosti antikoncepce, ale vůbec si nebyli s to představit její hromadné rozšíření. Důsledkem novodobého populacionismu byl podle autorů pauperismus, ale také novověké školství. Teprve větší počet dětí v rodině, zejména v nižších společenských vrstvách, totiž vyvolal potřebu povinné školní docházky, kdežto ve starší době stačila mnohem přirozenější výchova dětí v rodině. Návrhy řešení dětské otázky v budoucnosti, podávané v závěru knihy, leží již mimo rámec zájmu historického demografa.

Ústřední teze práce, totiž vysvětlení honu na čarodějnice populacionistickými snahami církve a státu, je na první pohled scestná, i když se jí autorům daří vysvětlit některé na první pohled nepochopitelné jevy, např. proč k čelným teoretikům honu na čarodějnice patřil racionalista a humanista J. Bodin. Prozkoumáme-li jednotlivé teze, o něž se opírá konstrukce obou autorů, zjistíme, že jsou vykonstruované, nepřesvědčivé a často mylné. Myslím, že např. sotva můžeme vykládat formulaci právních předpisů o tom, že čarodějnice obětují děti ďáblu, jako opis regulace přirozeného přírůstku infanticiditou prováděnou porodními bábami. Zcela nesmyslné je např. rozšiřování platnosti tzv. Constitutio Carolina z roku 1532, platné pouze v Německu, na všechny země Habsburků. Z českého hlediska by bylo možno poznamenat, že v důsledku pohusitského rozvratu církve u nás bylo pronásledování čarodějnic velmi mírné, nicméně populační vzestup se tu nelišil od jiných zemí.

Odmítneme-li základní tezi práce i její zmatené výhledy do budoucnosti, zůstane jejím nesporným přínosem zpochybnění některých dosud automaticky přijímaných představ a upozornění na některé souvislosti, které sice nebyly historickým demografům neznámy, ale také nebyly dostatečně brány v úvahu. Mám tu na mysli zejména nesporný fakt, že teprve od konce 15. století se v Evropě zřejmě důsledně prosazuje manželský život v duchu křesťanské morálky. To naznačují například současné zpovědní příručky, krásná literatura i další prameny. I když tento zvrát nebudeme vulgárně materialisticky spojovat, jako to činí recenzovaná práce, bezprostředně s materiálními zájmy státu a církve, přece jen by si zasloužil větší pozornost než dosud, a to jak z hlediska svých příčin, tak i důsledků.

Eduard Maur

Jacques et Michel Dupêquier, *Histoire de la démographie. a statistique de la population des origines à 1914*. Paris, Librairie Académique Perrin 1985. 462 s.

Dějiny demografie, které v roce 1985 vydali Jacques a Michel Dupêquierovi, otec a syn, jeden z nejagilnějších představitelů současné francouzské historické demografie v posledních dvaceti letech a mladý sociolog, kupodivu jsou první prací napsanou o historickém vývoji demografické statistiky. Není náhodou, že tato kniha vyšla právě ve Francii, i když bychom čekali, že téma vyžadující tak precizní znalosti o pramenech speciální povahy roztroušených po knihovnách a archivech dávno zaniklých institucí nalezne autora spíše v oblasti německé či anglické historiografie. Velký rozvoj jak klasické tak i historické demografie ve Francii po druhé světové válce vytvořil zřejmě právě zde potřebný autorský i nakladatelský zájem.

Autoři si byli vědomi obtížnosti tématu a jak říkají v úvodu, původně chtěli vydat jen soubor studií o jednotlivých problémech vývoje demografické statistiky a populační teorie. Uvažovali o práci asi dvousvazkové dovedené až do současnosti s periodizačním mezníkem kolem roku 1800, kdy pojem statistika dostává novou náplň. Vydali, každý jednotlivě, o problémech demografické statistiky, o vývoji populačních teorií a významných demografech tzv. předstatistického období apod. několik článků. O konečné knižní podobě jejich společné práce však nakonec rozhodla skutečnost, že pro svá studia se museli velmi pracně a obtížně seznámit s pramennými statistickými díly, které zejména pro období počátečních pokusů o kvantitativní postižení jevů z oblasti populačního vývoje jsou mnohdy právě tak vzácné a těžko objevitelné jako středověké či antické rukopisy.

Věnovali proto hlavní pozornost co nejúplnějšímu sebrání těchto pramenů, vypustili podrobné rozborů populačních

teorií, aby se k nim prý až později v dalších pracích vrátili, a ukončili svá pozorování rokem 1914. Tento politický periodizační mezník zvolili proto, že považují vývoj demografie po první světové válce za odlišný od vývoje do přelomu 19. a 20. století. Tehdy podle jejich názoru definitivně mizí snaha zařadit demografii mezi přírodní vědy s pevnými a neměnnými zákony populačního vývoje a hluboké změny ve vývoji úmrtnosti i plodnosti a jejich multikauzální výklad způsobuje, že demografie přechází do oblasti věd o společnosti.

Je pochopitelné, že při takto širokém tématu, práce o dějinách demografie nemohla vzniknout jen ze studia pramenů, nýbrž že čerpá i ze staré soudobé a dnešní současné literatury. Při obsáhlosti problémů i délce studovaného období poněkud udivuje, že bylo této literatury shromážděno "pouze" asi 300 titulů. Jsou ovšem citovány převážně práce psané ve světových jazycích, i když pracem například v severských jazycích či v maďarštině je také věnována pozornost. V podstatě však nebyla asi sledována literatura z oblasti slovanské. Tím je dáno i určité omezení pohledu na vývoj statistiky nejen ve východní nýbrž i ve střední Evropě, kde například dokonce demografická statistika habsburské monarchie je zpracovávána jen z omezujícího pohledu prací maďarských. Jelikož však až dosud ve světové literatuře chyběl přehled vzniku a vývoje statistiky obyvatelstva v hlavních světových centrech, má práce J. a M. Dupêquierů podávající v tomto ohledu nesmírně cenné informace veliký význam i pro naše historickodemografické bádání.

Práce je rozdělena do dvanácti kapitol, z nichž první dvě o možnostech nalézt statistické údaje v antice, starověkém orientu či ranném středověku a o církevní registraci evropského obyvatelstva do reformace mají spíše komplikáční charakter. Avšak již třetí kapitola o prvních sčítáních v Evropě, USA i v Číně a v Japonsku přináší řadu nových informací. Čtvrtá a další kapitoly jsou pak věnovány deskriptivní sta-

tistice 16. až 18. století; politické aritmetice 17. století, vynálezu úmrtnostních tabulek, organizaci statistiky v evropských státech v 19. století, národním statistikám v první polovině 19. století, mezinárodní organizaci statistiků, statistice v Evropě po roce 1850, vývoji metod demografické statistiky a velkým demografům 19. století, mezi něž jsou počítáni Quételet, Farr, Bertillon, Kőrösi, Kiaer, Böckh, Lexis a Bodio.

Pavla Horská

Michael S. Teitelbaum, *The British Fertility Decline. Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*. Princeton University Press. Princeton 1984, 270 s.

V rámci projektu výzkumu fertility v Evropě byly v Úřadu pro populační výzkum univerzity v Princetonu /USA/ zpracovány studie o vývoji plodnosti v řadě evropských zemí. Další z této série se zabývá vývojem plodnosti ve Velké Británii v období 1841 - 1931, kdy se zde úroveň plodnosti snížila zhruba o 50 %, k zásadnímu zlomu ve vývoji přitom došlo v letech 1880 - 1900.

Ke sledování vývoje plodnosti použil M. Teitelbaum speciální indexy plodnosti, které mu umožnily rozlišit vliv úrovně sňatečnosti na celkovou úroveň plodnosti. Protože získal údaje i pro jednotlivá hrabství, věnoval pozornost i regionální diferenciaci vývoje plodnosti v rámci celého státu. Při výzkumu využil i dosavadních výsledků projektu pro další evropské země a systematicky porovnával vývoj ve Velké Británii s ostatními západoevropskými zeměmi. Zjistil přitom, že v druhé polovině 19. století se lišily zejména Anglie

a Wales od ostatních zemí především mnohem vyšší homogenitou obyvatelstva.

Období, v němž nastal pokles plodnosti charakteristický pro demografickou revoluci /stálý a nevratný pokles/, zjišťoval dvěma způsoby, jejichž výsledky se však lišily jen nepatrně: poklesem úrovně manželské plodnosti o 10 % proti nejvyšší dosažené úrovni /za tu považoval stav v roce 1871/ a poklesem úrovně plodnosti na 60 % maximálně zaznamenané úrovně manželské plodnosti /u hutteritů/: v Anglii a Walesu se úroveň manželské plodnosti začala v obou případech snižovat v dekadě 1891 - 1900, ve Skotsku v prvním případě v téže době, ve druhém až po roce 1901. V Irsku se manželská plodnost začala snižovat až koncem 30. let 20. století.

Pokud jde o sňatečnost, autor zjistil, že ve Velké Británii se sňatky uzavíraly ve vyšším věku než nyní /ženy se vdávaly v průměru v 26 letech/ a značný podíl osob nevstupoval do manželství vůbec /např. ještě v roce 1931 bylo ve věku 45-49 let svobodných 16,8 % žen v Anglii a Walesu a 21,9 % ve Skotsku/. Sňatečnost byla snižována i vysokou emigrací /na 100 žen ve věku 25-29 let bylo například v roce 1891 90 mužů v Anglii a Walesu a 87 ve Skotsku/.

K bližšímu pochopení podstaty poklesu úrovně manželské plodnosti použil autor regresní analýzy. Do ní zahrnul řadu údajů charakterizujících sociální, ekonomické, kulturní, etnické, náboženské a politické poměry na přelomu 19. a 20. století. Z hlediska československého čtenáře je zajímavé zjištění, že rovněž v anglických uhelných revírech byla v počáteční fázi demografické revoluce úroveň plodnosti mírně vyšší, obdobně jako tomu bylo v Čechách a na Moravě.

Demografické údaje jsou doplněny stručným přehledem sociálního a ekonomického vývoje Velké Británie v 19. století a o analýzu některých faktorů, které mohly ovlivňovat úroveň plodnosti v této době. Faktory rozlišuje autor na čtyři kategorie: biologické /množství a kvalita stravy/, technologické /míněny způsoby antikoncepce/, socioekonomické /socioprofesionální

struktura, zaměstnanost žen, velikost národního důchodu na hlavu, vývoj reálných mezd apod./ a kulturní /úroveň vzdělání apod./. Autor se domnívá, že s výjimkou biologických, všechny další faktory přispěly k poklesu úrovně plodnosti ve Velké Británii. Vzhledem k tomu, že přeceňuje význam některých faktorů /např. již zmíněnou vyšší úroveň plodnosti u hornického obyvatelstva v uhelných revírech či nezávislost vývoje kojenecké úmrtnosti na vývoji plodnosti/, polemizuje s platností teorie demografické revoluce při vývoji plodnosti ve Velké Británii. Zejména proto, že se mu nepodařilo prokázat přímou závislost mezi úrovní některých faktorů, obvykle uváděných jako významné pro populační vývoj za demografické revoluce /např. stupeň urbanizace/ a dobou nástupu poklesu plodnosti a že se celkový populační a ekonomický vývoj ve Velké Británii lišil od vývoje v ostatních evropských zemích.

Práce přináší mnoho cenných údajů a informací o poklesu úrovně plodnosti za demografické revoluce ve Velké Británii.

L.Fialová

Josef Wolf: Abeceda národů. Výkladový slovník kmenů, národností a národů. Praha, Horizont, 1984, 265 str. + 7 map + 28 str. obr. příl.

Slovník J. Wolfa je v české encyklopedické literatuře prací svého druhu průkopnickou. Zhruba 3 000 hesel podává informace o současném stavu, původu a vývoji či jen o minulé existenci a zániku etnických skupin, národností a národů všech kontinentů. Pokud jednotlivé národy patří či patřily v minulosti do větších etnických celků či společenství, jsou uvedeny i charakteristiky těchto celků. V úvodu autor seznamuje čtenáře v kostce s počátky lidské společnosti, sleduje

vznik lidských ras, typů a etnických skupin, definuje základní pojmy, jako jsou etnické skupiny, rody, kmeny, národnosti, národy /starověké, tzv. přírodní, moderní - buržoazní a socialistické/, etnografické skupiny a národnostní menšiny. Zajímavým a instruktivním doplňkem publikace je 53 černobílých a 46 barevných obrazových příloh a mapy. Jde tedy o publikaci svým zaměřením nesporně užitečnou a potřebnou.

Bohužel, malá pečlivost zpracování z ní dělá publikaci problematické ceny. Četné formulační nepřesnosti a omyly musí nutně dezorientovat čtenáře. Již vymezení jednotlivých pojmů je dosti vágní. Není například jasný rozdíl mezi autorovým pojetím národností ve starověku a tzv. starověkých národů, stejně tak se autor vůbec nezmiňuje o specifice vytváření moderních národů v dnešních rozvojových zemích. Jako znaky moderního národa totiž autor uvádí v úvodu společný jazyk, území, kulturu, ekonomiku, historický vývoj a psychologické založení, v heslové části však v praxi za základní kritérium národa považuje státnost. To je jistě v pořádku, tam kde autor píše o formování národů v dnešní Africe nebo Latinské Americe, ale například v Evropě je situace přece jen složitější. Sotva budeme souhlasit s tím, že například Němci, Poláci a Maďaři v ČSSR jsou národností skupinou či menšinou uvnitř českého a slovenského národa, jak tvrdí autor /s. 13/. Jistě nás také trochu překvapí na mapě Evropy existence současného evropského národa označeného jako Vatikánští Římané.

Samy mapy nejsou zpracovány právě nejpečlivěji. Například Řekové a Albánci jsou zakresleni jako Germáni, Ingrijci jsou vydáváni za Čeremisy, Západní Sahara za Mauretánii a obyvatelé Mauretánie za Senegalce a Gambijce, chybějí hranice mezi Čadem a Středoafričskou republikou a podobně. Mapy obou Amerik z neznámých důvodů neuvádějí současně etnické složení jako mapy ostatních světadílů, nýbrž situaci předkolombovskou, aniž by na to byl čtenář upozorněn.

V přílohách i v textu jsou vážné geografické omyly. Stačí uvést, že Eritrea je ztotožněna z Džibutskem a Fríské ostrovy umístěny do Dánska. I zcela neinformovaný prázdninový návštěvník Jugoslávie se snad podiví nad tím, že Bosňané žijí v Chorvatsku a Srbsku a že jedním ze socialistických národů Jugoslávie jsou Dalmatinci. Pozornějšímu čtenáři jistě neunikne, že na řadě míst si autor při klasifikaci jednotlivých národů a národností odporuje. Například Keltové a Řekové jsou střídavě označovány jako etnikum předindoevropské i indoevropské, Albánci jsou představeni jako potomci Illyrů, ale o těch se na jiném místě tvrdí, že zcela splynuli se Slovy. U starých Prusů si čtenář láme hlavu, zda vlastně byli Balty nebo Slovy. Další nejasnosti zjistí srovnáním hesel Minojci-Krétané, Afghánci-Chazaři-Hazarové, Baltové-Estonci, Annámci-Khmerové-Vietnamci-Vietové, Afarové-Džibutové-Issové-Kúšité-Somálci, Dolganové-Jakuti-Evenkové-Něnci-tunguské národy-samodijské národy, Kumánci-Maďaři aj.

Snad nejzmatenější a nejnesmyslnější jsou údaje o historii jednotlivých národů. U J. Wolfa se například dočteme, že Bójové "svá opevněná sídliště nazývali bojohemum", že Bulharsko bylo osvobozeno z turecké nadvlády až roku 1778, ale chybnou politikou ztratili Bulhaři samostatnost i část svého území a teprve roku 1946 vytvořili BLR, že české království vzniklo roku 1212, že keltové a Baskové již v Evropě nežijí /s.84/, že roku 1918 bylo obnoveno Království Srbů, Charvátů a Slovinců a že roku 1945 byla obnovena federativní republika Jugoslávie a rozšířena o další země, Černou Horu a Makedonii, že Chodové byli přesídleni na Domažlicko v 9. a 10. století z polsko-českého pohraničí, že Koptové v rané historii poskytovali významné impulsy k zakládání mnišských řádů a pak se dostali do područí Byzance, že Laténci byli pozůstatky keltských kmenů na Poděbradsku, Kouřimsku a Kolínsku, kteří jako etnikum vymizeli po příchodu Zličanů v 5. a 6. století, že k prvnímu dělení Polska došlo v letech 1700-1721 /heslo

Lotyšů/, že Lucembursko sleduje po 2. světové válce neutrální politiku, že v 19. století zesílil odboj Maďarů v Rakousko-Uhersku, který vedl roku 1918 k vytvoření samostatného Maďarska, že Nitrané spolu se Slováky tvořili v rámci Velkomoravské říše kmenové svazy, které se rozpadly pod tlakem Avarů a Hunů, že v Nizozemí převzali koncem 15. století vládu španělská Habsburkové, že Rumunské království vzniklo roku 1920, že Vasco da Gama byl Španěl a že další Španělé objevili cestu do Indie a Číny, že Švédové rozpoutali třicetiletou válku, že Švýcaři získali nezávislost až roku 1815, že Maďaři přišli do Panónské nížiny v 8. století, že moravští Valaši přicházeli v 15. - 17. století z rumunských Karpat do Čech, že rumunští Valaši jsou horské pastevecké obyvatelstvo s centrem v Bukurešti a mnoho dalších zajímavostí. Zcela nesprávné jsou například údaje o etnogenezi Čechů /hesla Boletici, Domažličci, Sedlčané, Děčané, Dalemčinci, Žarové/, zmatečná jsou hesla Moldavané, kozáci, Monegaskové a další. Obecně lze říci, že historické charakteristiky jsou zcela nevyhovující, a to nejen proto, že se hemží chybami, ale hlavně proto, že uváděné údaje jsou podávány ve zcela náhodném výběru, takže tu najdeme zcela podružná data a marně hledáme informace základem významu.

Publikace oudí dojem, jako by autor opisoval jednotlivá hesla z nejrůznějších publikací, aniž by se nad nimi vůbec zamyslel, ať už z hlediska věrohodnosti jednotlivých informací, nebo jejich vhodnosti pro daný účel. Je to škoda, protože publikace tohoto druhu jsou nepochybně potřebné, pokud ovšem jsou napsány spolehlivě a kvalifikovaně.

Eduard Maur

Arthur H. Robinson, *Early Thematic Mapping in the History of Cartography*. The University of Chicago Press, Chicago, London 1983. 266 s.

Ačkoliv práce předního znalce vývoje kartografie je zaměřena především na zachycení historického vývoje tematických map, a zobrazovacích prostředků pro ně používaných, je zajímavá i z hlediska studia vývoje obyvatelstva. Dvě ze sedmi kapitol publikace se totiž týkají map obyvatelstva a sociálního prostředí, jak byly sestavovány od konce 18. století zhruba do 60. let 19. století.

Zejména prudký početní růst obyvatelstva provázející první fázi demografické revoluce v Anglii a později v Německu a dalších zemích a jeho nebývalá teritoriální mobilita vyžadovaly adekvátní administrativní opatření, která se projevila nejen rozvojem demografické statistiky, ale i v mapovém vyjádření. Analýzy populačních censů začaly být již od počátku 19. století pravidelně provázeny i grafickými přílohami, především mapami rozmístění obyvatelstva a hustoty osídlení, mapami jazykovými, etnografickými, zaměstnanosti obyvatelstva, migračních směrů apod. Rozvoj tzv. sociální statistiky spojený s pracemi A. L. Quételeta podnítil i mapové vyjadřování takových jevů jako úroveň vzdělání obyvatelstva, kulturní úroveň /byla měřena např. počtem knih ve veřejných knihovnách na počet obyvatel/, majetkové poměry, ale i stupeň kriminality, sebevraždnosti, podíl nelegitimních dětí apod. Značné pozornosti se těšilo geografické rozšíření různých chorob, případně šíření epidemií /existují například podrobné mapy šíření jednotlivých epidemií cholery, které byly sestavovány bezprostředně po jejich skončení/. Zobrazovány byly často i zdravotní podmínky obyvatelstva, například jsou známy sanitární mapy anglických měst. Mapy nejen dokumentovaly, ale i analyzovaly demografický a sociálně ekonomický vývoj, třebaže ve většině případů byly vlastně "jen" grafickým vyjádře-

ním studovaného jevu.

Tematickým mapám o obyvatelstvu se dostávalo širokého uplatnění, staly se pravidelnou součástí nejen studií o obyvatelstvu, ale i velkých atlasů /a jsou jí dosud/. Propracovaná metodika umožnila přesné vyjádření intenzity či kvality znázorňovaného jevu, a to i za malé územní celky, případně za jiné jednotky. Z toho důvodu mohou být i staré populační mapy cenným zdrojem informací, případně i pramenem pro historickogeografický a historickodemografický výzkum dané periody, nehledě na to, že mohou inspirovat nejen při sestavování historických map, ale i při vlastním studiu. Podávají přehled i o názorech svých tvůrců a o informacích, které měla o populaci a její struktuře k dispozici veřejnost. Z tohoto hlediska přináší anotovaná publikace cenné informace o soudobých pravidlech tvorby tematických map a nejdůležitějších atlasových dílech a jiných publikacích, kde se s nimi můžeme setkat, zejména v anglosaské, německé a francouzské kulturní oblasti. Stejný význam mají však i mapy sestavované pro naši oblast, ačkoliv pocházejí většinou z poněkud pozdější doby.

L. Fialová

K R O N I K A

Za Adolfem Zemanem /25. září 1902 - 15. srpna 1985/

Adolf Zeman patřil k předním historikům našich měst v období pozdního feudalismu. Byl rodákem z Moravy a rovněž studium historie absolvoval v moravské metropoli, místem jeho celoživotního působení se však stala po dvouleté košické epizodě roku 1928 Plzeň. Léta tu učil na obchodní akademii, načež po krátkém působení na dělnické přípravce /1951 - 1953/ přešel roku 1954 na plzeňský pedagogický institut /změněný později na pedagogickou fakultu/. Zde setrval ve funkci odborného asistenta až do svého odchodu do důchodu.

Brzy po svém příchodu do Plzně začal Adolf Zeman pracovat také jako externista v plzeňském městském archivu, kde setrval v pilné práci plných třicet let. Zpracoval tu řadu fondů, zejména pak tzv. "nález", totiž starou městskou registraturu, objevenou roku 1908 v podlaze plzeňské radnice, kam byla roku 1851 uložena jako stavební izolace. Zemanův úkol při pořádání tohoto fondu nebyl lehký. Po mnohaletém mravenčím úsilí se však podařilo změt polorozpadlých archiválií utřídit a pořídit k fondu podrobné pomůcky.

Dokonalé seznámení s archivním materiálem se stalo pro A. Zemana východiskem k intenzivní práci dějepisné. Byla téměř bez výjimky zaměřena k historii Plzně a Plzeňska, vynikala precizností a svědomitostí, jíž se autor naučil za svých brněnských studií od svých učitelů V. Vojtíška a R. Urbánka, a navazovala na dobrou tradici plzeňské lokální historiografie, již reprezentovali zejména J. Strnad, L. Lábek a F. Macháček. Zemanovy práce byly orientovány výrazně k hospodářskému a sociálnímu vývoji pozdně feudální Plzně. Nad většinu jiných děl z městských dějin vynikaly dokonalým zvládnutím metodiky, opřené zejména o vzor Mendlův.

A. Zeman začal publikovat poměrně pozdě. Nepočítáme-li některé drobné stati, přihlásil se k dějepisné práci vlastně až ve svých 45 letech, a to hned objemnou knižní monografií

"Plzeň v první polovině XVIII. století. Poměry hospodářské a sociální" /Plzeň 1947, 386 str./, která stala jeho nejlepší prací vůbec. A. Zeman tu podrobně rozebral městské i měšťanské hospodářství a do jisté míry korigoval paušální soudy o pobělohorském úpadku měst. Námětem druhé Zemanovy knihy se stala "Hospodářská a sociální skladba Plzně na počátku XVIII. století" /Plzeň 1955/, v níž se autor pokusil o určitou analogii k četným soudobým pracem našich marxistických historiků věnovaných sociální skladbě měst středověkých.

Obě knihy autor doplnil řadou dílčích studií. Ty většinou navázaly na tematiku obou monografií, ale všimly si i dalších otázek včetně metodiky regionálních dějin a metodiky vyučování dějepisu. Podal rovněž syntetický výklad plzeňské historie v období 1618 - 1781 v rámci I. dílu Dějin Plzně /1965/. V obou monografiích se autor dotkl i problematiky demografické. Několik studií však věnoval speciálně jí. Ke starším článkům Vývoj plzeňské populace až do druhé poloviny XVIII. století /1953/ a Plzeň za války třicetileté - Populační následky války /1955/ připojil i metodickou úvahu K metodice studia populačního vývoje českých měst královských v předstatistickém období, kterou uveřejnil v prvním svazku sborníku Historická demografie /1967/. Na základě shrnutí výsledků starší literatury i vlastního výzkumu tu autor řeší především otázky metodiky odhadů počtu obyvatel na základě známého počtu domů nebo berních poplatníků. Demografická problematika nechybí ani v nedokončené rozsáhlé práci o historii plzeňské vsi a pozdějšího dělnického předměstí Doubravky, na níž A. Zeman pracoval do posledních dnů svého života.

V Adolfu Zemanovi odešel skromný, pilný a cílevědomý badatel, jehož knihy a stati zůstanou nadlouho základními pracemi k poznání hospodářského, sociálního i populačního vývoje našich měst za pozdního feudalismu. Ve své době přinesly i významné podněty metodické a zčásti si svou podnětnost uchovávají dodnes.

Eduard Maur

Seznam autorů příspěvků tohoto sborníku

Nailja E. Bekmachanovová, DrSc., Ústav dějin SSSR AV SSSR, Moskva

PhDr. Eliška Čáňová, CSc., Praha

PhDr. Gustav Hofmann, CSc., Státní oblastní archiv v Plzni, pobočka Klatovy

PhDr. Pavla Horská, CSc., Praha

PhDr. Jiří Matějček, CSc., Slezský ústev ČSAV, Opava

PhDr. Eduard Maur, CSc., filosofická fakulta Karlovy univerzity, Praha

PhDr. Ctibor Nečas, CSc., filosofická fakulta University J. E. Purkyně, Brno

H. E. Palli, DrSc., Tallin

PhDr. Eva Semotanová, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE 10

O b s a h

	S.
Úvodem	
N.E.Bekmachanovová, H.E.Palli, Některé aspekty současného vývoje historické demografie v SSSR	9
E.Maur, Morová epidemie roku 1380 v Čechách	37
E.Semotanová, Knihy měšťanských práv - významný pramen předstatistického období /příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských v letech 1618-1770/	73
G.Hofmann, Populační poměry na panství Kynžvart roku 1652 a 1690	117
E.Čáňová, Prameny k vývoji migrací v Čechách /17. a 18. století/	145
J.Matějček, Některé ekonomické a sociální předpoklady vývoje dělnické rodiny v období kapitalistické industrializace Českých zemí	161
E.Maur, P.Horská, Zemědělské obyvatelstvo Českých zemí v 17. - 19. století	177
C.Nečas, Demografická charakteristika moravských Romů z počátku 20.století	191
Bibliografie české historické demografie za léta 1981 - 1984	213
Recenze a zprávy	247
Kronika	263

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ 10

С о д е р ж а н и е

	С.
Вступление	
Н.Е.Вакмаханова, Х.Э.Палли, Некоторые аспекты современного развития исторической демографии в СССР	9
Э.Маур, Эпидемия чумы 1380 г. в Чехии	37
Е.Семотанова, Книги бургерского права - важный источник предстатистического периода /очерк по иммиграции в пражские города в 1618-1770 гг./	73
Г.Гофманн, Население в имении Кинжварт в 1652 и 1690 гг.	117
Е.Чаньова, Источники по развитию миграций в Чехии /17 и 18 вв./	145
Д.Матейчек, Некоторые экономические и социальные предпосылки развития рабочей семьи в период капиталистической индустриализации Чешских земель	161
Э.Маур, П.Горска, Сельское население Чешских земель в 17 - 19 вв.	177
Ц.Нечас, Демографическая характеристика моравских ромов начала 20 века	191
Библиография чешской исторической демографии в 1981 - 1984 гг.	213
Рецензии	247
Хроника	263

HISTORICAL DEMOGRAPHY 10

C o n t e n s

P.

Introduction

N.E.Bekmachanova, H.E.Palli, Some aspects of present development of historical demography in the USSR	9
E.Maur, Pestilence of 1380 in Bohemia	37
E.Semotanová, Books of civic rights - Significant source of the prestatistical period /contribution for the study of immigration in the Prague towns in 1618-1770/	73
G.Hofmann, Population conditions at Kynžvart estate in 1652 and 1690	117
E.Čáňová, Sources for migration development in Bohemia /17th and 18th century/	145
J.Matějček, Some economical and social presumptions of development of workman's family during the capitalistic industrialization in Bohemian countries	161
E.Maur, P.Horská, Agricultural population of Bohemian countries during the 17th to 19th century	177
C.Nečas, Demographic characteristic of Moravian Roms at the beginning of the 20th century	191
Bibliography of Czech historical demography, 1981-1984	213
Reviews and news	247
Chronicle	263

Název: HISTORICKÁ DEMOGRAFIE 10
 Vydavatel: Ústav československých a světových dějin ČSAV

Místo a rok vydání: Praha 1986
 Počet stran: 272
 Náklad: 400

Rozmnoženo v Ústavu československých a světových dějin ČSAV

JEN PRO SLUŽEBNÍ POTŘEBU!

ROZMÍSTĚNÍ CIKÁNŮ NA MORAVĚ
V LETECH 1900 a 1909/1910

